

**TÜRKMENBAŞY ADYNDAKY TÜRKMENISTAN MILLI
GOLÝAZMALAR INSTITUTY**

**YRAK WE HORASAN
SELJUKLARYNYŇ
TARYHY**

II

Aşgabat – 2003 ý.

Zyýaylmülk Abu Nasr Ahmet bin Nyzamylmülküň wezirligi

Sagdylmülk betbagtçylyga sezewar bola-nyndan soň ähli kişi bu wezipä göz dikdi. Onuň betbagtçylyga sezewar bolan günü emir *Zyýadylmülk* we *Hatyrylmülk Abu Mansur Muhammet bin Hüseyin Meybuzy* soltanyň ýanyna geldi. *Hatyrylmülk Faretdan* gaçyry-lypdy. Bu sebäpden ikisi baradaky pikir-lerde käbir gapma-garşylyklar boldy. Ýöne soltan bularyň göwnüni ýykmajak bolup, ikisine-de wezipe bermeklige höküm etdi. Wezirlik wezipesi *Nyzamylmülküň* ogluna (*Nyzamyýe-Zyýalülmülke*), diwandaky salgyt bilen baglanyşykly işler bolsa *Meybuza* ynanyldy. Ol bulary täze wezipelere bel-lemek bilen töweregindäkileriň hem göwnüni göterdi.

Bu ikisine öz töwereginden wezipe bermek arkaly bagtly etdi. Olara döwleti dolandyrmakda doly hukuk berdi. Adamkär-çiliginiň şöhlesi bilen döwletiň çäklerini aýdyňlyga gowuşdyrdy. ***Danalara görä syýasatyň dört derejesi bardyr:***

1. Adamyň özüni dolandyryp bilmegi ;

2. *Maşgalaňy, çagalaryňy we öýüň içindäkileri dolandyryp bilmek ;*

3. *Şäheri dolandyrmagy başarmak ;*

4. *Döwleti dolandyrmagy başarmak.*

Eger adam bu agzalanlaryň haýsy hem bolsa birini dolandyryp bilmekten ejiz gelýän bolsa, onda ol mundan soňkulary asla başarmaz.

Bu aýdylanlardan görnüşi ýaly weziriň-de nesibesi çekip bu wezipä bellenen-digine hiç hili şübhe ýokdur.¹ Sebäbi onuň wezipesi barada hiç hili düşüňjesi ýokdy we bu wezipe onuň başarjak işi däl. Munuň alamaty nygmatlary üçin *Alla* şükür diýen setirleri özünde jemleýärdi. Soltan dana we başarjaň

ولما فيض الوزير (سعد الملك) استشار السلطان فيمن يجعله وزيرا فذكر له جماعة فقال السلطان ان ابائي دروا علي نظام الملك البركة ولهم عليه الحق الكبير و اولاده اغنياء تعمتنا ولا معدل عنهم فامر لا بي نصر احمد هذا بالوزارة ولف القاب ابيه قوام الدين نظام الملك صدر الاسلام وكان سبب قدومه الي باب السلطان انه لما راي انقراض دولة اهل بيته لزم داره بهمدان فاتفق ان رئيس همزان وهو الشريف ابو هاشم آذاه ففسار الي السلطان شاكيا منه ومتطلما فقبض السلطان علي الوزير واحمد هذا في الطريق فلما وصل اليه ذكره وخلع عليه خلع الوزارة وحكمه ومكنه وقوي امره وهذا من الفرج بعد الشدة فانه حضر شاكيا فصار حاكما. (ابن الاثير ج ١٠ ص ١٦٤، ١٦٥)

Soltan *Muhammet* wezir *Sagdylmülki* tussag edeninden soňra wezir edip bellemeli adam babatda maslahatlaşdy. Soltana birnäçe adam maslahat berildi. Soltan ata-babalarym hem *Nyzamylmülk* bilen işleşipdir. Onuň üstüne bereket ýagdyrypdyr. Onuň çagalary hem biziň nygmatlarymyzdan peýdalandy. Şonuň üçin bulardan aýrylmak gowy zat däl» diýip *Abu Nasr Ahmed* diň wezir edip bellemäge höküm etdi we oňa *Kywameddin Nyzamylmülk* Sadrylyslam lakamyny berdi.

Onuň soltanyň ýanyna gelmeginiň şu aşakdaky sebäbi bardy. Ol maşgalasynyň (Ählibeýtiniň) döwletiniň höküm berendigini görüp, *Hemedandaky* öýüne gitti. Emma bu ýerde oňa *Hemedanyň* hökümdary *Şerif Abu Haşym* zulüm etdi. Şol sebäpli ol şikáyat etmek üçin soltanyň ýanyna gitti. Soltan wezirini tussag etdiren wagty *Ahmet* ýanyndady. *Ahmet* geleninden soň soltan oňa wezirlik donuny geýdirip, dereje berdi. Onuň ýagdaýy güýçlendi. Ine, şeýle kynçylyklardan soň ol birazajyk arkaýynlaşdy.

kişileri ejizledýän wezipäni muña ynanyp, hakyny hem aldy. *Abu Jehime* sowatsyzlygy sebäpli öň beýle at berlen bolsa, *Hatyr* geleninden soň oňat müstewfi (maliýeçi) ady berildi. Ol örän ýokary wezipe hasaplanýan bu derejä mynasyp dälidi. Diwandaky hatlar bilen baglanyşykly bölümiň başlygy *Muhtassylmülk* hem başar-nyksyz biridi. Ýöne muña garamazdan ol beýlekilerden has ökde ýazyjydyr. Hat-da ol arapça beýlede dursun, parsça baş setir ýazyp bilmeýärdi. *Anuşirwan* şeýle diýýär:

«Soltan maňa hazynasyny ynanyp maslahata çagyrdy. Gowy hezzet-hormat etdi. Ýurtdaky ähli hazynalary maňa tabşyrdy. Eger döwletiň beýleki ýokary wezipeli dolandyryjylary soltan bilen umumy ýygnaklarda gepleşmek mümkinçiligine eýe bolýan bolsa, men onuň bilen ýekelikde duşuşyp gepleşmek mümkinçiligine eýe boldum. Soltan özi bilen duşuşmaga mümkinçilik döretmek bilen meni bagtly etdi. Ony ýygy-ýygydan görmegim sebäpli gadyrym we abraýym artdy. Döwletiň ýokary wezipeli adamlary meniň mertebäme göribil-mezçilik etdiler. Meniň ýalňyşyp aýagymyň taýmagyna garaşdylar (ýagny ýalňyşym sebäpli işden boşadylmagyma garaşdy-lar)».

Şol döwürde soltanyň *Hemedanyň* höküm-dary emir *Seyit Abu Haşymynylhüseýni* baradaky garaýşy üýtgedi. Çünki, döwletiň dolandyryjy toparyndan bir jemagat biri-birine kömek edip, hilegärçilik bilen oňa garşy hereket etdi. Olar *Mütewwej bin Abu Sadyl Hemedanyda*, *Hemedana* hökümdar saýla-maklyk

islegini oýardylar. *Mütewwej* öň hökümdar tarapyndan betbagtçylyga duçar edilip işden çykarylypdy. Ony hökümdara garşy öjükdirip, söweşmeklige gönükdirdiler. *Emir Seyidiň* we onuň ogullarynyň öýleriniň gapysyny gulplap, ýollaryny ýapdylar. Olar hasap ýetmeýän material we şuna meňzeş zatlardan başga, ondan ýedi ýüz müň gyzyl altyn getirmegi talap etdiler.

Anuşirwan şeýle diýýär: «Soltan ýokarda beýan edilen möçberdäki puly almagym üçin meniň *Hemedana* gitmegimi isledi. Men *Hemedana* baramda garrap tapdan düşen *Seyit Abu Haşymynyň* gözleri kütelişip, görmesi kynlaşan eken. Ol öz üstüne ýüklenen puly köp gördi. Şonuň üçin men oňa göwünlik berdim. Maksadyna ýetjekdigini ynandyryp oňa kömek etjekdigime söz berdim. İşini düzeltjekdigime äht etdim. Bu wakada ol diňe öz hazynasynyň hasabyndan ýedi günde ýedi ýüz müň köne altyn tabşyrdy. Obadaşla-ryndan bolsa hiç hili kömek soramady. Ol biziň bu ýerde galmagymyzarazy bolman, derrew gitmegimizi isledi. Men bu baýlygy *Yspyhandaky* hazyna tabşyryp, soltan bilen duşuşyp oňa ýagdaýy beýan etdim. Duşmanlarynyň onuň babatda aýdan gara-ýyşlarynyň käbiriniň hakykata laýyk däldigini aýtdym. Şeýle bolansoň soltan ony täzedden hökümdarlyga belläp, seýitlik derejesine çykardy, oňa gymmatly halatlar serpaý etdi. Derejesine laýyk hormat görkezdi».

Awtor (*Anuşirwan*) şeýle diýýär: «Ýokarda beýan edilen möçberi hazyna tabşyrynyndan soň, soltan ony

saklamagy we sarp etmegi maňa ynandy. Şeýlelik bilen hazyna işlerini öz üstüme aldym. *Zeki* hazynada hasapçy bolup işledi. Ol hazynaň kethudasy hasaplanyp, bu ýerdäki ähli işler oňa degişli boldy. Soltan *Bagdada* gaýdanda, *Zeki Bagdadyň* bazarynda öldürildi. *Zekiň* janyna kast eden ganhor hem şol ýerde öldürildi. Ýöne *Zekiň* näme üçin öldüri-lendigi syrly galdy».

Awtor şeýle diýýär: «*Hatybynyň* töhmetinden *Muhtassylmülk Kaşydan* başga hiç kimiň halas bolmandygyny ýokarda beýan edildi. Emma ol hem soň *hatybynyň* töhmetinden halas bolup bilmedi. *Hatyby* soltanyň ýanynda munuň hem ynanjyna şek ýetirmäge, oňa gara ýöňkäp wezipesinden boşatmaga synanyşdy. Soňabaka batynyny batynydan başga kişi tanmaaz pikirini soltanyň aňyna guýdy.

Hatyby mundan soň batynylaryň gözle-gine çykdy. Muňa gorkudan ýaňa gizlenip burça dykylan ýagdaýda ýaşayan batynynyň öýi salgy berildi. *Hatyby* ony ýanyna çagyryp, soltanyň ýakyn adamlaryndan we şäheriň abraýly kişilerinden ýüz adamyň adyny aýdyp, eger soltan senden batynylar-dan kimleri bilýärsiň diýip sorasa, şu adamlaryň atlaryny aýdarsyň diýdi. Bu işden özüne hiç hili zyýan gelmejekdigine ynandyryp, oňa gorkmazlygy sargyt etdi. Baýlygy alynsa ony tölejekdigini, tussag edilse, boşatjakdygyny aýtdy. Bu adam öz gizlenen ýerine gideninden soň, *Hatyby* soltanyň ýanyna gelip, pylan ýerde bir batyny bar diýýärdiler, belki-de ol batynylar barada bize

maglumat berer diýdi. Soltan bu batynynyň tussag edilmegi üçin derwezebana buýruk berdi. Bu batyny tussag edilip, ondan ýurtdaky we goşundaky batynylar barada maglumat soralandy, ol *Hatybynyň* aýdanlaryny gaýtalady, ýüz töweregi adamyň adyny tutup, bularyň arasynda *Muhtassylmülk Abu Nasyryň* hem-de diwanda wezipe alan *Hatyryň* orunbasary *Abul Fazlisafyýyl Kummanyň* adyny hem belläp geçdi. Netijede, ady agzalan kişi-leriň ählisi tussag edilip, türklere tabşyryldy. Bularyň baýlygy we öýi türkleriň hasabyna geçirildi, aýallarydyr çagalarynyň hersi bir ýere pytrap maşgalalary bozuldy. Bu hilegärligi üçin *Hatybynyň* başyna birnäçe betbagtçylyklar geldi. Ol duýdansyz sokulan pyçak sebäpli gözlerini baky ýumdy. Onuň ölümi halky we hökümdaryň töweregindäki adamlary begendiren-de bolsa, onuň töhmetiniň gurbany bolan kişiler birnäçe aýlap tussaglykda ýatmaly boldy. Alla bulara töhmet ýöňkän kişiden ar aldy.

Hatyby öldürileninden soň ýokarda beýan edilen batyny öz beren maglumatlaryny *Hatybynyň* tabşyrygy boýunça berendigini boýun alyp, eden işine puşman boldy. Soltan tussag edilenleriň ählisiniň boşadylmagyny buýrup, şondan soň töweregindä-kileriň din babatda aýdan zatlarynyň hiçisini diňlemedi. Ol haýsydyr bir musulmanyň ynançsyzdygy barada aýdylýan sözlere ynanmady. Batanylar barada gürrüň edilende bolsa soltan “Olar galalarynda-dyrlar, biz ol ýere gidip olary düýbünden ýok ederis” diýerdi. Ýöne batanylaryň galalaryny basyp almak arzuwy

hakykatdan hem soltanyň kalbyny gurşap alypdy. Soltan bu arzuwynyň täsiri bilen örän köp galany basyp aldy. Eger bu galalar häzire çenli batynylara degişli bolan bolsa-dy, onda kapyrlyk dünýäniň ähli künjegine ýaýrar-dy».

Awtor (*Anuşirwan*) şeýle diýýär: «Şol döwürde weziriň inisi *Şemsilmülk bin Nyzamylmülk* goşunda wezipe alypdy. Goşu-na gözegçilik işlerini bolsa men ýerine ýetirýärdim. Bu wezipe menden alyndy we *Şemsilmülke* hazyna iki müň dinar tabşyra-nyndan soň berildi. Soltanyň bu galagop-lukdan soň hem *Muhtassylmülk* barada şüb-hesi ýitmedi. Sebäbi beýle sözleri eşiden kişiniň şübheli gezmegi tebigydyr. Kazynyň hilesinden dynylanda² bolsa soltan şübhesinden saplanyp bilmedi. Ol *Muhtas* bilen arasyndaky baglanyşygy ýok etmek üçin ony ýuwaş-ýuwaşdan wezipesinden boşadyp başlady. *Bagdadyň* häkimi *Emir Amyt Muhammet Juzekanyny* ýanyna çagyryp, *Muhtasyň* wezipesini oňa tabşyrdy.

Emir Amyt Muhammet Juzekanynyň täze ýerine ýetirmeli wezipesi diwanyň möhür işleridi. Diwanda bu wezipeden ýokarda salgyt bilen baglanyşykly işler we wezirlik wezipesi bardy. Ol diwandaky hat we ýazgy işlerini möhür işlerine baglady.

---

² Bu ýerdäki kazy diýilýän hatyby bolmalydyr. *Ysphyhanyň* häkimi oňa kazy diýip ýüzlenýärdi. Belki ol wagtlarda şu günki ýaly häkim kaza at berendir.

Möhür işleriniň ýolbaşçysy wezir awa gidende onuň ýerine soltanyň weziri wezi-pesini ýerine yetiripdir we bu döwürde oňa boýun egipdir.

Ine, *Emir Amyt* şeýle ýokary derejede hukugy bolan möhür işlerine geçdi. Ol kân bir düşüncesizligine garamazdan, soltanyň aýaly we *Emir Ysmaýyl bin Ýakudyň* gyzy *Göwher hatynyň* weziriligini hem ýerine ýetir-di. Hatynyň wezirliги wezipesini öň *Muhtas* ýerine ýetirýärdi. Şeýlelikde, *Muh-tasdan* alnan wezipeleriň ikisi-de *Emir Amyda* ynanyldy. *Emir Amyt Juzekanydyr*. Ol *Juzekanyň Hatybynyň* ogly bolup *Horasanda* doglupdyr. Ol horasanlydygy üçin bu ýeriniň ýerlisi hasaplanypdyr. Ýogsa-da oňa şeýle wezipeler ynsanlygy üçin däl-de, horasanly bolandygy üçin berlipdi. Hanafy mezhebiniň ýiti tarapdary bolmagy, bu mezhebi goramak üçin söweşler alyp barmagy, *Emir Amydyň* soltan tarapyndan tanalmagyna sebäp boldy. Ol biri salam berende: “Yslam mezhepleriniň haýsysyna degişli?” diýip soraman salam alynman-dyr. Ol adamlaryň kemçiligini ýüzüne aýdyp, peýdaly maslahatlaryny bu zatlar bilen hiç hili baglanyşygy bolmadyk sözler bilen inkär edipdir. Ikiýüzli bolup hiç hili utanjy bilmändir. Ol reňkini üýtgetmekde *Abu Brakaş*³, iki tarapa dön-mekde

---

³ *Abu Brakaş* – diýlip kirpā meñzeş guşa aýdylýar. Bu guşuň ýelekleriniň ýokarysy ak, ortasy gyzyl, aşagy bolsa garadyr. Ol bir zatdan gorkanda tüýlerini çişirip tawus ýaly ýagdaýyny üýtgedýär. Şol sebäpli tebigy ýagdaýyny üýtgedip bilýän adamy *Abu Brakaş* diýilýär (Kamusyň sözlügi).

alahekge, adamyň üstüne hüjüm etmekde bolsa möjek ýalydy. Özi hem örän dindardy».

Awtor şeýle diýýär: «*Zeynilmülk Abu Sagt bin Hindi* tussaglykdan halas bolup, işsiz-güýçsiz paýtagtda ýaşady. Soňra diwanda wezipe alan kişileriň arasyna girip wezipe aldy, abraý gazandy. Ýöne muňa garamazdan onuň özünde hiç hili üşügi ýokdy. Ol hiç zat bilmeýärdi. Onuň sowatsyzlygyna şu aşakdaky ýagdaýdan doly göz ýetirmek mümkindi. Günlerde bir gün diwanda kabul edilen karara gol çekmesi üçin kararyň ýazgysy öňüne goýulanda «كزر المستقر» diýip ýazmagyň ýerine, «كزر الاستقر» diýip elif «أ» we lam «ل» harplary bilen⁴ ýazypdyr. Ol adyny we kakasynyň adyny ýazmagyň deregine bolsa (nusgalardaky ýaly) «Pylany bin pylany» diýip ýazypdyr. Onuň döwründe garaşylmadyk zatlar ýüze çykýardy. Ol ylmyň we ahlagyň ähli görnüşini ýok etdi. Hiç zat bilen deňeşdirip bolmajak sowatsyz şahyrlar ýetişdi.

Wezir *Zyýalylmülk* delillere daýanýan dogry sözli kişidi. Ol wezirlik kürsüsünde oturan we diwanyň wekilleri etrabyňy gurşap alan wagty wezipesi nurlanyp töweregi has-da gözelleşýärdi. Emma ýokarda beýan eden şahsyýetlerimiz ýakymsyz sözler aýdyp ony ynjytdylar. Weziriň özbaşdak hereket etmegi gerekdigine garamazdan, onuň işine goşulldylar».

---

⁴ Ýokarda ada mahsus bolan elif (أ) we lam (ل) harpy işlik üçin ulanypdyr.

Awtor şeýle diýýär: «Aslynda ol wezirligi kabul edende ýalňysypdy. *Zyýalyhmülk* wezirligi boýnuna almaly däl, onuň ýurduny öz topraklaryna birikdirdi. Oňa bagly bolan ölkeleri bolsa öz golastyna geçirip, baýlyklaryny diwanyň karary esasynda öz baýlygyna goşdy. Soltanyň kätipleri bolsa aňyrsy görünmeýän hasapsyz baýlygyň bir tarapyndan girip, beýleki tarapyndan çykdylar. Tygşytsyz peýdalan-mak arkaly örän baý ýagdaýda bolan ölkeleri harap etdiler».

Awtor şeýle diýýär: «Men bu soltana haýran galýaryn. Ol aw köpeklerini we barslaryny saýlamak babatda örän başarjaň. Soltan ilki bilen bulardan öz işine ýarajagyny saýlaýar, soň bolsa bularyň aslyny barlaýar. Ýöne näme üçindir ol bu usuly öz diwanyna ýolbaşçy saýlap almakda ulanmaýar. Şol sebäplide diwanda mynasyp kişilere wezipe bermegiň hötdesinden gel-meýär. Eýsem-de diwanda wezipe aljak kişileriň oýlanşykly saýlanyp alynmagy we uzak taryhy döwrüň aralygynda tejribe-lerden geçirmegi möhümdir. Çünki, bular döwleti dolandyrmaklyk işi ynanyljak kişilerdir. Olar döwletiň wekili bolmak bilen birlikde oňa hyzmat etmegiň-de ilçileridir.

***Hatyrylmülk Abu Mansur Muhammet bin
Hüseýin Meybunynyň wezirligi***

Pygamber alayhyssalam: «Baýlykdan baş-ga ähli zat akla mätäçdir» diýipdir.

Awtor şeýle diýýär: «Mälim bolşy ýaly, bu adamda wezirlik üçin gerek bolan wasplardan hiçisi ýokdy. Eline galam almaga, hat-da syýa guýmaga-da mynasyp dälidi. Ol depek, ýeke başyna öňe giden, duşmanyny hiç hili gaýgyрмаýan, dişlek, jyrtlak, keçjal we boýun egmezek eşekdi. Töhmediň we pitnäniň öýi, hiläniň çeşmesidi. Öň wezirlik edensoň başarnyksyzlygy halk tarapyndan bilinýärdi. Ol bu sapar wezirlik wezipesini almak üçin *Ibn Jehiriň Nyzamylmülke* ýakynlaşmak üçin ýüz tutan sebäbine meňzeş bir sebäbi ulandy. Bu kanuna laýyk gelýän sebäp dälidi. Ýöne muňa garamazdan *Ibn Jehiriň* ýüz tutan sebäbine meňzeş bir sebäp bilen *Hatyrylmülküňişi* düzeldi. Ibnü Hebbariýe, *Ibn Jehiriň* wezir bolşy bilen baglanyşykly bu meselä ünsümizi çekip şeýle diýýär:

“Ýokary çekilip we wezipe alyp özüni ýokary tutsa-da onuň haýbaty seni gorkuz-masyn. Oňa şeýle diý: “Şyhyň gyzy bolmadyk bolsa, ikinji gezek wezir bolmazdyň, şunuň bilen birlikde ol gyzyň bolanyňa şükür et, onuň saýasynda wezirimiz bolduňyz”.

Hatyryň bedeni tabyt ýaly iri we ýogyndy. Ol diwanda *mesnedine*⁵ ýaplananda, göýä içi doldurylan iki mesnedi ýaly bolup görünýärdi.

Weziriň semiz kemi ýokdy. Ýöne akyl, düşünje diýlen zatdan mahrumdy. Ol ak eşik geýse tagta

---

⁵ Mesnet – ýaplanylýan zat. *Ferit Deweli oğly*. Osmanlyja-türkçe ensiklopedik sözlük, Ankara, 1986, 750 sah.

harmanyna, gara eşik geýse bolsa kömür üýşmegine meňzeýärdi.

Munuň alamaty nygmatlary beren *Alla* şükür edýärin diýmekdir. Halk arasynda onuň sowatsyzlygyny görkezýän birnäçe wakalardan söz edilipdir. Bu wakalardan biri-de şudur: «Ol günlerde bir gün *Müsterşidiň* weziri bolup işlän *Amyded-döwle Abu Aly bin Sadaka* we başga-da birnäçe kişi bilen at üstünde *Bagdady* gezipdir. Esgerleriň gözi munda bolupdyr. Şol wagt *Hatyr* ýanyndaky kişiniň ýüzüne seredip: “Meniň kalbymy ynjalyksyz edýän bir mesele bar. Ýüregimi bu meseleden halas etmek isleýärin. Bu beççebazlyk diýilýän zat öňküleriň eden işimi ýa-da keýpi-sapany söýýän kişileri tarapyndan soň girizilen adatmy?» diýipdir. Aralaryndan biri muňa: «Bu örän gadymy zat bolup, Lut taýpasyna mahsus adat” diýip, jogap beripdir.

Hatyr ondan: “Lut kim?” diýip soranda bolsa, töweregindäkiler: “Allatagalynň pygamberlerinden biri” diýip, jogap beripdir. *Hatryň*: “Ol haýsy döwrüň pygamberi, pygamberlerimizden öň ýaşap geçipdirmi ýa-da pygamberlerimizden soň ýaşapdyrmy?” diýen soragy-da töweregindä-kiler tarapyndan: “Pygamberimiz pygam-berleriň in soňkusydyr we seýididir, ondan özge pygamber ýokdur” görnüşinde jogap beripdirler. Ýöne weziriň soragy gutarman-dyr.

Ol soňra: “Allatagala Lut⁶ taýpasy barada näme diýdi?” diýip sorapdyr. Olar: “Siz öz jynsy islegleriňize aldanyp, aýallar barka erkekler bilen gezýärsiňiň. Siz bir sowatsyz taýpa ekeniňiz”⁷ diýip, Lut taýpasy barada aýat inderdi» diýip-dirler.

Hatyr arap bolmansoň arapça bilme-ýärdi. Şonuň üçin ol: «تجملون» näme diýmek?» diýip sorapdyr. Töweregindäkiler oňa: «Bilmeýärsiňiz diýmek» diýip jogap beripdirler. *Hatyr* mundan soň: “İne, bu makul gürrüň. Indi meseläniň çözgüdi ýakynlaşdy. Diýmek adamlar sowatsyzlygy sebäpli bu işe baş goşan ekenler. Men bolsa bu herekedi erbet zat diýip pikir edip ýörüpdirin” diýipdir. Bu waka bize *Hatyryň* sowatsyzlygyny we wezirlige laýyk dældigini doly subut edýär. *Hatyryň* bulardan başga-da birnäçe ýetmezçilikleri bolupdyr. Ol köp we manysyz gepläp, öz aýybyny gizlemegi başarmandyr. *Hatyr* bu kemçiliklerini az görýän ýaly, *Kafýul-Yspyhanynyň Kämil* lakamyndaky *Hemli* ogluny-da özüne orunbasar edip belläpdir. *Kämil* uzynlygyna garamazdan peýdasyzdy. Ol jomart adamlaryň arasynda ýigrenjiligi bilen tanalypdyr. Oýunçy bolup töweregindäki kişiler bilen degişmegi söýüpdür. Onuň weziriň orunbasary bolmagy älemiň belalaryndan bir beladyr. Weziriň aýaly obadaşy bolansoň *Kämil* bu ýagdaýa bil

---

⁶ Lut taýpasy – Lut pygamberiň wesýetlerine ähmiýet bermän, ahlaksyzlyga ýüz urandygy üçin Allatagala tarapyndan ýok edilen Sadamyň we Gamarranyň halky.

⁷ 27-nji süre, 56-njy aýat.

baglaýardy. Onuň ýokary wezipeleri eýelemegi hem obadaşynyň saýasynda mümkin bolupdy. *Ibn Hebbaris Yspyhan* şäherini tankytlap ýazan beýtlerinde bular hakynda şeýle diýýär:

Bu şeýle bir şäher bolup, onuň emiri ýigrenji *Abulfathdyr*. Hökümdary *Kasym bin Fazldyr*. Bu şäheriň halanaýjak kişisi bolsa uzyn *Kafydy*. Şyhy bolsa obaň kirlisi bolmak bilen bir hatarda şäherinde huspdydy. Derejesi kiçiräk bolan *Ibn Hatyby* bu ýerde kazy bolup, ol *Mendewiniň* güjügidir.

Bularyň ählisi özaralarynda gepleşip *Zeynilmülk Abu Sagt bin Hindiniň* garşysyna birleşdiler we oňa elinden gelen ýamanlygy etdiler. Munuň syrny soltana aýan etdiler. Soltany muňa eden günäsi üçin jeza bermeklige iterdiler. Bular *Ibn Hindiniň* baýlygynyň köpdügi babatda töhmet atyp, onuň hazynasyndan iki ýüz müň altyny döwletiň hazynasyna geçirjekdikleri babat-da soltana ynandyrdylar. Şeýle bolansoň soltan ony tussag edip, *Altyndaşa* tabşyrmaklygy buýurdy. *Altyndaş, Ibn Hindini Yspyhandan Saws* şäherine äkitdi we ony anna günü şäheriň köçeleriniň birinde asdyrdy. *Zeynelmülk Abu Sagt bin Hindi* öldürileninden soň, onuň baýlygy dini jähtden halal hasap edilip paýlaşyldy. Iki ýüz müň altyny soltana bermek ýatdan çykaryldy. *Ibn Kafy* bu baýlyga eýe çykjak bolanda bolsa, *Kämil* ony öz hasabyna geçirdi. *Hatyryň* wezirligi döwründe diwan-daky salgyt bilen baglanyşykly işlere seretmeklik ýene-de *Mugyneddin Muhtassyl-mülke* ynanyldy. Ol öň bu

wezipeden boşadylanda bolsa, ýene-de täzeden bellenildi. *Abu Tahyrylhatyny* parsça beýtlerniň üsti bilen olary taryp edipdir. *Ymam Ymadeddin* şeýle diýýär: «Bu beýtlerniň bir bölegini arapça terjime etdim we şeýle diýdim:

“Bular şeýle üýtgeşik wezir bolansoň, döwlet bular sebäpli ne ýokary galýar, ne-de pese gaçýar. Bular ýeňil bolansoň üflesoň kürsüsinden uçup gitjege meňzeýär. Men bularyň nähilidigini gördüm, nämediklerini bolsa bilýärim”.

Ussat *Muwaffak Abu Tahyrynylhatyny* kyssa we sygyr eserlerini ýazmagy başaryan, ýumşak, özüne çekiji we zehinli biri bolup döwletde ýokary wezipeleri eýeläpdir. Onda patyşalara hyzmat etmek üçin zerur bolan häsiýetleriň ählisi mahsus bolupdyr. Ol iş başarmaklygyň ýollaryny tejribe etmek arkaly bilýärdi. Tejribe eleginden geçirip işiň kuwwatly we gowşak taraplaryny ýüze çykarmagy başaryardy. *Hatyny* ýaşlygyndan başlap, tä, ömrüniň ahyryna çenli döwletde ýokary wezipede işläpdir. Ol ömürboýy *Hatynyň* maliýe işlerine seredipdir. Döwle-tiň diwany munuň ýolbaşçylygy döwründe başga kişä zerurlyk duýmandyr. *Muwaffak Abu Tahyrynylhatyny* diwanda wezipe alanyndan soň töweregindäkiler onuň üstünliginiň ýanynda öz kemçiliklerini gördüler. Halkyň arasynda bolsa öz mertebeleriniň onuň mertebesinden pesdi-gine göz ýetirdiler. Şol sebäpli olar *Abu Tahyrynylhatyna* her hili töhmetler atyp, ony öz töwereginden uzaklaşdyrmak islediler. Ahyrsoňy

täze bir wezipe bermek arkaly ony *Jürjana* iberdiler. Şeýdip, ol uly hormat we abraýdan soň halanyлмаýan ýere iberildi».

Ymam Ymadeddin şeýle diýýär:

«*Abu Tahyrylhatyny* öz täleýindäki şowsuzlyklaryny parsça ýazan beýtlerinde dile getiripdir. Men bu beýtleri arapça şeýle terjime etdim: “Biziň derejämizden köpegiň mertebesi has ýokary hormata mynasypdyr. Sebäbi galam tutýan bagt tapmaz, bagt deprekçi bilen depçiniňkidir”⁸.

Awtor şeýle diýýär: «*Myhtasylmülküň* kirpikleri gözünüň töweregini tutansoň, onuň gabagy göýä üçburçluga meňzeş şekil alypdy. Bu sebäpden *Muwaffakyl Hatyny* onuň hakynda gözellik manyny özünde jemleýän parsça beýt ýazdy. Bu beýtiň manysy: “Üçburç gözi bilen ynsanlara gözellik jähtden seredýär” diýmekdir.

Men bu parçany şeýle terjime etdim: “Hökümet ýolbaşçysynyň gursagy giň bolsa-da dardyr, ol kemçiliklerden saplanmaga umyt edýär. Onuň gözi üçburç şekilindedir. Sebäbi işlere gözellik jähtden seredýär”.

Bu kitaby gysgaldan yspyhanly wezir *Muwaffak* barada edilýän gybatlara ynanyp, gybatkeşleriň özlerini arkaýyn duýmagyna mümkinçilik berýärdi. Gybatkeşler *Muwaf-fakyň* işinden kemçilik tapyp, ony

---

⁸ Def-saz guraly. Prof.dr. Hasan Eren we ş.m. Türkçe sözlük. Ankara 1988. jilt. II cax/437.

günäkärlediler. Wezir mundan ýüz müň dinar tölemegi talap etdi we ony has agyr ýagdaýa duçar etmek üçin mümkinçilige garaşdy. Rugsat alyp, ony *Jürjandan* getirdi we gyssagly ähli baýlygyny aldy. Bu ýagdaý *Muwaffakyň* garyplaşmagyna getirdi.

Bu kitaby gysgaldan yspyhanly *Fath bin Aly Bunday* şeýle diýýär: «Men atamyň *Muwaffakeddöwläniň* bu halyny suratlandyryp ýazan arapça golýazmasyndan käbir beýtleri gördüm. Bu beýtlerden bir bölekde şeýle setirlere ýer berlipdir: “*Bagdatda* gazanan baýlyklarymyň ählisini taladylar, her wagt we kyn günümde özüme zerur bolar diýip saklan zatlarymy özlerine rowa gördüler. Men bu günde edil doglan wagtymdaky ýaly sakgalsyz we dişsiz ýagdaýda. Sebäbi bularyň ikiside bu gün çekilýän hem-de sogrulmaga mejburdyr».

Awtor şeýle diýýär: «*Muwaffakyň* üstüne daşyndan ýüklenen zatlar onuň baýlygynyň tükenmegine we bergisiniň artmagyna getir-di. Şol döwürde *Muwaffak* bilen *Kemaly Sumeýremi* arasynda dostluk gatnaşygy bardy. *Kemaly Muhammediň* döwründe diwanda ýokary wezipeler alyp, *Mahmydyň* döwründe wezir bolupdy (Biz muňa onuň *Mahmydyň* döwründäki wezirliğini beýan edenimizde giňişleýin ýer bereris).

Bu şahs wezirleriň iň giň ýüreklişi, ýokary mertebelisi we täsirlisidir. Ol *Yzzeddin* lakamy bilen tanalypdyr, jomart-lygy bilen meşhur bolupdyr. *Muwaffak* garyplyga duçar bolanyndan soň *Sumeýremä*

birnäçe beýt ýazyp, beýdinde oňa eden hyzmatlaryny ýatlapdyr we öz düşen ýagdaýyndan şikaýat edipdir.

Ymadeddin şeýle diýýär: «Beýtdäki *Muwaffakyň* ýagşylygynyň jogabyny islän bölegini arapça terjime etmegi başar-madym. Beýtdäki düşnüksiz sözlerden many çykaryp bilmedim. Şonuň üçin bu beýtleri terjime etmekden ýüz öwürdim.

Emma beýtdäki *Muwaffakyň* öz ýagdaýyn-dan şikaýat eden parçany şu aşakdaky şekilde arapça terjime etdim.

Bir sagat şanyň hyzmatynda bolan ençeme şahsyýetler ýedinji dessede betbagt-çylyga uçradylar. Men bolsa ýetmiş ýyldan bäri soltana hyzmat edýän-de bolsam diri. Ýöne belli bir derejede öli ýaly».

Awtor şeýle diýýär: «*Hatyr* atly bu wezir haýynlyk edip ammarlaryny doldur-dy. Hat-da *Kämil bin Kafy* hem onuň hyzmatyndady. Onuň Alla barada düşünje-siniň bolmaýşy ýaly, ýüreginde-de iman diýilýän zatdan hiç zat ýokdy. Wezirlik möhleti uzaldygy saýyn, onuň Allaň pygamberine garşy gazabyda artýardy. Ýaramazlyklara öwrenişip olaryň özlerine rowa gören zatlaryna ýygnamaga, hat-da däliler-de razy boljak däldi. Bularyň eden-etdiligini soltanyň ýüregi syzýardy. Şonuň üçin hem soltan bulary halamaýardy.

***Şerefeddin Anuşirwan bin Halydyň
weziriň orunbasary edilip bellenilmegi***

Anuşirwan şeýle diýýär: «Soltan hyzmatkärini iberip, meni ýanyňa çagyrdy we weziriň düşnüksiz häsiýetlerinden şikâýat etdi. Ol indi men bu wezirden halys ýadadym. Onuň düzeljekdigine umydym galmady. Nä wagt öýüme gelse, *Kafy ogullaryndan* başar-nyksyz birini başyňa musallat edýär. Haçan düzüw, başarnykly birini getir diýsem, işde tejribe gazanmadyk nirede gödek zatlary getirýär. Eý, *Anuşirwan!* Seniň dürstligiňi we haýsy ýoly özüňe saýlap alandygyňy bilýärim. Seniň meniň tara-pymdan bellenen weziriň orunbasary wezipe-sine geçmegiňi we onuň bilen aramyzdaky gatnaşygy düzetmegiňi isleýärim» diýdi. Men ýer öpüp, nygmatlaryna şükür etmek arkaly ony hormatlamak babatda zerur bolan edep kadalaryny ýerine ýetirdim. Onuň teklibini kabul edip bilmejekdigimi aýdyp, ondan ötünç soradym. Ol ötünjimi kabul etmänsoň, gyssagly ýagdaýda teklibini kabul etdim.

Soltan örän jomart we geçirimlidi. Ol özüne hyýanat edilýänini bilse-de, ony jezalandyrmaga howlukmaýardy. Şonuň üçin, *Kafy ogullarynyň* weziriň orunbasarlygy wezipesi babatda-da weziriň sarpasyny tutdy. Öz hasabyna geçiren haram baýlygy üçin ony jezalandyrmak islän-de bolsa, weziriniň hormaty üçin oňa zat degmedi. Hat-da ony wezipesinden-de boşatmady».

Awtor (*Anuşirwan*) şeýle diýýär: «Weziriň kän bir halamaýandygyna garamazdan soltanyň orunbasary boldum. Aslynda, soltan wezire-de ony

hormatlaýandygy üçin ähmiýet bermeýärdi. Ol onuň üçin hem amatly pursada garaşýardy. Soltan diwandan wezipe berip meni hökümet ýolbaşçylarynyň derejesine çykardy. Sebäbi wezir meni yzarlamak üçin soltan tarapyndan iberilen içaly hökmünde kabul etdi. Maňa özünden aryňy aljak biri hökmünde garady. Şonuň üçin meniň bilen känbir gürründeş bolmak-da islemedi.

Weziriň töweregindäki ýolbaşçylar onuň tarapyny tutýardy. Olar meniň bilen gatnaşyklarynda gülerýüzli bolsalar-da, kalplarynda duşmanlyk saklaýardylar. Häsiýetleriniň dürlüligine garamazdan, maňa duşmançylyk etmek babatda olar birleş-diler. Olar maňa duşmançylyk eden ýagdaýynda arzuwlarynyň hasyl boljakdy-gyna ynandylar. Ýöne men olaryň sakgallaryny iki däne arpanyň bahasyna-da satyn almadym. Olaryň gije-gündizläp ýatman garşyma taýýarlaýan zatlaryna bolsa üns bermedim. Wezir we onuň töweregindäki adamlar meni duzaga düşürüp bilmänsoňlar, ýuwaşlyk bilen başga ýollary gözlemäge başladylar. Bular soňra meni soltanyň döreden mümkinçiliklerinden mahrum etmek babatda birleşdiler. Şeýle duşmançylyk-ly ýagdaýa garşy şahyryň: “*Allatagalanyň* biziň otlamagymyz üçin seniň ýaýlaňdan başga ýaýlalary we seniň suwuňdan başga suwlary içmek üçin çeşmeleri bardyr. *Allanyň* ynsana bagyşlan ajaýyp zatlary şeýle köp bolup, olar atabalarymyzdan has öňki döwre mahsusdyr» setirleri bilen özüme teselli berdim».

Awtor (*Anuşirwan*) şeýle diýýär: «*Zyýaylmülküň* we *Hatyrylmülküň* wezirliği döwründe orunbasar bolup işlämde-de, bir jemagatyň ýamanlygyna duçar bolupdym. Bular hem maňa az ezýet çekdirmändi.” Wezir *Hatyr* bilen *Muhtasyň* arasynda duşmanlyk bardy. Bular biri-birini peseltjek bolup, näçe jan edýände bolsalar netije bermeyärdi. Aralaryndaky duşmançylygy bolsa gizlemäge çalyşýardylar. Ahyrsoňy wezir bu babatda *Kemalylmülk Sumeyrem* bilen duýgudaşlyk bildirdi. Bular munuň garşysyna bir-birine kömek etmek babatda maslahat etdi. Netijede, *Hatyr Sumeyremiň* saýasynda arzuwyna ýetdi. Onuň nädip arzuwyna ýetişini biz soň beýan etmekçi.

*Hatyr*ň wezirliği döwründe diwanda möhür işlerine seredýän *Emir Amyt* aradan çykdy. Onuň ölümi bilen ýaramazdygynyň töwerege ýaýran uçguny hem söndi. Munuň ýerine diwandaky möhür bölümindäki ýazgy işlerine ýolbaşçylyk etmeklik *Abu Ysma-ýyl Kätibil Yspyhana* ynanyldy. *Abu Ysmaýyl Kätibil Yspyhany* ýazyjy we dana biridi. Ol *Emir Amydyň* döwründe möhür işlerinde orunbasar bolup, hatlara sered-ýärdi. Soňra ýokary wezipelere çekilmegi bilen bolsa bu işlere daşyndan ýolbaşçy-lyk edýärdi. *Abu Ysmaýyl Kätibil Yspyhany* dana we hat işlerine ökde bolandygyna garamazdan, onuň ýazgysy gowşak we bulaşyk-dy. Ol bu ýagdaýy bilen *Abu Tahyrynylhatynynyň* dilinden sypyp bilmedi. *Abu Tahyrynylhatyny* özüniň şygrylarynda bu ýagdaýy paş etdi. Onuň elindäki galama ünsi çekip: “Göýä bu günäkär ýaly,

Abu Ysmayyl onuň aýagyndan çekip jezalandyrýar” diýýär. Hawa, onuň entek jogap berere ýagdaýy ýokdy. Ol haýal kabul edýärdi. Hakydasynda galan zatlar babatda çuňňur oýa batýan-da bolsa ondan gözellig hakda düşüňjeleriň düşnüksiz yşaratlar çykardy. Biz munuň häzirki we wezir *Hatyryň* ikinji gezek mundan ýüz öwren günki ýagdaýyny soň beýan ederis».

***Kemalylmülk Aly Sumeyreminiň ilki ýagdaýy we
onuň soltan Muhammet bin Mälikşanyň döwletinde
ýokary wezipä belenilmegi***

Awtor şeýle diýýär: «*Kemalylmülk Aly bin Ahmet Yspyhandan* uzak bolmadyk *Sumey-remi* şäherindendir. Bu şäheriň halky dogluşdan päkize we zehinlidir. Bu şäher soltanyň aýaly *Göwher Hatyna* degişlidi. *Kemalylmülküň* kakasy bu şäheriň ekinine seredip onuň hasylyny ýygnardy. Bu döwürde *Göwher hatynyň* wezirliğini *Emir Amyt* ýerine ýetirip, *Kemal* hem kakasynyň buýran işleri bilen baglanyşykly onuň ýanyna gelip gidýärdi. Ol örän adamkärçilikli, alçak bolup işlerini dogry alyp barmagy başarıardy. *Emir Amyt Kemalyl-mülki* öz synagyndan geçirýän başarjaň we batyrlygyna göz ýetireninden soň ony özüne orunbasar edip belledi. *Kemal* hem öz gezeginde *Amydyň* baýlygyna baýlyk goşup, işlerini rowaç etdi. Ony gözlere nahabatly görünjek we kalplara gorky aralaşdyrjak derejä ýetirdi. *Emir Amyt* hem işlerinde *Kemaldan* başga kişä ynanmaýan hala düşdi.

Emir Amyt salgyt işlerine ýolbaşçy belenilip *Bagdada* gitmeli bolanda *Göwher hatyna* wezirlik etjek we *Amydyň* adyndan hyzmat edip, onuň abraýyny ýokary galdyr-jak orunbasar gerek boldy. Ol bu wezipä *Kemaly* mynasyp gördi we ony özüne orun-basar edip belledi. Oňa kyn ýagdaýa düşen wagty *Ezizden* başga kişä ynnamazlygy tab-şyrdy. *Eziz Abu Nasr Ahmet* bin *Hamyt* şol döwürde söweş meýdanynda gylyjy kesmäge başlan, göwni ýokary wezipeleri eýelemekligi islän, barmaklary galam ulanmaga başlan, dili dogry geplemegi öwrenen ýigitlik müçesinde bolup ol *hatynyň* diwanyndaky orunbasaryň wezipesini daşyndan ýerine ýetirýärdi. Ol hökümetde wezipe alan beýleki kişilere görä ýaş bolsa-da, olardan has akylydy.

Kemal Göwher hatynyň weziriniň orunbasarlygyna beleneninden soň, *Eziz* oňa köp babatda kömek etdi. *Hatynyň* diwany *Amydyň* wezirligi döwründe uly şöhrata eýe bolup, diwanyň wekilleriniň aýlygyndan başga girdejisi ýokdy. *Hatyn* hem rahat ýaşamaga öwrenişensoň wezipä galmak barada pikir hem edenokdy. Şonuň üçin *Kemal* oňa şöhratsyzlygy sebäpli döwletiniň abraýynyň gaçjakdygyny, güýçkuwwatynyň bolsa ähmi-ýetini ýitirjekdigini duýdurdy. *Hatyn Azerbaýjanda* uly abraýa eýe bolan hökümdar *Ysmaýylbeganynyň* gyzydy. Ol *hatynyň* sol-tana: “*Azerbaýjan* goşuny kakamyň hyzmaty netijesinde döredilen goşundyr. Bular öň kakamyň golastyndady, indi bolsa özbaşdak boldular. Bular ähli babatda maňa

bagly bolar ýaly perman çykarmagyňy isleýärin” diýmegini maslahat berdi.

Hatyn Kemalyň maslahatyny kabul edip, soltana ýüz tutup we kanagatlandyryjy jo-gap aldy. Soltan *Hatyn* üçin perman çyka-ryp, ony çar tarapa ýaýratdy. Bu permana laýyklykda *Azerbaýjan* halkynyň *Hatyna* hyzmat etmeginiň gerekdigi jar edildi. Permanyň yzysüre *Hatyndan* wezipe almak umydy bilen elleri sowgatly ýagdaýda paty-şalaryň ilçileri gelmäge başlady. *Haty-nyň* işi rowaç aldy. Ol bu güne çenli görmedik döwletini gördi, bu güne çenli eýe bolmadyk baýlyga eýe boldy. *Hatyn* bu işlerde *Kemalymlüküň* aýagy düşdi diýip hasaplady.

Emir Amyt orunbasarynyň abraýynyň ýokary galýandygyny görüp näme etjegini bilmedi. Şonuň üçin *Kemalymlüküň* orunba-sarlykdan peseldilmegi we eden işleri babatda hasabat berilmegi barada höküm iberdi. *Hatyn* onuň ýazan zatlaryna hiç hili ähmiýet bermedi we oňa şeýle jogap ýazdy: “Men bu orunbasaryň işlerindenrazy. Onuň hukuklary kemsidilmeli däl. Muny işden boşatmaga hakyň ýokdur. Belki-de hukuklaryna garşy çykyp onuň-da özüň ýaly bolmagyny isleýänsiň. Eger gowy pikirlenseň, ol seniň orunbasaryň däl-de belki şägirdiňdir. Eger sen tarapdan ýamanlyk edilip ol ynjydylsa, özüňi işden boşat-mak babatda höküm berip bileris. Eý, *Amyt*, haremiň gurluşy mäkäm bolup oňa gara ýöňkelip bilinmegini, bu ýerde berk bir düzgün-nyzamyň bardygyny sen bilýärsiň ahyry. Şol bir wagtyň özünde

her sagatda biriniň bu wezipäni eýelemegi-de ýalňyşdyr. Şonuň üçin hem ony öňki wezipesinde galdyrmalydyr. Sen öz ýeriňde baky galma-gyň üçin oňa wezipesini bermelisiň” diýdi⁹.

Şeýle bolansoň *Emir Amyt* gijä galandygyna akyl ýetirdi we *Kemalyň* täzedan öňki wezipesine bellänilmegi üçin perman iberdi. *Kemala* garşy çykmaklygyny bolsa bes etdi.

Ol *Hatyna* ýazan hatynda şeýle diýdi: “Indi derejäm ýokary göterilen we has-da kuwwatlanan ýaly boldum. Çünki, orunbasar-laryma göwnüňiz ýetipdir. Aslynda men ony işden boşatmak islemedim. Ony barlamak isledim. Indi bolsa ony özüme şägirt kabul etdim”.

Şeýlelik bilen, *Kemalyň* özbaşdaklygy kabul edilip, kuwwady artdy we ýagdaýy berkleşdi. *Kemal Emir Amyt* ölýänçä özbaş-dak hökümdar bolup galdy. *Emir Amyt* öleninden soň, *Hatyn* ony wezir edip belledi. Ýolbaşçylygy ynanmak bilen ony begendirdi. Soňra *Hatyn* soltanyň ýanynda munuň abraýyny galdyryp, oňa ýurdy dolandyrmaklygy ynanýdy. Onuň töweregini hyzmatçylar gurşap aldy. Soltan öz eli bilen ýazan haty arkaly oňa begenjini bildirdi. Iň soňunda bu hem soltanyň ynamyny ödemedi. Weziri *Tahyra* garşy hem soltanyň garaýşy üýtgedi. Soltan ony döwlet dolandyryşyndaky ýokary wezipesin-den boşadyp

---

⁹ Bu ýerde tekst «والأبقي» (we illa bekle) görnüşde bolup, bu ýalňyşdyr, dogrusy «والابقي» (welebka) bolmalydyr.

zyndana saldy. Onuň baýly-gyny döwletiň hasabyna geçirmekligi bolsa, *Garategin* ogly hajyp *Emir Omara* tab-şyrdy.

Awtor şeýle diýýär: «*Abu Tahyrynylha-tyna* parsça iki beýt ýazypdy. Men olary arapça şeýle beýan etdim. “Wezirimiz eşekdi, geçdi gitdi. Ol gideninden soň döwletde hiç zat egilmedi. Ýöne şol bir wagtyň özünde hökümet ýolbaşçylarynyň arasynda bu eşegiň ýerine tutup biljegi ýokdy”.

Şemsilmülk Osman bin Nyzamylmülk bu weziriň zyndanynda ýedi ýyl ejir çekdi. Weziri günälerinden habardar etmek we ony howply ýagdaýa getirmek maksady bilen bu adam zyndandan boşadyldy. Weziriň tussag edilmegi muňa teselli berdi, zyndana gir-megi bolsa munuň ýoluny açdy.

Soltan ýurduň emirlerini we diwanyň wekillerini ýygnap, wezir saýlamak barada maslahatlaşdy.

Anuşirwan şeýle diýýär: «Bularyň hem-mesi soltana meniň ýüzlenmegimi islediler. Meniň garaýşym bolsa *Mugtazydyň* piki-rine gabat gelýärdi. *Mugtazydy*, *Ubeýdylla bin Süleýmanyň* garşysyna gönükdirdiler. *Mugtazyd* bu barada şeýle diýipdi: “Bir weziri işden boşadyp täze weziri işe belleýänçäm gerek bolan wagt arasyndaky işde ýüze çykjak bulaşyklyklary göz önüde tutup, ony boşatmagy goýbolsun ed-ýärin.”

Şeýle bolansoň halk ähli işlerde me-niň permanlarym esasynda hereket etmek-lige karar berdi.

Bu şekilde halk dogry dolandyryldy. Halk onuň işlerinden razy boldy. Garaň-kylyk ýok bolup, adamlar ynama gowuşdy. Wezir bolsa uzak wagtlap zyndanda horluk çekdi.

Şol döwürde gylyçdan aman galyp, ölümden halas bolup bilen *Kafyogullaryndan* iki kişi bardy.

Soltan, weziriň aýalynyň obadaşlary bilen bilelikde bularyň hem bir ýüz elli müň dinar puluny alanyndan soň weziriň ýanyna, zyndana saldy. Baýlygyny döwletiň hasabyna geçiren döwründe bolsa bulara garşy ulanyp boljak ähli zorlugy ulandy. Soltan bu şekilde wezir babatda ýüreginde saklap ýören zatlarynyň ählisini ýüze çykardy. Wezire Kafynyň gyzy bolan aýaly bilen aýrylyşmagy höküm etdi. Ol aýry-lyşandan soň bolsa bela-beterlikleriň in ýamanyny onuň üstüne atdy.

Awtor şeýle diýýär: Bu soltanyň döw-leti hem soňky günlerini başyndan geçirensoň ösüşi peselipdi. Soltan köp wagtlap ýarawsyz boldy. Hassalygy ezyet berip ony döwlet işleri bilen meşgul-lanmakdan uzaklaşdyrды. Döwletiň tejri-beli emirleri we ýokary wezipeli işgärleri bolsa azaldy. Soltan ýarawsyzlykdan ýaňa egbarlap, gününü kynlyk bilen geçirýärdi. Şonuň üçin hem ol wezir belläp, saýlan mirasdaryna wesyet etmek we uly meseleleri çözmekligi oňa ynanmak isleýärdi. Sebäbi ol özünden soň hökümdar boljak kişiniň özbaşyna iş oňarmajagyny bilýärdi.

Rebibeddöwle Abu Mansur Ibn Wezir Abu Şujagyň wezirliگی

Ymadeddin (r.h.) şeýle diýýär: Merhum atamyň beýan edişine görä: Soltanyň möhüm işlerini bitirjek, düzgün-nyzamy üpjün etjek, uly-uly işleri ýerine ýetirip biljek bir wezir saýlamak isleýändigini eşidip, onuň töweregindäkiler özlerine garşy çyk-jak biriniň wezir edilip belenilmeginden gorkup, soltana halypanyň köşgünde terbiýe alan kişileriň arasyndan birini wezir edip bellemekligi maslahat berdiler. Sebäbi soltanyň köşgünde bu wezipä mynasyp adam ýokdy. Şonuň üçin soltan *Rebibeddöwläni Bagdatdan Yspyhana* çagyrdy we ony wezir edip belledi. Düzgün-nyzamsyz bu döwlete ol sözüň hakyky manysynda mynasypdy. Munuň alamaty ýagşylyklary üçin Alla şükür diýmekdi.

Awtora görä *Anuşirwan* şeýle diýýär: Soltanyň kyrk ýa-da elli gün ömri galypdy. Ine, *Rebibeddöwle*, soltan şeýle ýagdaýda-ka çagyrylyp getirildi we wezirlige belle-nildi. Olar muny bu wezipä bellemek bilen wagt utmak islediler. Şol wagt başarnykly kişiler galmandy. Ölüm ýüpi bularyň ählisini baglapdy. Bular güýz ýapraklary ýaly saralyp gaçyp, tomus bulutlary ýaly dyr-pytrak bolýardy. Ady meşhur bolan ne emir, ne-de ýokary wezipeli başga kişi galypdy. Döwlet ýolbaşçylarynyň arasynda öňkülerden diňe *Muhtassylmülk* bilen *Abu Ysmaýyl Tugraýy* galypdy. *Muhtassylmülki* işinden boşadyp, tussag etdiler we

hazyna elli müň altyn tabşyrmaga höküm çykar-dylar. Soňra bolsa halynyň ýaman döwründe döwletden wezipe soramajakdygy barada dil hat alyp, ony tussaglykdan boşatdylar. Şeýdip, onuň mundan beýläk baýamagyna mümkinçilik bermediler. Ol ähli baýlygyny ýitirip, zordan janyny halas etdi. Ol belalardan halas bolmagyny özüne uly bagt hasaplady.

Şeýle bolansoň *Kemalylmülk Sumeyrema* diwanda salgyt işleri ynanyldy. Onuň şan-şöhraty artyp, işleri rowaç aldy. Wezir ýuwaş adam bolansoň işleri berk ýola goýmakdan ejizdi. Ýöne muňa garamazdan *Kemalylmülk* diwanyň häkimidi. Ussat *Abu Ysmayyl Tugraýy* barada aýdylanda bolsa ol başarjaň bolansoň, iş babatda oňa gara ýöňkäp bilmediler. Ýöne dogadan başy çykansoň, soltanyň ýarawsyzlygyna onuň dogasy sebäp bolandyr diýip gybat çykar-dylar. Işden çykarylmanyk ýagdaýynda özlerini parahat goýmajagyna gözleri ýetip, ony işden boşatdylar. Öň wezir bolup işlän *Hatyr* bu gezek möhür işlerine bellenildi. Ol bu wezipesi wezirlikden pes bolsa-da, ony özüne ýitgi hasap etmedi. Şol wagt soltanyň köşgünde emirlerden we ýokary wezipeli kişilerden hiç kim ýokdy. Sebäbi olar beýik emir *Anuştegin Şirgir* (شیرگیر) bilen bilelikde *Alamut* galasynyň daşyny gabamak bilen meşguldy. *Şirgir* örän gaýduwsyz we merdana bolup, duşman üçin geçirimsizdi. Eger soltanyň ölümi ara düşmedik bolsady, onda ol ady agzalan galany derrew basyp aljakdy. Bu emir galany gabanda we *Alla* oňa kömek edende, soltan *Omar* ogly

Emir Alyny uly hajyp edip belledi. Onuň derejesini ýokary galdyrdy. Ol öň çapar-habar gatnadyjy emir wezipesini ýerine ýetirýärdi.

Habar gatnadyjy emir beýik ýa-da kiçi emirler soltanyň köşgüne ýygnandy olar soltanyň rugsat habaryny getirýän kişidir. Emir hajyp bolsa soltan bilen ýüzbe-ýüz gepleşip, onuň sözüni wezire getirip, höküm berýän ýa-da hökümi gadagan edýän kişidir.

Awtor şeýle diýýär: Bir aýdan soň soltanyň ýagdaýy agyrlaşyp ol baradaky umytlar kesildi. Onuň öljekdigine göz ýetirdi. Ol emirler bilen görüşmän, ýatan ýerinden höküm berdi. Täleýiň özüne känbir uzak ýaşamaga mümkinçilik bermejekdigine akyl ýetirdi. Soňabaka soltanyň ýanyna hajyp *Aly bin Omar bin Sürmeden* (حاجب امير علي بن عمر بن سرمه) başga kişini girmegine rugsat berilmedi. Soltanyň sözlerini we hökümlerini diňe ol eşidip, gerekli kişilere ýetirýärdi. Ol bu sözleri soltanyň wesýeti hökmünde häsiýetlendirip, oňa yna-nanlary boýun egiji, şübhe edenleri bolsa garşy çykan hasaplaýardy.

Soltanyň ajaly ýakynlaşyp, ýaşamagyn-dan umyt kesilende, emir hajyp soltan duşmanlaryny we garyp halky razy etmek üçin hazynadan iki ýüz müň altyn çykarmagy buýurdy diýip, bu baýlygy öz maksady üçin harçlady.

Şol döwürde hajybyň weziri *Abulkasym Dergezini* (ابو القاسم الدرگزيني) beýik emir wezipesini ýerine ýetirýärdi. Ol *Zeyneddin* lakamy bilen tanalýardy. Ene bu şahs ýokarda bellenip geçilen altyna eýe çykyp

baýlaşdy we gullarynyň sanyny artdyrdy. Bu altyn-lar onuň baýlaşmagynyň başlangyjy we arzuwlaryna gowuşmagynyň iň ajaýyp çagy bolupdy.

Uly hajyp goşunyň mirasdara boýun egmekligine höküm etdi. Ol mirasdaryň tagta geçip özünü görkezmeginiň, hökümetiň ýokary wezipeli kişileriniň bolsa onuň başujun-da durmagynyň gerekdigini duýdurdy.

Soltana: «Seniň ýarawsyzlygyň dogadan, saňa aýalyň doga edipdir. Şonuň üçin sen indi gutulmarsyň» diýip ynandyryp, aýaly-nyň gözüne çiş sokduryp, ony darajyk jaýda tussaglykda saklatdylar. Olar *Haty-nyň* ýakyn adamlaryndan we hyzmatkärlerin-den birnäçesini ýokladanlaryndan soňra soltanyň permanyny görkezip, hatynyň bogulmagyna höküm edildi diýdiler. Şeýle-likde, *Hatyny* giriş bilen bogup öldür-diler.

Täleý bularyň maňlaýyna bir wagtda ölmek mümkinçiligini beren ýaly, bularyň ikisi-de bir sagatda jan berdi.

Hatyn öz öýünde boglup öldürildi. Soltan bolsa köşgünde öz aýalyna jan berdi. Bu waka 511-ni ýylyň ahylarynda bolup geçdi.

Soltanyň hökümdarlyk eden döwri dul aýallar we ýetim çagalar üçin örän gowy döwür boldy. Bu döwürlerde-de halkdan salgyt alyndy. Ýöne bu salgyt ähli kişi üçin güýçýeterli bolup, ynjydyjy bolmandy. Soltan akylly we agrasdy. Ol mäkäm dini ynanja eýe bolup, şerigaty amal etmekde dini düşüňjesi ýetikdi.

Soltan seljuk-lylaryň iň kämil adamy we azy ýaran aýgyrydy. Keşbi gözelleşip, döwleti kemala gelende durmuşyndaky gara bulutlar syrylyp howasy täzelenende, suwy durlanyp baýlyklary garyp-gasary baýlaşdyranda, yslam dinine hyzmat edip, zulумы ýok etmäge başlanda ajal munuň elinden tutdy. Ol munuň wagtyny gysgaldyp, hereketini azaltdy, deňziniň suwuny guratdy we dolan aýyny batyrdy.¹⁰ Şygyr:

Ýasy daşlar we topraklaryň arasynda reýhan bardyr, belli bir wagt aralygynda onuň ýakynlygyndan peýdalandym. Çüýremek-lik hadysasynyň seniň ýüzüňiň gözelligine nähili täsir edendigini pikirlenip, ýatdan çykarylmagy mümkin bolmadyk ýagdaýlary aklymdan geçirýärdim.

Awtor şeýle diýýär: Soltan *Muhammediň* (r.h.) ölüminden kän wagt geçmänkä, *Emiril-mömini el-Mustazhyr Billa* aradan çykdy. Iki döwletde birbada üýtgeşme bolup geçip, ikisi biri-birinden aýryldy.

Soltan *Muhammet* aradan çykandan soň onuň yzynda *Mahmyt*, *Mesgut*, *Togrul*, *Süleýman* we *Seljuk* ýaly ogullary galdy. Bularyň Seljukdan başga ählisi soltan boldy. Nesip bolsa biz bulary soň beýan ederis.

---

¹⁰ Bu ýerde (I) nusgasynda: *Anuşirwan*-da, munuň mersiýeleri Riýasynyň beýtleri bilen tassyklandýar. Onda şunuň ýaly-da ... şeýlede başlaýan sözler bar.

***Halypanyň sag goly Soltan Mugyseddünyü Weddin
Abulkasym Mahmyt bin Muhammet bin Mälikşanyň
tagta çykmagy***

Awtor şeýle diýýär: *Mahmyt* kakasy-nyň ýerine tagta geçip, döwletiň iň ýokary wezipesini elinde saklady. Ol döwletiň ýagdaýyny berkitdi. Halk topar-topar ýagdaý-da soltany gutlamaga geldiler we ony ajaýyp köşgünde bagtyýar halda gördüler. Olar ýer öpüp, oňa döp-dessurymyza laýyk hormat etdiler. Ulular mertebelerine görä iki ganat bolup durdular we basgançakda derejelerine görä hatarlara düzüldiler. *Anuşirwan* şeýle diýýär: Gutlamak üçin patyşanyň ýanyna ilkinji bolup wezir *Rebip* bardy. Ol hökümdaryň elini öpüp ýerine bardy. Munuň yzyndan *Rebibiň* hereketlerini gaýtalamak üçin *Hatyr* ýerinden turanda, *Kemaly Sumeýremi* oňa rugsat bermedi. *Sumeýremi Hatyryň* elinden çekip *Rebibiň* yzyndan hökümdary özi gutlady. Ene ondan soň gutlamak gezegi *Hatyra* ýetdi. Şeýlelikde, *Hatyr* hökümdary *Kemaldan* soňra gutlady. Hökümdary gutlamaklyk derejä laýyklykda amala aşyryldy. Men ýerimden turup hökümdary gutlamakda ulanylýan däpleri doly berjaý etdim. Soltan şol döwürde kämillik ýaşynda bolup, örän zehinlidi. Ýaşynyň kiçiligine garamazdan ýüzi uly adamyň ýüzi ýalydy.

Bu döwletiň başlangyjynda halypalyk *Mustazhyr Billanyň* ogly emirilmöminiň *Müsterşit Billanyň* eline geçdi we oňa boýun egildi. *Müsterşit Billa* şol günki

şertlere we öňden gelyän däplere görä gylyjyny täzeledi. Soltanyň hökümetinde wezipe alan kişiler bolsa ýygnanyp, äht etmek babatda maslahatlaşdylar. Olar halal işlejekdiklerine äht edip, biri-birine kömek etjekdiklerine söz berdiler.

Enesabazy Abulkasym Dergezini, emir hajyp *Aly Barynyň* weziri bolup, ol hojaýynyna öwüt berip, ony dürli işlere gönükdirýärdi. Ol özüni göýä ýol görkeziji ýaly görkezip, şeýle diýýärdi: “Wezir bilen maliýe işleriniň ýolbaşçysy seniň golasyňda bolmalydyrlar. Bu soltan ýaşy kiçi bolansoň ol hem saňa bagly bolup, seniň hökümiň esasynda höküm bermelidir.”

Ahyrsoňy *Aly Baryn* çözgüdiň gylyjyň kömegi bilen mümkin boljakdygy diýen netijesine geldi. Ol soltana: «Seniň döwletiňdäki düzgün-nyzam, doganoglanyň-kydan has berk. Seniň ondan ýeňiş gazan-jakdygyňa hiç hili şübhe bolup bilmez” diýdi.

Mahmydyň doganoglany beýik soltan *Sanjar*, seljuklaryň diregi hasaplanyp, onuň döwleti *Horasany Yragy, Mawerannahry, Gaznany, Horezmi we Türk* diýaryny öz içine alýardy. *Sanjar Seljuklar* nesilşalygynyň şyhy we iň ulusy bolup, nesilşalygyň abraýyny goran we dowam etdiren kişidi.

Bular ýazgy işleri kätibi *Şyhap Esedi* çagyryp, *Samarkandyň* hanyna hat ýazmagyny höküm etdiler. Olar hat-da *Samarkandyň* hanyna şeýle diýdiler: “Biz soltan *Sanjaryň* üstüne ýöriş etjek bolýarys. Biz ýöriş edenimizde ol bize garşylyk görkezen wagty duşmanyň

ortada heläk bolmagy üçin siziň arka tarapdan hüjüm etmegiňizi isleýärin.”

Onuň ýaramaz hereketlerinden biri-de şudur. Arap hökümdary emir *Dübeýs bin Sadaka bin Mansur bin Dübeýs bin Aly bin Mezedül Esedi* on ýyldan bäri soltana hyzmat edýärdi. Ol öz ýurduny ýatdan çykaryp, nämesi bar bolsa, şoňa kanagat edip, soltanyň özünden razy bolmagy üçin hyzmat edýärdi. Emir kakasynyň mülklerinden bir wagt umydyny kesipdi. *Hille* diýary we beýleki welaýatlary soltanyň orunbasarla-rynyň elindedi. Emir *Müjahit*, ýagny hadym *Behruz Bagdatda* soltanyň orunbasa-rydy. Halkyň goragy üpjün edilen ýagdaýda bolup, olaryň jepa çekmek gorkusy ýokdy. Nygmatlar bol bolup, oňa eýe çykmaklyk öz ynsabyňa baglydy. Ine, şu ýagdaýy üýtgetdiler. Emir *Dübeýsden* para alyp, ony *Yraga* iberdiler. Bu ýagdaýlar sebäpli çaknyşyk ýüze çykdy. *Behruz* tussag edilip, onuň baýlaşmagynyň syrny bilmek üçin hat ýazylypdy. Bu işler erbet netije berip, bolçulygyň ýok bolmagyna getirdi.

Bular sebäpli ýüze çykan kynçylykly ýagdaýlaryň üçünjisi bolsa şudur: *Pars* diýary örän berk düzgün-nyzam esasynda dolandyrylyp, ýurtda ýetmezçilik edýän zat ýokdy. Bu diýaryň halky bagtly bolup, olaryň ählisi hökümdara boýun egýärdi we köp mukdarda girdeji alýardylar. Şol günler tötänleýinden diýen ýaly *Pars* diýarynyň häkimi *Ysphyhandady*. *Dergezini Pars* diýary-nyň häkimini tussag edip, onuň girde-jisini talap etmegi hojaýynyna maslahat berdi.

Aly Bar mashata gulak goýup, häkime garşy zorluk ulandy. Ol häkiminiň baýlyk-lar *Pars* diýarynda taýýar diýen sözlerine ynanmady. Bu habar *Pars* diýarynyň emiri-niň gulagyna ýetende bolsa, ol köp mukdardaky bu baýlygy bermek islemedi. Olardan ýüz öwürüp pitne turuzdy. Hatda soltanyň bu diýaryň ýaýlalarynda otlaýan iki süri malyny zorluk ulanyp, öz haýryna geçirdi. Ine, şeýle ýaramazçylyklar sebäpli *Pars* diýarynyň düzgün-nyzamy we asudalygy bozuldy.

Olar tarapyndan döredilen dördünji ýaramazlyk bolsa şudur: *Mazendaran* halkyn-dan bir jemagat bilen *Pars* diýaryndaky *şebankara* halkyndan bir kürt taýpasy şol döwürde soltanyň hyzmatyndady. Bularyň ýurtlary barylmasý örän kyn gaýalyk daglaryň içinde bolup, galalary diýseň beýikdedi. Soltan ýokary adamkärçilik sypatlary bilen olaryň göwnüni awlap, ýarag ulanmazdan bulary öz golastyna geçiripdi. Ýogsam bular sebäpli ýola çykmak örän howp-lydy. Bular ýamanlyk etmäge öwrenişipdi. *Dergezini*, onuň hökümdary we kömekçileri bu jemagata garşy zulum edensoň, olar gorkup öz galalaryna gaýdyp bardylar. Bu taýpa gizlin ýagdaýda ähli ýaramazlyklary edip, pitnä ýüz urdular.

Bular sebäpli ýüze çykan başynji kynçylyk bolsa şudur:

Seljuklylaryň hiç biri öleninden soň *Muhammediňki* ýaly köp mukdarda altyn, kümüş we öý goşy miras goýmandy. Bular *Muhammetden* galan baýlyklary öz hasabyna geçirip paýlaşdylar we iki aýa

ýetirmän hazynany boşatdylar. Olar altynlary gutaranyndan soň kümüşleri ýok etdiler. Soňra has peýdaly ýol tapyp kümüşleri altyna çalşyp başladylar. Bezeg üçin ulanylýan zatlary we gap-gaçlary öz hasabyna geçirdiler. Ahyrsoňy gezekli-gezeginde göwherleri, egin-eşikleri, ýaýladaky arap atla-ryny, düeleri paýlaşdylar. Hat-da tohum-lyk üçin goýlan goýunlardyr geçilere, goçdur tekelerde çenli ähli zady paýlaş-dylar. Şeýdip, örän baý bolan döwleti ýalaňaç (garyp) hala getirdiler. Ony bilinden omurdylar.

Olaryň döreden altynjy kynçylygy bolsa şudur:

Olar: «Soltanyň hyzmatkärleri bize ýürekden hyzmat etmeýärler, bize känbir boýun egesi hem gelmeýär» diýip, bulary dargatmagyň pikirini edip ugradylar we bularyň hersini bir ýere dargatdylar.

Bularyň döreden iň erbet ýaramazlygy ýedinjisidir:

Alamut galasyny gabawda saklaýan goşun gala zabt etjek döwri *Dergezini* batynylara kömek bermäge söz berendigi üçin goşuny dagytmaga başlapdyr. Ol goşuna serker-delik eden beýik emir *Anuştegin Şirgiri* tussag etmek barada höküm çykarypdyr. Şeýle bolansoň goşun gabawy taşlap, bitertip ýagdaýda yza çekilipdir. *Alamut* galasyndaky halk bularyň bir bölegini öldüripdir, diri galanlaryny bolsa günde-gara we günbatara dargadypdyr.¹¹ Galanyň halky iki yüz

---

¹¹ Galanyň gabawy sebäpli bularyň ýagdaýy agyrlaşan wagty soltan *Muhammediň* ölüm habary geldi. Bu habary eşidip olaryň ruhy göterildi we

müň dinar bahasyndaky ýarag we iýgi-içgini olja alypdylar.

Bu döwürde uly emir *Gündogdy* soltanyň ýanyna geldi. Ol döwletiň ýokary wezipeli kişilerinden bolup örän akylly we abraý-lydy. Ony soltanyň inisi *Togrul bege* atabeg edip bellediler. Soňra soltana mundan ägä bolmak gerekdigini aýtdylar. Beýle bolan-soň *Gündogdy* özüne we terbiýesine alan hökümdaryna zyýan ýetirilmeginden gorkdy. Ol hökümdary alyp, gizlenip gije gaçdy. Mundan soň *Mahmyt* bilen *Gündogdy* duşuşmadylar. Bu ýagdaý iň soňunda pit-näniň ýüze çykmagyna getirdi.

Bular sebäpli ýüze çykan kynçylykly ýagdaýlaryň sekizinjisi şudur: Soltanyň inisi *Mälik Seljugy Saky Garajanyň* ýany bilen iberip, ony *Pars* diýaryna emir edip bellediler. *Pars* diýarynyň öňki emiri *Kaýsar Garajanyň* gelýändigini eşidip gaçdy we öýkeli

---

kalplary joşa geldi. Ýogsa-da bulary gabawda saklaýan goşuna bu habary bulardan bir gün soň eşidildi. Goşun habary eşidip, gabawy taşlap yza dönmek isledi. Emma Şirgir olara şeýle diýdi: “Eger biz gabawy taşlap gitsek we bu habar galadakilara eşitseler, onda olar galadan çykyp ýygnap goýan iýmitlerimizi we beýleki zatlarymyzy alarlar. Şonuň üçin hem gala basylyp alynýança bu ýerde bolmagymyz gerek. Iň bolmanda azyklary harçlamak üçin üç gün bu ýerde bolmaly. Üç günden soň äkidip bilmejek zatlarymyzy duşmanyň eline geçmez ýaly ýakarys” diýdi. Goşun Şirgiriň pikirini goldap, maslahat etmek üçin ýygnandy. Ýöne muňa garamazdan, gije düşensoň Şirgirden başga hemmesi gabawy taşlap çäkmek bilen boldular. Ertesi irden batynylar bular bilen söweşmek üçin galadan çykdy. Şirgir saklawdan we öz töwereginden bolan goşun bilen bulara garşylyk görkezip yza çekildi. Batynylar bolsa bulardan galan ähli baýlygy talady.

ýagdaýda *Horasana Sanjaryň* ýanyna gidip, içini dökdü.

Olar tarapyndan döredilen dokuzynjy kynçylykly ýagdaý şudur: Soltanyň aý ýaly ýalpyldap duran ýaşajyk gullary bardy. Bularyň goragçylardan we öz aralaryndan ýolbaşçylary bardy. Olaryň hersi bulardan birnäçesini alyp ahlaksyz hereketlerini ýüze çykarýardylar.

Bular tarapyndan döredilen onunjy ýaramazlyk bolsa şudur: Olar keýpiňi göter-ýän hyzmatkärleri we aýdym aýdýan kişileri köşkden çykaryp, öz öýlerine äkitdiler. Öz meýlislerinde bularyň özlerine hyzmat etmegini talap etdiler. Olar soňabaka soltanyň işlerine garyşyp ugradylar. Olar öz edýän işlerini soltana-da teklipl etmäge başladylar. Soltanyň bu işlere höwesli bolmagy bilen olaryň teklipl eden ähli zady rowaçlyk aldy.

Anuşirwan şeýle diýýär: Maňa aýdylan gürrüňlere görä soltan *Muhammet* aradan çykanyndan soň emir *Aly Bar* hazyna girip, onuň göwherlerini, gymmatbahaly ýakutlary-ny sandygy bilen alypdyr we ony wezir *Dergezinä* tabşyrypdyr. *Aly Bar* öldürileninden soň (muny biz soň beýan ederis) bu baýlyklara *Dergezini* eýe çykypdyr. *Dergezi-niden* hiç kim bu baýlyklaryň hasabyny soramandyr.

Ymadeddin şeýle diýýär: Indi bolsa *Enesebaz* (انساباذی) barada bir azajyk maglumat bermekçi. *Enesebaz* älem giňişligindäki bir ekerançylar ýeri bolup *Dergezine* ýakyndyr. Ol durmuşyny *Dergezini*

bilen baglanyş-dyrdy. Çünki *Dergezin* ady agzalan welaýatyň in uly şäheridir. Şäheriň halkynyň köp bölegi dogry ýoldan uzaklaşypdy. Bularyň köpüsi *Mazdak* we *Bäbek Hurramy* mezhebinde bolup, halk arasynda ýaramazlyklary bilen tanalýardylar. *Dergeziniň* kakasy hem bularyň biri bolup, ol daýhandy. Ol ogluny *Yspyhana* getirdi we oňa sowat öwrettdi. Onda batyrlyk hem-de ýüz görmezlik ýaly häsiýetleri terbiýeledi. Ol köplenç husyt kişiler bilen gatnaşyk edýärdi. Tejribe-siz, sowatsyz we öýkelekdi. Erbetlikde öňüne adam geçirmeýändiginiň üstesine-de, içi kitüwli di. Kim özüne ýagşylyk etse, şony hem öldüripdir. Ol haýsy dagda ýaşasa, şol dagyň halkynyň dargamagyna getiripdir. Ony ilki bolup hyzmata *Kemalylmülki Sumeyýremi* bilen doganoglanym *Ezizi* kabul edipdir. Ol bularyň ikisiniň-de başyna bela getirip, ýagşylyklaryna ýamanlyk bilen jogap beripdir.

Awtor şeýle diýýär: Döwrüň weziri bu usulda bidüzgünçiligini dowam etdirdi we hiç kimiň garşysyna gitmeýändigini gördi. *Dergezini* we onuň töweregindäkileriň bela-beterlere uçramagyna sebäp bolan zatlaryň biri-de şu aşakdaky ýagdaýdy. *Aly Bara* soltanyň wasisi¹² diýip ýüzlenerdiler. Bu ady onuň lakamy halyna getiripdiler. Olara *Aly Baryň* özi bu lakamy teklip edipdi.

---

¹² Wasy – ymamýe mezhebine göre hezreti *Aly. Ferit Deweli oğly*. Osmanlyja-türkçe sözlük. Ankara, 1986. 1368 sah.

Hatyry diwandaky möhür işlerinden boşadyp emir Garaja Saky bilen Parsa iberilen Mälik Seljuga wezir edip belle-diler. Bu wezipä bellemek bilen ony diwandan uzaklaşdyrmagy we onuň bilen görüşmezligi maksat edinipdiler. Olar bu işlerinde ne soltanyň pikirini sorayırdy-lar, ne-de ondan rugsat sorayırdylar. Çünki, ony gowşak görýärdiler. Bularyň şeýle ýaramaz hereketleriniň birisiniň üstüni beýlekisi ýetirip, ahyrsoňy ýüp syrylyp toýnukdan geçdi. Soltan Sanjar bularyň bir ýanyndan ýykylmaga başlan nesilşa-lygyna tarap hereket etdi. Geçirimsiz bolan doganynyň ogluna garşy doganoglanynyň geçirimliligi herekete geçdi.

***Halypanyň sag goly Beýik Soltan Beýik Şahynşa
Mugyzeddünýü Weddin Abul Harys Sanjar bin
Mälikşanyň Horasandan Yragyň serhedine gelmegi,
ýeňişi we günäsini geçip yzyna dönmegi***

Awtor şeýle diýýär: «Adalatly we kämil ahlakly, gowy adamkärçilik sypatlary bolan bu soltana ýegeni *Mahmydyň* işiniň gowy däldigi, eger bu işler düzedilmedik ýagda-ýynda döwletiň synjakdygy baradaky habar gelip ýetdi. Bu habardan soň *Reýe* tarap hereket edip, ol ýerde baýdagyny dikdi. Ol gündogarda dogup parlaýan gün ýaly hereket etdi. *Sanjaryň* goşuny *Yraga* ýakynlap, tozany töweregi gurşap alan döwri, Soltan *Mahmyt* çadyryny gurap goşunyňy çykardy.

Goşunyndan hiç kim yzda galmady. Goşunlary deňziň tolkuny ýaly lemmer-lemmer zarba inderdi. Soltan *Mahmydyň* goşunynyň iň esasy serkerdesi sypahsalar *Aly Bar* we *Mengubars* atly iki sany emirdi. Ýöne bu ikisiniň arasynda-da duşmanlyk bardy. Bu iki ýolbaşçy biri-birine duşman bolansoň, hiç hili dogry karar alynmady. Dogry karar almak barada asla alada-da edilmedi. Işleriň haýsysynyň öň, haýsy-synyň soň edilmelidigi kesgitlenilmedi. Şol günlerde wezir *Rebip* aradan çykypdy. Şonuň üçin wezirlige *Aly bin Ahmet Sumeyremi* geçdi. Bu waka 512-nji ýylda iki soltanyň arasynda söweş başlanmazyndan üç gün öň bolup geçipdi. Şeýdip, *Kemalylmülk* bidüzgünçilikli döwürde işle-ri dogry ýola goýmaga girişdi. Iki tarapyň goşuny-da söweşe taýýarlyk görýärdi. Söweş taýýarlygyndan soň iki goşun biri-biri bilen çaknyşdy we *Mahmydyň* goşuny ýeňildi. Bu sebäpli *Mahmyt* ruhdan düşdi. Ol göýä oda ganatlaryny aldyryp, oda gaçan kebelek ýaly boldy. Söweş meýdanynda günäsiz bir taýpany-da öldüripdi. Seresap-ly bolup hüşgärligi elden bermedikler bolsa halas boldy.¹³

Ertire çykanyndan soň *Sanjar* ýegenini sorady. Onuň eglenip gelmegini känbir halamady. Ol şol bir wagtyň özünde *Mahmy-dy* rahatlandyrmak we ötünjini kabul etmek üçin onuň ýanyna ilçi iberdi.

---

¹³ *Sanjar* bilen *Mahmydyň* arasynda bolup geçen söweş *Ibn Esirde* beýan edilenlerden has çuň az-kem başgaça beýan edilýär. X jilt. 207-209 sah.

Oña ýakynlygyny bildirmek isledi we ýalňyşlyklaryny düzedip talabyny ýerine ýetirjekdigini aýdyp, şeýle diýdi: “Alla-dan ýardam dile! Gijä galma, seniň bilen duşuşmaktan başga hiç bir zady islemeýän kişi bilen duşuşmaga razy bol”.

Beýleki ýigrenjiler bolsa soltan *Mahmydyň* töweregini gurşap alyp, ony dogry ýola gönükdirmeýärdiler. Oña ine-gana pikirlenmekden ýüz öwürdüýärdiler. Onuň pikirlenmek arkaly suwsuzlygyny gandyр-magyna mümkinçilik bermeýärdiler.

Bu döwürde *Emir Aly Barynyň* arkadaşy *Abulkasym Dergezini* ýolbaşçysynyň işini ugrukdyrmak maksady bilen hemme kişiden ön köşge gitdi. Ol gidende soltanyň hazynasyndan ogurlan baýlygynyň hem bir bölegini äkitdi. *Abulkasym Dergezini* bu baýlygy paýlady we gorkan işlerini para berip düzetti.

Ol işleri ýola goýmak we ýerine ýetirmek babatynda erk berilmegini sorady. Soltan bolsa halka yük bolup olara zyýan gelmeginden gorkýandygy üçin bu ýerde köp durmak islemeýärdi. Ýöne ol nesilşalyga ýardam bermän, ony agyr ýagdaýda taşlap gitmek-de islemeýärdi. Ol işler tamamlananyndan soň yzyna dönmek isleýärdi. Sol-tan gapysyna *Dergezinini* gelenini eşiden dessine maksadyna ýeten ýaly boldy we onuň gözi *Dergezinä* kaklyşandan: «*Aly Bar* ni-rede, men oglumy ondan soraryn» diýdi. *Dergezini* ýerinden gozganman ogluny onuň ýanyna

getirjekdigini aýtdy. Ol kuwwatly we ygtybarly şekilde bir aýat okady.

Soltan: «Oglum nirede?» diýdi. *Derge-zini*: «Men ony derrew ýanyňyza getirerin. Siziň ýagşylyklaryňyz we merhemetiňiz ony içine alar» diýdi. Şeýle bolansoň ol *Dergezinä Mahmydy* getirmek üçin *Ysphyhana* gitmegine höküm etdi we işlerini onuň islegine görä alyp bardy.

Kemalylmülk Sumeýremi Dergezininiň soltan *Sanjar* bilen gepleşendigini we onuň huzuryňa barandygyny eşidip, oýa batdy. Ol bu işde hemme kişiden öň hereket etmegi öjükdirmek we ylalaşdyrmak işle-rini başarmagy özüne mynasyp hasapladý. Şeýle bolansoň ol soltana şeýle diýdi: «*Sanjar* seniň doganyň bolsa-da, kakaň ýalydyr. Seniň onuň önünde borjuň köpdür, oňa garşy çykmak günädir. Onuň ýagşylygyny dilemek we isleglerini kanagatlan-dyrmak iň gowy edepdir. Ine, men ony äht etdirmek we doly razy etmek üçin gidýärim» diýdi. *Dergezini* bu wezipäni ýerine ýetirip, yzyna dönen halatynda yzynda ähli işleri *Aly Bar* ýerine ýetirýändigini üçin özüniň işsiz galyp, ýönekeý halkyň wekili ýaly galmagyndan gorkdy. Ol *Ysphyhanyň* töwere-gindäki *Jey* atly obadan *Reýe* tarap hereket etdi we bu ýoly derrew geçdi. *Dergezini* ýolda *Kemal* bilen gabatlaşyp, *Sanjaryň* äht edendigini, özüniňde oňa söz berendigini aýtdy. Ýöne *Kemal* onuň sözüne ähmiýet bermedi. Soňra *Dergezini*: «Men işimi tamamladym, biderek ýadamaň. Men oňa ylalaşyga meýlimiziň ýokdugyny aýtdym, siz hem ylalaşyga

ýykgyn etmäh» diýdi. *Dergezini Kemalylmülki* ýolundan saklamak üçin elinden geleni etdi. Emma *Kemalylmülk* muňa gulak asmady. Ol *Dergeziniň* sözlerine ähmiýet bermän, ýoluny dowam etdirdi.

Kemalylmülk Soltan Sanjaryň ýanyna geldi. Soltana: «Ýegeniňiz eden işlerine puşmanlygy barada ötüňç soramak üçin *Kemalylmülki* iberipdir» diýildi. *Sanjar* bu habary eşidip, töweregindäkilere *Kemalylmülki* garşy almaklygy tabşyrdy. Ykbalyny bir ýüpe baglamak üçin onuň üçin ediljek dabara ähmiýet berdi. Ol wezire aklyna we hyýalyňa gelmedik hormaty görkezdi. *Aly Bar* weziriň eden işleri ýatdan çykarylady. Onuň guran düzgüni bolsa ýykyldy.

Kemalylmülk ýegeniniň ýagdaýyny berkitmek üçin *Sanjardan* söz aldy. Ol parahat-çylygyň we ylalaşygyň arzuw edilýän-digini hem-de oňa garaşylýandygyny habar berdi.

Kemalylmülk wagtynda edilmändigini se-bäpli ýitirilen zatlary ýatlap, olar baradada maglumat berdi. Ol soltandan talap eden ähli işleri üçin güwänama aldy. Wezir ol ýerde galdy we ilçini iberip, soltany çagyrdy. Olar soltanyň gyssagly ýagdaýda gelmegini sorady we doganoglanynyň soltany *Mahmyda* garaşýandygyny üçin şu wagta çenli bu ýerdedigini aýtdy. *Mahmyt* weziriň hereketlerine garşy çykyp, doganoglanyny sapara gitmäge gönükdirdi we onuň sapary uly hormat bilen garşylady, onuň arzuwy ýerine ýetirildi. *Aly Bar Mahmydyň* yzyndan gitmezlige bahana tapyp bilmedi. Ol çäresiz ýagdaýda onuň yzyndan gitdi.

Mahmyt ýer öpmek üçin aşak egildi we günäsini kabul etdi. Rehimdar soltan geçirimlilik edip, onuň günäsini geçdi hem-de ony jezalandyrmakdan ýüz öwürdi.

Soňra Soltan *Mahmydyň* hereketini maslahatlaşmak üçin *Kemalylmülk*, *Aly Bar* we wezir *Dergezini* ýygnady. Olar doganog-lany *Sanjaryň* hormatyna soltan *Mahmydyň* tagtdan el çekmeginiň gerekdigine we *Sanjar* bu ýerde bolan döwründe onuň buýru-gyna boýun egmegiň zerurdygy barada yllaşdylar. Karara laýyklykda ol soltany garşylanda soltan üçin ätiýaçdan taýýarla-nylan ikinji ata münmelidi. Döwletiň alamaty bolan gyrmyzy reňki taşlap, *Sanjaryň* döwletiniň alamaty bolan gara-ala reňki almalydy. Soltan bu ýerde bolan döwründe deprek kakylmalydy. Doganoglany-nyň ýanyna girende ýer öpmelidi. Onuň öňünde aýak üstünde durmalydy. Girelgeden çadyra çenli pyýada ýöremelidi. Doganogla-nyndan aýratyn özbaşyna bir çadyrda bolman, eýsem doganoglanynyň çadyrlary-nyň ýanynda neberesi bilen bilelikde iň mukaddes ýerde (Haremde) bolmalydy. Dogan-oglanynyňda özi barada gowy garaýyş döretmek üçin bu ýerde ýigrimi gün şu ýagdaýda geçirmelidi».

Awtor şeýle diýýär: «*Sanjarda* özüni öýkeleden kişiniň günäsini geçmek, özüne zyýan ýetiren kişä peýda etmek ýaly häsiýetler bardy. Şonuň üçin hem ol bularyň akylyndan geçýän pikirlerini bilse-de, günälerini geçdi. Olaryň her birine halat ýapyp, hormat

etdi. Ol wezir *Kemalylmülke* wezirliğini dowam etdirmegi üçin perman ýazyşy ýaly, *Aly Bar* üçin hem onuň emirligini dowam etdirmegi üçin perman çykardy. *Abulkasym Dergezinini* bolsa möhür we ýazgy işlerine belledi.

Soňra olar soltan bilen ýekelikde gep-leşmek islediler. Olar gepleşikde soltany gan dökdürmäge iteklediler. Arassa kişilere günä ýöňkediler. Şeýdip, *Emir Mengubars* we *Kasap Garategin* ýaly kişileriň başyna ýetdiler.

Soltan *Sanjar* soňra *Horasana* gaýdyp geldi. Ol bulara adalatly we adamkärçilikli bolmagy tabşyrdy. Wezir uly abraýa we kuwwata eýe boldy. *Dergezini* möhür işlerine, *Şemsilmülk bin Nyzamylmülk* bolsa salgyt işlerine seretdi».

Awtor şeýle diýýär: «Bu döwürde doganoglanym *Eziz* wezir bolup, ol şol bir wagtyň özünde salgyt işleri boýunça orunbasary wezipesini-de ýerine ýetirýärdi. Wezir *Kemalylmülk* bolsa kämillige tarap gidýärdi. Ol öz wezipesinden başga iş etmeýärdi. Soltan bolsa diňe oňa ähmiýet berip, onuň sözünü diňleýärdi».

Awtor şeýle diýýär: «Ýagdaýynyň agyr-lygy we saglygynyň ýaramazlygy sebäpli *Anuşirwan Kemalylmülke* mahsus bolmadyk zatlary öz beýtlerinde beýan edipdir. *Anuşirwan* kazy *Abu Bekir Rejanynyň Kemalyl-mülk* wezir bolmanka (ýurduň wakyfynyň baýlygyna seredýärkä), ol barada ýazan kasydasyny eşitmändi. *Rejan* bu kasyda-synda şeýle diýýär:

«Peýdasyz sag we soly goý,

göni öňe tarap ýöre,
Ýollaryň gutarýan ýerini gözle,
Sen dünýä tarap, jomartlyk
deňzine tarap ýöre diýýärsiň.
Ýöne men *Yzzeddinden* başgasyna
gitmerin.

Deňziň dürli-dürli atlary bardyr.

Çünki umyt edilýänleriň arkasynda onuň iň meşhuryňyň ady *Keffu*¹⁴ *Alydyr*».

Ymadeddin (r.h.) şeýle diýýär: «Kakam-dan (r.d.) eşiden gürrüňlerime görä, *Seljukly* döwletiniň wezirleriniň arasynda dürslik, gahrymançylyk we zehinlilik jähtden iň ökdesi *Kemalylmülk* bolupdyr. Pars dili bilen baglanyşykly kitaplary onuň örän düşüňjelidiginiň subutnamasy-dyr. Wezirlik bilen baglanyşykly kadalar, düzgünler bu kitaplardan öwrenilipdir. Bu kitaplaryň özboluşly bir bagdyr, oňa akyl ýetirenler bolsa, bu bagyň gülleri ýaly terdir, täzedir, ysgaýanlar üçin bolsa onuň reýhanlary ruhy gandyryjy ajaýyp ysyň mesgenidir».

Awtora görä *Anuşirwan* şeýle diýýär: «Wezir *Kemalylmülküň* bu wezipesinde eden ilkinji işi *Horasandan* gaýdyp *Ysphyhana* geleninden soň, *Yrak* babatda özüne berlen permany okatmak boldy. Ol soňra *Ahmet bin Bugraýy* öldürmek barada pikirlendi

---

¹⁴ Keff-eliň aýasy diýmekdir. *Ferit Deweli oğly*. Osmanlyja-türkçe sözlük. Ankara 1986. 602 sah.

we soltana *Aly Bary* öldürtmek isledi. Ýöne *Aly Bar* gaçyp janyny halas etdi.

Aly Bar gorkusyndan ýaňa gije gaçdy we uzak gije ýöredi. *Kemalylmülk Aly Baryň* yzyndan ýetip, onuň kellesini goparyp, janyny jähenneme iberip biljek birini ýollady. Ol *Aly Baryň* weziri *Dergezini* üçin hem adam iberip ony tussag etdirdi we öldürmek isledi.

Ymadeddin (r.h.) kakasynyň şeýle diýendigini beýan edýär: «Şol wagtlar *Dergezini* meniň dostumdy. Ol meni ýanyna çagyrdy we göreninden maňa: «Haýp boldy» diýip gygyryp, menden kömek sorady. Öňümde: «Egilip öldüriljekdigime göz ýetirdim. Ölümden halas bolmagym üçin kömek et. Sen kömek etmeseň, başga kömek etjek hiç kimim ýok» diýdi. Beýle bolansoň men inim *Ezizeddine* ýagdaýy aýtdym. *Ezizeddin* hem bu babatda *Kemalylmülkden* haýyş etdi. Ine, şeýdip ol halas boldy. Bu guş üçin kapasyň gapysy açyldy. Ol ýolunyň ugrunda bir ýerdäki tussagy boşatdy. Ýöne Allatagala bu adamy halas eden kişiniň täleýine on ýyldan soňra halas bolan kişi tarapyndan kast edilmekligi ýazypdyr. *Abulkasym* (*Dergezini*) ganhor bolup, ol asylzada kişileriň duşmanydy. Wezir *Kemalylmülk* ýaramazlygyny bilip, halky onuň şerinden halas etmek isläpdi.

Ondan hiç wagt garyşylýan zatlar çykmaýardy. Çünki, täleýe garşy çykamak we ýazylany bozmak mümkin däl.

Wezir *Kemalylmülk Aly Bary* öldürmek arkaly bir taýpanyň ýüregini awlamagy başardy. Olary boýun

egmäge razy etdi. Çünki, olaryň *Aly Bardan* öýkesi bardy. *Aly Bar* sebäpli bularyň başyna birnäçe kynçylyklar inipdi. *Aly Baryň* synmagy we öldürilmegi netijesinde bu taýpa özüniň ýaşayşyny dowam etdirmäge mümkinçilik gazandy.

Emir Kaýsar ösdi we mertebesi ýokary göterildi. Ol döwleti dolandyrmak işinde özüniň kärini ýüze çykardy. Öň kän bir nätanyş emirlerden-de birnäçesini ýokary çekdi. Olar soltana boýun egmek we onuň tarapyny tutmak arkaly doganoglany *Sanja-ryň* maksatlaryna we garaýyşlaryna garşy gitmek babatda öz aralarynda äht etdiler».

Anuşirwan şeýle diýýär: «Wezir üýtgeş-meler geçirmäge başlady. Ol *Musadere* diwanyny¹⁵ *Müfredat* diwany¹⁶ diýip atlandyrdy. *Ymadeddin* şeýle diýýär: «Me-sele *Anuşirwanyň* aýdyşy ýaly bolmandygyna garamazdan, ony inkär etmekde mümkin däl-di. Çünki, wezir *Aly Baryň* baýlygy mesele-sinde töweregindäkileri gysan bolmaly, ol salgyt işlerine jogap berýän işgärlerden hasap soramagy we onuň baýlygyny barla-magy höküm etdi». *Kemalylmülk* döwründe *Yrak* hökümdarlygy öňki ajaýyplygyny ýitirdi. Ol işlerini nesýä daýanyp ýola goýdy. *Bagdada* gitmek üçin soltan bilen bilelikde *Yspyhandan* çykdy.

---

¹⁵ Musadere – bikanun görnüşde gazanylan zadyň kanuna laýyk ýagdaýda yzyna alynmagy (konfiskasiýa). *Ferit Deweli oğly*. Osmanlyja-türkçe sözlük. Ankara 1986. 879 sah.

¹⁶ Müfredat – umumy görnüşde bilinýän zatlaryň bölekleri. *Ferit Deweli oğly*. Osmanlyja-türkçe sözlük. Ankara 1986. 851 sah.

Soltan muny hökümet ýolbaşçysy belläp, döwleti dolan-dyrmakda esasy orny oňa beripdi.

Dergezini tussag edilip, işden boşady-landan soň wezir *Kemalylmülk* möhür işle-rini öz inisi *Nasyra* ynandy. Bu uly wezipäni oňa tabşyrdy. *Nasyr* çydamly, agyr başly we örän hormatlanýan kişidi. Dogany *Kemalylmülke* mahsus bolan ýumşak-lyk, süýji dillilik we rehimlilik ýaly häsiýetler onda ýokdy. Bu sebäpden halk ony häsiýetlendirende: Nimelmöwla we Bi'sennasyr (نعم المولي و بئس النصير) «Ýolbaşçy nähili gowy bolsa, kömekçisi şonuň ýaly erbet» diýýärdi.

Awtor şeýle diýýär: «513-nji ýylda soltan *Mahmyt* bilen inisi *Mesgudyň* arasynda *Hemedan* töwereklerinde söweş bol-dy. Bu söweşde soltan ýeňiş gazandy. Şeýle bir ýagdaý bolup geçdi. Hökümdar *Mesgut*, *Emir Jawuş beg*¹⁷ (امير جوشبك) tabşyryldy. *Jawuş beg Mosulda Mesgudyň* atabegidi. *Şam* we *Diýarbekiriň* goşuny bolsa onuň golastyndady. Bu şahs ýurduň ýerleşen ýerine görä «Günbatar hökümdary» diýlip atlandy-rylýardy. Onuň atabegi *Jawuş beg* hökümdar-lygy öz eline almak maksady bilen köp mukdarda goşun toplady. Ol ussat *Abu Ysmaýyl Müeýýideddin Tugraýyny Mesguda* wezir edip belledi. Çünki, ol bu söweşde ýeňiljekdigini bilmeýärdi. Soltan *Mahmyt Jawuş begiň* goşun toplandygyny eşidip, oňa garşy ýöriş etdi. *Jawuş beg* üstüne çadyr (شمسيه)

---

¹⁷ (O) nusgada *Hoş beg* (++), *Pariž* nusgasynda bolsa *Juş begdir*.
(++) Bu *Ibn Esirde* X jilt. 224, 230 sah. *Jawuş begdir* (++)

gurdyryp, *Mesgudy* getirdi. Iki goşun çaknyşyp, biribiriniň içine girip, garyşmaga başlanda *Mesgut* inisi *Mahmydy* gördi we oňa nebsi agyrdy. *Jawuş beg* ony zabt etmek isledi. Ýöne *Mesgut* oňa kömek etmedi. «Iji, iji» diýip gygyrdy. Bu söz uly dogan üçin aýdylan türkçe sözdü. Şeýle bolansoň *Jawuş begiň* taýýarlan ähli işi bulaşdy. *Mesgut* gidip *Mahmydyň* ýanynda durdy. Ol goşunynyň we gullarynyň ählisini talatdy.¹⁸ Bu ýerde ilkinji bolup *Mesgudyň* weziri ussat *Abu Ysmaýyl Tugraýy* ýesir düşdi. Onuň ýesir düşendigi baradaky habar wezir *Kemalylmülke* ýetirildi. *Kemalylmülk* şol döwürde *Nasyryň* orunbasary hökmünde möhür işlerine sereden *Şyhap Esede*: «Bu adam dinsiz» diýdi. Beýle bolansoň wezir: (*Abu Ysmaýyl*) «Dinsiz kişi öldürilmäge mynasypdyr» diýdi we ol öldürildi. Onuň bilen birlikde dana kişileriň biri hasaplanylýan *Bursykynyň* weziri *Zeynil Kufat Abulfutuh* (زين الكفاة ابو الفتوح) hem öldürildi. *Mahmyt* inisi *Mesguda* uly hormat etdi. Oňa öňki wezipesini gaýtaryp berdi we hyzmat etmek üçin başga birini atabeg belledi».

Awtor şeýle diýýär: *Deýlem* patyşala-rynyň gullugynda bolan *Aduddin Alaýeddöwle Abu Kalyjar Gerşasp bin Müeyýideddöwle Aly bin Şemsilmülk Feramerz Ibniladyl Alaýed-döwle* soltan *Mahmydyň* hyzmatyndady. Sol-tan inisi ýaly görensoň onuň

---

¹⁸ Soltan *Mahmyt* bilen *Mesgudyň* arasynda bolup geçen waka *Ibn Esiriň* taryhynda 514-nji ýylda diýlip görkezilipdir. Görnüşi ýaly bu ýerdäki ondan tapawutlydyr. Ibn Esir. X jilt. 213-214 sah.

mertebesini ýokary galdyrdy. Ýöne ol gep-gürrüňlerden çekinip, Ýezd şäherindäki öýünden çykma-ýardy. Muňa soltanyň huzuryna gelmeklik babatda köp aýtdylar. Hat-da onuň soltanyň ýanyna seýrek gelýändigini tankyt-da edildi. Ahyrsoňy ol gyjalata çydaman, soltanyň ýanyna gitmek üçin ýola düşende, onuň yzyndan üç ýüz atly iberdiler. Bular *Abu Kalyjaryň* öňünden çykyp, ony tussag etdiler. Ony tussag etdiren bolsa, oňa göýä dost ýaly bolup görünen *Emir Kaýsardy*. *Emir Kaýsar Abu Kalyjary Ferrezin* galasyna äkidip, şol ýerde tussaglykda saklady. Ol onuň eline hem-de aýagyna gandal dakdyrdy. Bu gala örän berk we beýik gaýalykda bolup, ýyldyzlar ony öz ýaşdaşlary, asman bolsa ony öz basgançaklarynyň biri hasaplaýardy. Allatagala *Kalyjara* ýardam edip, oňa galadan geçmek mümkinçiligini berdi. Bu waka şeýle bolup geçdi. *Kalyjar* galadan geçmagy ýüregine düwüp, gijäň garaňkysynda galanyň üstüne çykdy we ol ýerden özüni aşak oklady. Sag galmagy mümkin bolmadyk ýerde, Alla ony gorap sag galdyrdy. Ol bulutdan gaýdan damja ýaly bolup ýere düşdi we belentlikleri aşyp dag derelerinde gizlenip ýurduna geldi. Onuň ýurduna gaýdyp gelmegi halkyny begendirdi. Bu ýagdaý esassyz döredilen belabeterlikleriň onuň mertebesini pese gaçyrmaga täsir etmeýändigini ýüze çykardy.

Emir Kaýsaryň täleýi barada aýdylanda bolsa, onuň *Bagdatda* damagy çalyndy. Onuň täleýi şeýdip jezalandyrylyp öldüril-mekden ybarat boldy».

Anuşirwan şeýle diýýär: «Soltan *Muham-mediň* döwründe döwlet bir üýşmek küle öwrülen ýagdaýda bolup, hiç kimiň ondan tamakinligi ýokdy. Döwlet onuň ogly *Mahmyda* geçende, ýurt parçalanmak bilen boldy. Giň ýurduň araçäkleri daraldy. Döw-letde ony başga biri bilen şärik etdiler. Onuň üçin döwletde saklanar ýaly ýer goýmadylar. Bu işler *Sanjaryň* gelmegi bi-len başlandy. *Sanjar* özi üçin *Mazendaran, Tabarystan, Kumys, Damegan, Reý, Demawent*¹⁹ topraklaryny aldy.²⁰ *Mälik Rukneddin Tog-rul bin Muhammede Sawa, Aba, Sarak, Saman, Kazwin, Ebher, Zenjan, Jeýlan, Deýalym we Talakany* berdiler. *Mahmydyň* inisi *Mälik Seljuga Pars* welaýatyny tutuşlygyna, *Yspyhanyň* ýarysyny we *Huzuň* ýarysyny berdiler. *Emir Dubey's bin Sadaka bin Mansura* bolsa *Basra*, onuň töweregindäki şäherler we oňa degişli bolan *Bataýýh* berildi. *Hit, Enbara, Fyrat, Rahbe we Gana* sanjaklaryna, *Mosul, Nasybin we Habur* welaýatlarynyň her haýsyny bir emir öz üstüne aldy. Soltanyň elindäki topraklary azaldy. Onuň girdejisi gorag astyna alynmady. Şol sebäpli onuň eklenji azaldy. Soltanyň serişdesi bolmansoň onuň salgytlary-da ýokdy. Diwanyň işleri bulaş-dy. Diwanda

---

¹⁹ Pariž nusgasynda: *Dübawend*.

²⁰ *Soltan Sanjar* Soltan *Mahmytdan* alnan ýurtlaryň *Reýden* başga ählisini yzyna tabşyrdy. Onuň *Reýi* yzyna bermezliginiň sebäbi soltan *Mahmydyň* täzededen pitne turuzmazlygy üçin bir eli bilen bu ýurtlary öz golastynda saklamakdy.

bidüzgünçilik köpelip, olar baýlaryň zatlaryny almak we garyplyk oduny tutaşdyrmak bilen meşgul boldy.

Ymadeddin wezir *Kemalylmülk* barada şeýle diýýär: «*Kemalylmülk* wezirliginiň iň pajarlan döwründe, bagtyýar durmuşynyň ilkinji günlerinde, döwletiň iň kuwwatly pursaty aradan çykdy. Bu waka 515-nji ýylda şu aşakdaky ýagdaýda bolup geçdi. Soltan *Hemedana* gitmek üçin *Bagdatdan* çyk-dy. Wezir bolsa soltanyň yzyndan ertesi gün ýeterin niýet bilen, bir gün gijä galyp çykdy. Ol ertesi irden atyna atlananda goşun nyzama durupdy. Weziriň önünde ýalaňaç gylyçlylar, iki tarapynda bolsa eýeriň ýapanjysyny göterýänler barýardy. Şol wagt dükanlardan birnäçe adam çykyp weziriň üstüne hüjüm etdiler we ony pyçakladylar. Wezir ýaralandy. Ol bazardaky hüjreleriň birine eltilip, ýanyna lukman getirildi. Lukman ýaranyň kän bir howply dældigini aýtdy. Şol wagt birden bir adam ýokardan böküp düşüp, wezire tarap ölüm pyçagy bilen okduryldy we ony öldürdi. Doganoglanym *Eziz* onuň yzynda galdyran zatlaryny gorap saklady. Şeýlelik bilen, agyr günleriň kynçylyklary ýuwaş-ýuwaş bularyň peýdasyna çözülmäge başlady. Wezir aradan çykanyndan soň yzynda iki sany çagasy galdy. Olaryň biri *Aduddin Muham-met*, beýlekisi bolsa *Fahreddin Mahmytdyr*. Doganoglanym *Eziz* örän parasatly, sagdyn ynançly we ylymly çagalaryň ulusy barada alada etdi. Şol sebäpli soltan oňa uly wezipeler ynandy. Emma ol şeýle mümkin-çilikleriň döredilendigine

garamazdan, öýkelän kişi bolup bir bölek çörege razy bolup galdy.

Ymadeddin şeýle diýýär: «Ol 579-njy ýyldan bu güne çenli, ajaýyp syratly we arassa, päk ýürekliiligine garamazdan agyr ýagdaýda ýaşady. Egni köne, çüýrük sal-sal eşikli, ýekelikde ýatyp-turup, gününü geçi-rip dünýä ýigrenç duýýardy. Ol ahyrýetiň (ol dünýäniň) ajaýyplygyna ynanýardy. Sopusylyk ony terkidünýälige iteripdi.

Onuň inisi *Fahreddin Mahmyt* bolsa ömrüniň soňuna çenli uly wezipelerde işledi, abraýy artyp, hökümi diňlendi. *Zahyt Aduddin* mundan ýüz öwrüp, onuň abraýyny gaçyrmaga synanyşýardy. Dünýäde bu ikisiniň arasynda dostluk we söýgi däl-de, duşmançylyk bardy. *Aduddin* örän para-satly we dogruçyldy. Onuň sypaty ondaky ajaýyp häsiýetlerinden habar berýärdi».

Ymadeddin şeýle diýýär: «*Anuşirwanyň* aýdan zatlaryna gaýdyp gelesiň!».

Şemsilmülk bin Nyzamylmülküň wezirliги

Anuşirwan nusga hökmünde bu babatda şu beýdi okady:

Ol bir haramzadadyr. Ýöne bu haram-zadalyk oňa aslyndan (ejesinden ýa-da kakasyndan) geçen bolman, eýsem özüne mahsusdyr.

Awtora görä *Anuşirwan* şeýle diýýär: «*Kemalylmülküň* aradan çykmagy bilen wezirlik

kürsüsi boşady. *Şemsilmülk* bu wezipä mynasyp bolmasa-da, käbir nika sebäplerine görä wezirliğe bellendi. Ol ahyrsoňy wezirlik lybasyny geýdi. *Şemsil-mülkün* günü wezirlik şuglasyndan ýalpyldap dogdy, ol agyr, kynçylykly şowsuzlykdan soňra, içmek üçin örän suwy bol bolan wezirlik derejesine ýetdi.

Ezizeddin Abu Nasr Ahmet bin *Hamyt* salgyt işleri müdirliğine bellendi. Bu şahs örän parasatly we ýokary derejede ýolbaşçylyk ukybyna eýedi. Onuň tarapyndan döredilen haýyr-sahawat işleriniň biri şudur:

Ol Soltanyň karargähi üçin bir kesel-hana gurdurdy. Bu keselhananyň gurallary, öýleri, dermanlary, tebipleri we hassalary iki ýüz düýä yük boldy. Ol mundan başga-da *Bagdatda Attabiler* obasynda ýetimler üçin mekdep gurduryp, ony haýyr-sahawatyň (wakyflaryň) hasabyna üpjün etdi. Ýetimler kämillik ýaşyna ýetýänçä, edep we Gurhan öwrenip halal bilen haramy saýgarýança bu ýerde terbiýelendiler. *Nyzamylmülk* wezir hökmünde bu mekdepleri dolandymaklygy hem öz üstüne aldy.

Diwandaky möhür we ýazgy işlerine *Şyhap Eset* bellendi. Ol soltanyň kaka-synyň hökümdarlygy döwründe onuň mugally-mydy. Soltanyň: “Hökümdar bolan günüm seni diwandaky möhür we ýazgy işlerine müdir edip bellejek” diýen wadasy bu gün ýerine ýetirildi. Yöne wezipe alandygyna garamazdan onuň ýagdaýy üýtgedi. Ol ömrüniň ahyryna çenli diwanda möhür işlerine seretdi.

Abulkasymylenesabazi Arzyljeýiş (عرض الجیش) diwanda wezipe aldy. Diwanda esasy derňewçi *Anuşirwandy*. Ýöne ol ýok wagty Arzyljeýiş onuň orunbasarlygyny ýerine ýetirýärdi.

Anuşirwan şeýle diýýär: Bir işi, ýagny bir buýrugy ýerine ýetirmek üçin *Bagdatda* bolmaly boldum. Jemagat meniň ýoklugymdan peýdalanyp ýygnanypdyrlar we meni tussag etmek üçin perman çykarypdyrlar. Meniň edýän işlerime garşy çykyp, birnäçe ýalňyş hereketleri edipdirler.

Soltanyň permanynyň mazmuny şu aşakdakylardan ybaratdy:

Ýerine ýetirmeli buýruk, Alla ony üstün etsin, şudur: “Eger *Anuşirwan Bagdadyň* çäklerinde bolsa, onda ol “*Baby meratip-däki*” öýünde oturmalydyr. Ol ýerden hiç bir ýere çykmaly däldir. Onuň dogan-garyndaş-lary we başga kişiler bilen duşuşmagy gadagandyr. Eger-de ol *Jebel* diýaryna gelen bolsa, onda *Emir Bursugyň* welaýatynda *Kefraş* (كفرأش) galasynda bolsun. Ol wezipe we aýlyk soramaly däldir. Hyzmatkärlerini bolsa hökman köşge ibermelidir. Olaryň emirleriň ygtyýaryna geçmegi bilen *Anuşirwan* bular bilen baglanyşykly jogapkärçilikden halas bolar”.

Awtor (*Anuşirwan*) şeýle diýýär: «*Eziz* tarapyndan ýazylan bu permana *Ahmet* tarapyndan möhür basyldy. Permanda weziriň alamaty (أحمد الله علي نعمه) «Nygmatlary üçin Alla şükür edýärin!» manysynda bolup, onda soltanyň karary (اعتصمت بالله) görnüşdedi.

Men özüm hakyndaky bu kararyň *Eziz* tarapyndan taýýarlanylandyr diýip pikir etdim. Çünki, beýlekileriň ählisi oňa boýun egýärdi. Bularyň arasynda ýokary wezipä dalaşgär-de diňe *Ezizdi*.

Perman weziriň kätibi tarapyndan şeý-le şekilde beýan edilipdi: “Derňewçi wezipesi *Amyt Zeyneddin Zahyreddöwlä* yna-nylandygy üçin ähli barlag resminamalary möhürlenlen ýagdaýda iberilmelidir.”

Awtor (*Anuşirwan*) şeýle diýýär: «Ýolumda birnäçe adamdan ybarat atly goýupdyrlar. Arman soltana hormat goýýaryn, ýogsam bularyň sözlerine gulak asjak däldim. Olar örän berk birine duşandyklaryna göz ýetirip, eden işlerinden puşman boldular. Gorkup gije gaçmagyň aladasyny edýärdiler. Ýöne men buýruga boýun egip, ähli zadymy tabşyrdym. Hamyrdan sogrulyp çykarylan gyl ýaly hiç zatsyz galdym. Abraýly biri haramzadalar sebäpli ýere pylçanyp uruldy. Özümi bendelige tabşyrdym. İşlerim bolsa şol syrlylygyna galdy».

Awtor şeýle diýýär: «*Şemsilmülk* bin *Nyzamylmülküň* meselesine gaýdyp gelesiň!». Awtor (*Anuşirwan*) şeýle diýýär: «Munuň ýolbaşçylyk ukybyna ynam bildirilip döwlet işleri onuň saýasynda düzelen ýalydy. Ýöne ol hem zulумы we dawa-jenjeli bes etdirip bilmedi. Biri-biri bilen bäsleşip bidüzgünçilikleri döreden kişileriň zulu-myndan adamlary halas edip bilmedi. Halk onuň duşmançylygyny başlaryndan geçi-rensoňlar ony halamaýardylar. Bu zatlary az görýän ýaly, ol halkyň

halamaýan adamla-rynyň birini özüne orunbasar edip belledi. Ol hassalygyny bejertmek üçin nep taparyn diýip, başga bir hassa ýüz tutdy. Bu ýüz tutulan kişi *Hatyryň* wezirliги döwründe ýaramaz adamkärçilik sypatlary bilen tanalan *Kämil bin Kafy Yspyhanydy*. *Kämil* kime orunbasarlyk eden bolsa, onuň başyna örän uly betbagtçylyklar getirdi. Bu kişi *Ubeýdyllanyň* hajyby *Sagt* hakynda *Buhturynyň* aýdanlary ýaly biridi. Ol: «Eý, *Sagt*, sen üç kişä hyzmat etdiň. Ýöne bularyň üçüsi hem sen sebäpli betbagtçylyga uçradylar. Indi bolsa sen ýok etmek üçin dördünji kişiniň hyzmatyny edýärsiň. Ýöne muňa bir seniň haýpyň gelsin. Ol garry adam. Ýöne garram bolsa gowy goja. Eý, wezirler hajyby! Sen bularyň ýanynda Sagtdyrsyň, özem adamyň ganyna galýan Sagtdyrsyň» diýdi.

Bu orunbasaryň ilkinji eden işi aradan çykan weziriň yzynda galan kişi-lere zulum ulanmak boldy. Weziriň hazynasy talanyp, yzynda galdyran zatlary dagynyk ýagdaýda hökümdaryň rehminiň inmegine garaşýardy. Ol bularyň agyr ýagdaýyna ýüregi ýukalyk etmän, olary zyndana taşlatdy. Zulumyny iki esse artdyryp, olaryň kadaly durmuşyny bozdy.

Soňra bolsa, bergilerini yzyna tab-şyrmaga höküm etdi. Ol diňe bir bergi almak bilen kanagat etmedi. Eýsem, iki ýylyň dowamyndaky sadakalary yzyna tabşyrmak babatda-da ýurduň ähli ýerine perman iberdi.

Eline düşen sadaka zat satyn alan kişiler onuň ýerine altyn tabşyrmaga mejbur edildi. Bu işlere

gözegçilik etmek üçin ýokary wezipeli adamlar belenildi. Ganadyň aşagynda gizlenip ýören kişi-leriň başyna salgyt gullukçylaryny musallat etdi».

Awtor şeýle diýýär: «Soltan bu ýyl söweşmek niýetindedi. Ýöne bu pikirinden ýüz öwürdi. Çünki, oňa *Şirwan* ýurdunyň emirleriniň biriniň hatyny görkezdiler. Bu hatda: “*Şirwan* ýurduny siz üçin taýýar-ladym. Ýurduň halky soltanyň baýdagyna garaşýar. Hökümdar *Şirwan şa* gabaw astynda, onuň halas bolmagy mümkin däl. Eger hazy-nalara we gymmatbahaly zatlara eýe bolmak, ýurt basyp almak isleseňiz *Şirwan* ýurduna ýöriş edip, naýzalaryňyzy şol tarapa uzadyň” diýilýärdi.

Şeýdip, soltany *Şirwan* ýurduna tarap gönükdirdiler. Soltan *Şirwana* gelende ýagdaýyň aýdylanlardan düýbünden başgaça-dygyna göz ýetirdi.

Şirwanyň hökümdary *Şirwan şa* şu güne çenli unudylan şahsyň ýagşylyk bilen ýatlanjagyna umyt edip, soltana garşy çykdy. Sebäbi ol örän garypdy. Halk onuň patyşalygyna kanagat edip, onuň düzgün-nyzamyny ýerine ýetirmäge öwrenşipdi.

Şirwan şa soltanyň kilimine aýagyny basyp-basmanka işi bulaşyp zyndana atyldy. Ol umydynda aldandy. Şäheriň halky *Şirwan şanyň* hormatlanyp, ajaýyp patyşalaryň biri hökmünde öňki wezipe-siniň dikeldilmegine garaşýardylar. Ýöne ýagdaýy doly bilenlerinden soňra dady-perýat edip, erkekleri we aýallary herekete geçirdiler. Metjidi we minarany ýykyp, şäheri bulam-bujar etdiler. Bularyň hiç birinden

hem peýda görmediler. Şeýle uly günäler edilensoň, ulular mundan çekinmäge başladylar. Bu bidüzgünçiligi başga biri dowam etdirdi. Ol ne ýaşy goýdy, ne-de garryny. Şol döwürde serhetdäki kapyrlar güýçlenip şäheri talap, tozdurmaga başla-dylar. Hat-da olar musulmanlardan bir jemagaty öldürmäge çenli baryp ýetdiler. Olar otuz müň atlysy bilen soltanyň iki parsaň ýakynyna geldiler. Allatagala musulmanlara iki sözi biri-birine baglap bilmeýän bu goşuny ýeňmäge kömek etdi. Soltan *Mahmyt* bulara garşy çykyp, gerek bolan ähli mümkinçiliklerden ýerlikli peýdalanmagy başardy. Şeýdip Soltan *Mahmyt* ýeňiji we bagtyýar boldy.²¹

Şirwan şa tussag edileninden soň, olar halky heläk edip başladylar. Yöne hiç hili peýda gazanyp

---

²¹ Soltan *Mahmydyň* gürjülerden üstün çykmagy. Bu ýyl (517) gürjüleriň yslam diýaryna zyýany örän köp boldy. Halk aýratyn hem *Şirwanyň* halky olardan örän köp jepa çekdi. Şeýle bolansoň, *Şirwandan* bir jemagat gürjülerden çekýän jepasyndan şikaýat etmek üçin soltanyň ýanyna gidipdir. Oňa yslam diýaryny olardan goramakdan ejizdiklerini aýdypdyr. Şeýle bolansoň soltan bulara tarap hereket etdi. Gürjüler şol wagt örän ýakynlaşypdy. Soltan ol ýerde bir бага baranda gürjüler oňa garşy hereket etdiler. Goşun bulardan gorkdy. Wezir *Şemsilmülk bin Nyzamyilmülk* soltana bu ýerden yza gaýtmagy maslahat berdi. *Şirwanyň* halky muny eşidip, soltanyň ýanyna geldilerwe oňa: “Siz ýanymyzda bolsaňyz biz söweş ederis. Siz ýanymyzdan aýrylsaňyz kalbymyza gorky gelýär. Heläkçilige duçar bolarys” diýdiler. Bu sözleri eşidip, soltan olaryň ýanynda galdy. Esgerler gijäni gorkuda geçirdiler. Olar söweşmegi niýet edinýärdiler. Allatagala bulara asudalyk berdi. Şol gije gürjüler bilen gypjaklaryň arasynda duşmançylyk ýüze çykyp öz aralarynda çaknyşdylar we biri-birini ýok etdiler. Şeýdip, Allatagala bu meseläniň söweşsiz çözülmegine ýardam etdi. Soltan az wagt aralygynda *Şirwanda* bolanyndan soň arap aý kalendarynyň altynjy aýynda *Hemedana* geldi.

bilmediler, ýagny baýlyga eýe bolup bilmediler. Eýsem-de bolsa öň *Şirwanyň* halkyndan soltanyň hazynasyna her ýyl kyrk müň altyn girýärdi. Ýöne olaryň gelmegi bilen bu bereket kesildi. Üstesine bidüzgünçilikleri ýok etmek üçin olar uzak wagtlap bu ýerde galmaly boldular.

Şirwanyň üstüne ýüklenen şeýle salgyt *Mälikşa* bin *Alp Arslan* döwründen miras galypdy. Çünki, *Mälikşa Arrana* geçende *Şirwanyň* häkimi *Feriberz* ilkibada çeki-nende bolsa, soň onuň huzuryna geldi. Ondan hazyna ýetmiş müň dinar getirmek talap edildi. Ýöne soltan bilen geçirilen geple-şiklerden soň kyrk müň dinar tölemeklige razy boldy.

Bu işler bilen baglanyşykly ähli günä weziriň üstüne ýüklenildi. Wezir ýaramaz at aldy. Ol bir ýyla çeken wezirliги döwründe *Anuşirwany* tussag etmekden we *Şirwany* weýran etmekden başga göze görner ýaly iş etmedi.

Soltan işleriň bulaşýandygyny we ýurtda gapma-garşylygyň ýüze çykyandygyny görüp, wezir *Şemsilmülk bin Nyzamylmülke* gaharlandy we ony gylyçlap öldürdi. Bu waka 517-nji ýylyň arap aý kalendarynyň üçünji aýynda *Beýlekan* derwezesinde bolup geçdi».²²

---

²² 517-nji ýylda Soltan *Mahmyt* weziri *Şemsilmülk Osman* bin *Nyzamylmülki* tussag etdi we öldürdi. Ol şu aşakdaky sebäbe görä öldürildi. Bu adam gürgüler bilen söweşdi we üstünlik gazandy. Şol sebäpli onuň weziri baradaky garaýyşy üýtgedi. Duşmanlary-da döwleti dolandyrmak babatda ukyby pes diýip, ony soltana ýamanladylar. Şeýle bolansoň soltanyň wezir

Anuşirwan şeýle diýýär: «*Hulwan* derwe-zesinde meniň başyma düşen waka 516-njy ýylyň arap aý kalendarynyň üçünji aýynda bolup geçipdi. Bu ýerde “ýakma bişersiş, gasma düşersiş” diýleni boldy.

Ymadeddin weziriň janyna kast edilme-giniň sebäbini şeýle beýan edýär: *Abulkasym Enesabazy Sanjaryň* ýanyna ilçä bolup gi-dipdi. *Soltan Sanjar* ýegeni soltan *Mahmyt* babatda bir netijä gelyär. *Abulkasym Sanjara* döwleti peselden, goşunyň nyzamy dargadan, düzgün-tertibi ýok eden wezirdir diýip aýtdy. *Sanjary* aldatmak üçin mekir-lige baş goşdy.

---

baradaky pikiri düýpgöter üýtgedi. Soňra soltan *Sanjaryň* weziri bolup işlän *Nyzamylmülküň* inisiniň ogly *Şykap Abul Mahasin* aradan çykdy. Onuň ýerine *Abu Tahyr Kummy* wezir boldy. Ol *Nyzamylmülküň* maşgalasyna duşmanlyk gözi bilen seredýärdi. Şol sebäpli ol muny soltan *Sanjara* ýamanlady. Şeýle bolansoň *Soltan Sanjar Mahmydyň* ýanyna ilçä iberip, wezir *Şemsilmülki* tussag etmeklige höküm berdi. *Soltan Sanjaryň* ilçisiniň gelen döwri *Soltan Mahmydyň* wezirine ynamynyň gaçan döwrüne gabat gelensoň ol weziri derrew tussag etdirdi we Tagaýerke tabşyrdy. Tagaýerk ony öz şäheri Halhala iberdi we ol ýerde tussaglykda saklady. Soňra diwanda salgyt işlerine sereden *Eziz* lakamy bilen tanalan *Abu Nasr* Soltan *Mahmyda* soltan *Sanjaryň* adam iberip, weziri soramagynyň mümkindigini aýtdy we weziriň ol ýere baryp ýaramazçylyk döredip biljekdigini duýdurdy, sebäbi bu ikisiniň arasynda duşmançylyk bardy. *Eziz* aýdanyndan soň soltan weziri jezalandyrmaklyga buýruk berdi. Weziriň ýanyna jellat girende, ol iki rekat namaz okamak üçin wagt sorady. Jellat oňa rugsat berdi. Wezir namazyny okanyndan soň titremäge başlady we jellada garap: “Meniň gylyjym seniňkiden gowudyr. Meni öz gylyjym bilen öldür” diýip, haýys etdi. Ol arap aý kalendarynyň 2-sine öldürildi. Halypa *Müsterşit Billa* bu hadysany eşidip *Şemsilmülküň* inisi *Nyzameddin Ahmedi* wezirlikden boşadyp, wezipäni täzedan *Jeleddin Abu Aly bin Sadaka* ynandy *Nyzameddin Bagdatdaky Nyzamyýe* medresesiniň salgyt işlerine sereden *Eziz* hem uzak ýaşamady. Weziriň öldürilmeginiň ary höküminde ol hem janyna kast edilip öldürildi. Biz muny soňra beýan ederis.

Ahyrsoňy soltan *Sanjar* weziri ibermegini höküm edip, ýegenine hat iberdi. *Mahmyt* bu haty alyp örän kyn günde galdy. Ol weziri iberen ýagdaýynda öz syrynyň soltana aýan boljakdygyndan, ibermedik ýagdaýynda bolsa hökmüne garşy çykyp, ony gaharlandyrjakdygyndan gork-dy. Şonuň üçin ol weziri öldürip onuň kellesini ibermek kararyna geldi. Şeýlelik bilen wezir ýaşamak umydyňyň iň kuwwatly bolan döwründe, tötänleýin, umyt-syzlyk bilen ýüzbe-ýüz boldy.

Ymadeddin şeýle diýýär: «Ýurduň ähli işleri *Ezizeddin Abu Nasr Ahmet bin Hamydyň* gerdenine düşdi. Ol şol döwürde ýurduň müstewfisi (maliýe işlerine jogap berýän) bolup, döwletdäki düzgün-nyzamy öz elinde saklaýardy. Oňa wezirliги bermek isleseler-de, ol bu wezipäni öz üstüne almady. Ýöne ýurduň maliýe işlerini düzelt-di. Hökümdaryň hökmüni ýerine ýetirip, ýurduň girdejisini artdyrды. Ol wezirlik wezipesine eýe bolup, onuň günäsini öz üstüne almajakdygyny wezipäni dostum *Abul Kasym Enesabazy* geleninden soň oňa tabşyrjak-dygyny aýtdy.

Ýöne ol *Abulkasym Enesabazy* gaýdyp geleninden soň, onuň bilen arasyndaky dostlugyň duşmanlyga öwrüljegini, gowy zatlara garaşan kişisinden erbet zatlaryň çykjagyndan bihabardy. Şeýlelikde, *Eziz* bu wezipede we mertebede ýeke-täk kişi hökmünde ýene-de bir ýyl işledi. Soltan ýeňşi gazanandygyna begenip, bitiren işlerine şükür edip paýtagtyna gaýdyp geldi. Tugraçy *Şyhap Eset* diwanda ýazgy we möhür işlerini

ýerine ýetirmegini dowam etdirdi. *Dergezini* gaýdyp geleninden soň, *Eziz* soltana şeýle diýdi: “Ine, bu wezipäni öz üstüne alyp ýerine ýetirip biljek adam geldi. Ony wezirliğe belläp, meni boşat, men bu işiň günäsini öz üstüme alyp biljek däl. Men başga wezipede hyzmat edeýin. Ýöne özüm wezir bolmasam-da, bu işi gözümden salmaryn. Wezirlik wezipesini başga birine ynan. Men maslahatlarym bilen oňa kömek ederin. *Abulkasym* meniň şägirdim bolsun. Iş meselesinde oňa men höküm bereýin” – diýdi. Bu sözleri eşiden soltan: “Men senden başga hiç kimi tanamaýaryn. Men diňe seniň maslahatlaryňy diňleýärim” diýdi. Bu mesele soňra beýan ediljekdir.

Anuşirwan şeýle diýýär: Şol döwürde soltan meni huzuryňa çagyrdy. Agyr, bendelik günlerim geçdi. Allanyň ýardamy meni duşmanlarymdan halas etdi. Tejri-belerim maňa täleýden gaçyp gutulmagyň mümkin dældigini öwretdi. Agyr döwürde eşret arygynyň peýdasynyň ýokdugyny, gytçylyk döwürde bolçulygyň ýokdugyna akyl ýetirtti. Dünýä işlerinden gyra çekilmek-lige karar etdim hem-de keremli, ylymly we paýhasly kişi *Aly Mühellebiň* ýanyna gitdim.

Gytçylyk ýyllarda gyşlamak üçin watanymdan uzaklardaky *Aly Mühellebe* bardym. Olaryň maňa hormatlary we ýagşy-lyklary hiç wagt az bolmady. Hat-da olary öz neberämdir öýtdüm.

Awtor şeýle diýýär: *Anuşirwan Aly Mühellep* diýmek bilen *Yspyhandaky ymam Sadreddin Abdyllyatyf bin Muhammet bin Sabyt Hojandyny* aýtmak isleýär.

Ol ýokardakylaryň iň jomardy, jomartlaryň bolsa iň beýigidi. *Anuşirwan* oňa myhman bolanda ol ony kabul edip ekläp saklady. Oňa uly hormat görkezdi.

Anuşirwan awtoryň şeýle diýendigini beýan edýär: “Dostlarym maňa örän uly ähmiýet berdiler. Olaryň maňa eden hezzet-hormaty örän uly boldy.

Men daşary ýurtly söwdegärleriň birinden karz pul aldym. Bu pul üçin oňa dilhaty ýazyp berdim. Aradan birnäçe wagt geçeninden soň bir adam ýanyma gelip: «Hojaýynym *Ezizeddin*²³ size salam aýtdy we şu dilhaty size iberdi. Dilhatyňyzy yzyna almaly karzyňyz bolsa geçildi. Eýesi razy boldy” diýdi. Men özüme ýagşylyk etmek üçin onuň beýle işler nädip aklyna gelendigine haýran galdym. Şeýdip uzak bolmadyk wagt aralygynda rahat ýagdaýda myhmançylykda boldum.

Ahyrsoňy weziri öldüreninden soň soltan meni ýanyna çagyrdy. Meni döwlet dolandyryşyna çekmek isledi. Men howpdan uzakda durmak üçin birnäçe gün ikerjiňlenip gezdim. Huzuryna baranymda onuň: «Her kim bir iş üçin çagyrylandyr, bir zerurlyga görä getirilendir» diýenini eşitdim.

Awtor (*Anuşirwan*) şeýle diýýär:

Men bu sözleri eşidip pikirlendim we gelenime puşman boldum. Sebäbi döwlet gullugynda mydamalyk şol bir wezipede galmak kyndy. Eger bu ýerden halas bolup bilsem begenjekdim.

---

²³ Bu (0) nusgasynda *Yzzeddindir*.

İçimden: «Alladan bu işlerden çetleşmek mümkünçiligini dilesem rahat-lanaryn» diýdim.

Soltan maňa rugsat bermek babatda iker-jıñlendi. Men bolsa ýalňyzlyga we aýraýy-lyga meýil edýärdim. Ähli gujur-gaýratymy bu islegimiň amala aşyrylmagyna sarp edýärdim. Soltandan rugsat alýançam gaýraty-my dowam etdirdim. Soltan ahyrsoňy uly hormat bildirip, gitmegime rugsat berdi.

Döwlet adamsyna mahsus atdyr beýleki mallary, iýmit we şuna meňzeş zatlary bermek arkaly maňa kömek etdiler. Men *Yspyhandan Bagdada* tarap hereket etdim. Jan howpsuzlygym üçin lezzetlerden ýüz öwürdim. Halypanyň huzuryna baranymda ýagşylykdyr-hormata eýe boldum.

Dergeziniň 518-nji ýyldaky wezirliги

Awtor şeýle diýýär: Onuň wezirliге geçmegi bilen bolçulyk gytçylyga öwrüldi. Ol ekerançylyk meseleleri bilen meşgul-lanmagy taşlap, türkmen diýarlaryny (şäherlerini) golastyna geçirip, döwlet wezipe-sine geçen adamdyr. *Dergezini* ýaramaz häsiýeti bolup, jana kast edip gan dökmegi özüne rowa gördi. Ol şerigat tarapyndan gadagan edilen zatlara kanunalaýyk, kanunalaýyk zatlara bolsa şerigat tarapyndan gadagan edilen hökmünde seretdi. Parasatly, at-abraýly kişilere duşman boldy. Ýurtdaky düzgün-nyzamy bozup, batynylara kömek etdi. Özüniň sowatsyzlygyny ýüze

çykardy. Ol asuda kişileri öldürüp, perdeleri ýyrtmaga başlady. *Dergezini* tarapyndan öldürdilen kişileriň biri-de *Zeynilyslam Abu Sagt Muhammet bin Nasr bin Mansur Herewidir*. Ol öz asyrynda deňi-taýy bolmadyk kişi-dir. Ol örän ýardamsöer bolup, kynçylyga duçar bolanlara duşmanyndan üstün çykmak üçin kömek ederdi. *Zeynilyslam Abu Sagt Muhammet bin Nasr bin Mansur Herewi* dünýä belli alym, deňiz ýaly joşup duran ylma eýe bolup, adalatly hökümleri berýärdi. Ol hökümlerinde örän adalatlydy. Soltanlaryň kalbynda abraýy ýokarydy. Soltanlar munuň maslahatlaryny diňlemegi özlerine kiçilik bilýärdiler. Ol doganoglanym *Eziziň* ýakyn adamlaryndan biri bolup, başarjaňlykda we ynsanperwerlikde ýokary derejeleri görke-zenleriň biridi.

Dergezini wezir bolanyndan soň ilçi hökmünde beýik *Soltan Sanjaryň* ýanyna gitdi we göz gamaşdyrjy ajap şekilde *Horasana* bardy. Ýöne bu ýagdaý *Dergezinä* agyr degdi. Onuň kalby perişan boldy. Ol *Herewiniň* bu ýere gelmegi bilen ähli syrynyň açyljakdygyna göz ýetirdi. Sebäbi ol soltan *Sanjaryň* ýanynda hakyky ýagdaýy gizläpdi. *Herewi* bolsa bularyň barynyň üstüni açjakdy. Şonuň üçin ol *Herewi Bagdatdan* gaýdyp gelýärkä birnäçe batyny bilen ony öldürmekligi maslahatlaşdy. *Herewi* gaýdyp geleninden soň namaz okamak üçin metjide baranda (soltan bilen duşuşyp ýetişmäňkä) öldürildi. Bu waka 518-nji ýylda bolup geçdi.

Awtor şeýle diýýär: Gazy, müjahit we takwanyň eýesi *Ak Sungur Bursuky* şol döwürde *Mosuldady*. Wezir ony hem öldürdi. Sebäbi ol dinsizlere garşy gahar-gazaby duýupdy. Dogruçylykdan başga ähli işi edýän wezi-riň hereketleri Bursukyny pikirlendir-ýärdi. Wezir *Barsukyny* işden boşatmak üçin soltanyň ýanynda elinden gelenini eden-de bolsa, ony başarmady. Şeýle bolansoň batyny doganlaryny ýanyna çagyrdy. Bular *Mosuldaky* metjitde derwüş eşiginde oturdylar we *Bursukynyň* üstüne topulyp, oňa pyçak urdular. Bu waka 520-nji ýylyň arap aý kalendarynyň on birinji aýynda bolup geçdi.²⁴

---

²⁴ 520-nji ýylyň arap aý kalendarynyň on birinji aýynda *Mosulyň* häkimi *Kasameddöwle Aksungur Bursuky* ady agzalan şäherde öldürildi. Ony hepdäniň anna güni batynylar metjitde öldürdiler. Ol anna günki namazyny halk bilen bilelikde ýerine ýetirýärdi. Ol öldüriljegini gije düşünde görüpdi. Düşünde birnäçe köpegiň özüne hüjüm edýänini, olaryň birnäçesini öldüren hem bolsa birnäçesiniň özüne zyýan ýetirendigini gördi. Düşüni arkadaşlaryna aýdanda olar onuň hiç bir ýere gitmezligini maslahat berdiler. Ol bu maslahaty diňlemän, anna günki namazyny halk bilen bilelikde okamaga gitdi. *Bursuky* öňdäki hatarda namaz okaýarka üstüne düşünde gören köpekleriň mukdaryndaky kişi hüjüm etdi. Ol bulardan üç sanysyny ýaralan bolsa-da öldürildi. *Bursuky* türkmen gullaryndan bolup, ylymly we ynsanperwerdi Ol örän adalatly bolup, häkimleriň iň gowusydy. Namazlaryny wagtynda okardy. *Bursuky* öldürilende ogly *Yzzeddin Mesgut Halapdady*. Ol *Halaby* pereňlilerden goraýardy. Kakasynyň ýakynlary oňa habar iberensoň, ol arap aý kalendarynyň on ikinji aýynyň başlaryna *Mosula* geldi we kakasynyň ýoldaşlaryna minnetdarlygyny bildirdi. Kakasynyň weziri *Müeyýid Abu Galyp bin Abdylhalyk bin Abdryzzak* wezirliğinde galdy. Goşun we emirler muňa boýun egdiler. *Yzzeddin Mesgudyň* kakasynyň adamlary-da muňa garşy çykmandyr. Ol soltanyň huzuryna gidende soltan ony hormatlap, kakasynyň ýerini berdi. *Bursukyny* öldüren ganhoryň ýaşaýan ýeri we kimlerdigi anyklandy. Bularyň *Ylýa* derwezesiniň (درب يليا) ýanynda ýaşaýandygy aýdyldy. Bularyň özleri günäsini boýun alyp gelse, günäsi

Şol döwürde *Soltan Sanjaryň* weziri *Mugyneddin Muhtassylmülk Abu Nasr Ahmet bin Fazl bin Mahmytdy*. Ol *Soltan Mahmyt* döwründe diwanda salgyt işlerine sered-ýärdi. Ol döwlet işgärleriniň iň esasyly-rynyň biridi. Kazy *Erşany* ol barada bir kasyda ýazdy. Bu kasyda şeýle setirler bilen başlanýar:

“Düeleriňiziň arkasyna bir sagat dynç beriň. Bu topraklardan düşläp geçmegi ýadyňyzdan çykarmaň! Eý *Ekýalyň* (اقبال) ogullarynyň ýakynlary (سراة) we beni *Aýasyň* ak alnyndan bolan dostlarym, maňa kömek ediň. Sebäbi gadymy adamlar hem dostlara kyn günde biri-birine kömek etmegini maslahat beripdirler. Ýogsam-da, dur hany! Näme üçin ýagdaýymdan şikaýat edeýin! Ýer ýüzüniň mülkünden paýymy almagyma kän wagt galmady. Beýik *Abu Nasyrdan* kömek soralsa, garaňky gijeler bize boýun eger. Ol şeýle adamkärçilikli bolup ýagşylygy ýagys ýaly dökülýär. Özü-de ýyldyz ýaly ýiti zehinli. Galamyndan çykan eserler onuň ussatlygyndan nyşan“.

Awtor şeýle diýýär: Ol *Dergezininiň Yrakda* wezirlik etmegini islemeýärdi. Çünki, ol döwlet üçin

---

geçiljekdigine söz berlen bolsa-da, ol pent tutmady. Olar gelenlerinde birnäçe ýyldan bäri *Bursukyny* öldürmegiň kül-klüne düşendiklerini, ýöne amatly ýagdaý gabat gelmändigini aýtdylar.

Şeýle bolansoň olaryň ilki eli, aýagy we erkeklik jynsy kesildi. Soňra bolsa öldürildi. *Antakyýanyň* häkimi-de *Yzzeddine* kakasynyň ölendigi baradaky habary iberipdi. Ýöne *Yzzeddin* näme üçindir bu habary almandy. Ýogsam-da yslam goşunynyň ýagdaýy barada maglumat almaga jan edendigi üçin pereňliler bu habary *Yzzeddinden* öň eşitdiler.

tüýs berlen adam bolansoň *Dergezini* ýaly birini döwlet işinde göresi gelmeýärdi.

Dergezini Abulfazyla görä özüniň başarnygynyň pesliginden we syrlarynyň aýan bolmagyndan gorkup her dürli hilä ýüz urýardy. Hile bilen onuň başyna ýetmäge synanyşdy we gizlin ýagdaýda batynylar bilen gepleşik geçirdi. Ol ähli pikirini ony ýok etmeklige jemledi. Sebäbi ol *Abulfazly* çekinjeň we akylly hasapla-ýardy. Şonuň üçin hem ondan dynmak üçin çar tarapa duzak gurdy. Ol *Horasana* birnäçe dinsizleri ugratdy. Olardan biri wezir *Muhtasyň* atlarynyň seýisi hökmünde işe başlady. Wezir günleriň birinde atlary gözden geçirmek isledi. Seýis pyçagyny aýgyryň maňlaýynda gizläp ol ýere bardy. Ol aýgyry boşadanda aýgyr çarpaýa galdy. Şol pursatda atylp pyçagy weziriň ýüreginden sokdy we weziri öldürdi. Bu waka halkda gahar-gazap döretdi. Seýis şol bada öldürildi. Weziriň ölümi 521-nji ýylyň arap aý hasabynyň dördünji aýynda bolup geçdi.

Şeýdip, *Dergezini* ýokary wezipeli kişileri ýok etmegiň pişesinde boldy. Ol duşmanlarynyň käbirini özi, käbirlerini bolsa başga kişileriň üsti bilen gizlin ýagdaýda öldürýärdi.

Awtor şeýle diýýär: «Batynylar şu aşakdaky sebäbe görä *Dergezini* bilen iş salyşýardylar. Emir *Şirgir Alamut* galasynyň daşyny gabap, oňa zabt etjek bolan pursady soltan *Muhammet* aradan çykyp, tagta *Mahmyt* geçýär. *Dergezini* şol wagt döwlet işinde ýer alansoň *Şirgiri* yzyna çagyrmak üçin hile ulandy. Ol

galadakylara halas bolmak mümkinçiligini döretdi. *Dergezini* soňra başga hili hileleri-de ulanyp *Şirgiri* soltanyň ýanynda günäkär edip görkezmegi başardy. Soltan *Şirgiri* we *Şerefeddöwläni* tussag etdirdi. Soltan serhoş wagty bu ikisini ýamanlap, olary öldürtmek üçin rugsat aldy. Olary öldürip *Dergezini* yslamyň güýjüni gaçyrdy».

Awtor şeýle diýýär: «Doganoglanym *Eziz* ony adam hasap edip, ýagşylygyna ýagşylyk bilen jogap berer öýdýärdi. Ýöne ol soň munuň ýaramazlyklaryny görüp, bir gyra çekilmegiň aladasyny etdi. Ol rugsat sorap, 517-nji ýylda haja gitdi. Ol ýyl hajylaryň ählisi onuň ýanyna geldiler. *Reýis Abul Harys Bagdady* ol barada şeýle diýdi: “Eý, yslam käbesi! Maňa näme boldy. Men jomartlyk käbesiniň saňa zyýarata gelendigini görýärin, saňa ýylda bir gezek zyýarat edýärler. Bu ýigide bolsa günde zyýarat edýärler”.

Ol *Käbä* gidip geleninden soň, kazy *Abubekir Rejany* oňa bagyşlap kasyda ýazdy. Ol kasyda şeýle setirler bilen başlanýar:

“Ýaňaklaryň ajaýyp bolup onuň ondan birinde kana²⁵ atly tiken bardyr. Şu ýagdaýda ýygnaljagy kimiň aklyna geler. Oňa elleriňi uzatma? Çünki diňe bir gözümüzizi aýlanymyz üçin näçe wagtdan bári uruş oduny tutaşdyrdylar. Düşüme giren hyýaly taýpa hiç wagt biwepalyk etmedim. Diňe bir gije ýalňysdym. Ol gije bu taýpa ýokary tarapda ýerleşipdir. Zehinim

---

²⁵ Tekstde Kana (قنا). Katat (قائد) bolmagy ähtimal.

joşan-da gijäň bir wagtlary *Ezizeddini* wasp etmek bilen meşgul boldum. Şeýle bir garaňkydy, şol tümlügiň ýagtyltgyçlary bolan ýyldyz-lar meniň hikmetlerime bezeg berdi. Olar göýä gijäniň zynaty ýalydy. Şol gije galamym, şemler we men seni wasp etmäge meşguldym. Ýöne garaňkylygyň asudalygyn-da gynyndan gylyjy çykarşymyz ýaly, dilimizi çykaranymyzda, asudalygy bozduk. Üçümüz hem ertire çykanymyzda, içimizde iň bagtly bolan mendim. Alla üçin *Eziziň* gelmegi örän uly zat boldy. Onuň gelmegi başymyza gelen belalary ýok etdi. Duşman-lary ondan ýamanlyk gelmejekdigine ynan-ýardy. Sebäbi ol döräninden bäri ýagşylyk-dan başga zat bilmeýärdi. *Mahmydyň* gazala-ryndan (söweşlerinden) soň haja gitdiň. Şeýdip, haj parzyňy-da ýerine ýetirdiň. *Habise* hatynyň ogullaryny derbi-dagyn edip, yzyndan goşun sürdiň. Şeýdip, boş sähralygy *Habysa* hatynyň ogullarynyň läşinden dolduryň.

Awtor şeýle diýýär: *Eziz Kābā* zyýarat edip geleninden soň wezipesini tabşyrmak üçin soltana ýüz tutdy. Soltan munuň islegini kanagatlandyrmady. Ýagny, onuň işden aýrylmagyna rugsat bermedi. Ol adata görä öňki wezipesini ýerine ýetirmegini dowam etdi.

Wezir bolsa her hile hilä ýüz urup, ol hereketlerini *Ezizden* gizlemäge jan etdi. Indi bu ikisiniň arasyndaky öňki dostluk gatnaşyklary öz ýerini duşmançylyk gatnaşygyna berdi. Bu ikisi arasyndaky şeýle ýagdaý uzak wagtlap dowam etdi. *Eziz* bolsa ýene-de öňki

heñine tutup salgyt işleri baradaky jogapkärli wezipesinden aýrylmak üçin soltany ynjalyksyzlyk edýärdi. Şeýle bolansoň soltan oňa şeýle diýdi: “Bu wezipäňden (salgyt işleri) we diwanda maliýe işlerine seretmeklikden ýüz öwürýän bolsaň, onda men saňa iň eziz zatlarymy hazynamy we çagamy tabşyrýaryn meniň üçin bulardan mukaddes hiç zat ýok. Şeýlelik bilen ikimiziň hem arzuwymyz ýerine düşer” diýdi.

Eziz maliýe işlerinden aýrylanyndan soň bu wezipä *Safy Abulkasym Jenezi* bellenildi. *Abulkasym Jenezi*, wezir we bulardan başga-da bir jemagat birleşip *Ezize* garşy hereket etdiler. Emma oňa zyýan ýetirip bilmediler. *Dergeziniň* wezir bola-nyna üç ýyl bolupdy. Emma bu döwrüň içinde döwletde ne adalat boldy, ne-de nyzam galdy.

Eziz döwlet işleriniň garma-garyşyk-lygyny ähli zatlaryň erbetlige ýazyp barýandygyny soltana duýdurdy. Şeýle bolansoň soltan weziri tussag edip *Ezize* tabşyrdy. Emma *Eziz* ony öz eli bilen öldürmekden ýüz öwürdi. Çünki, adam öldürmek onuň elinden gelmeýärdi. Ol *Dergeziniň* ýerine täze bir weziri belläp, jezalandyrmak işini şoňa tabşyrmagy karar etdi. Täze wezir öz ýerine dalaş etmeginden gorkup, ony öldürer öýtdi. Şeýlelikde *Anuşirwan bin Halyt Muhammedi Bagdatdan* çagyrdy. *Anuşirwan* wezirlik wezipesini eýeläninden soň *Dergezenini* öňki ýerinde tussaglykda saklady. *Anuşirwanda* göze görnüp duran gowşaklyk bardy. Onda ýokary wezipesine gelişmeýän kemçilikler ýüze çykýardy.

Ol *Dergezini* kabul edip alanyndan soň ýurdunda onuň üçin çadyr gurdurdy. *Dergezinä* öz adamlaryndan biri bilen gepleşmek mümkinçiligini döretti. *Dergeziniň* ýanyna özi baranda oňa *Möwlana* diýip ýüzlendi. Soltanyň özüne ynanan wezirlik wezipesine onuň has mynasypdygyny nygtady. Şeýdip, onuň abraýy gaçyp, mertebesi pese düşdi. Adamkärçiliginiň pesligi aýan boldy. *Dergezini* sag-salamat gezip ýörensoň onuň täzeden öňki wezipesine gelmek howpy ýüze çykdy. *Dergeziniň* tarapdarlary-da goldap, ony öňki wezipesine getirmäge jan etdi. *Dergezini Anuşirwanyň* ýurdundaka halk wezir edip bellemek üçin onuň ýanyna gelip-gidýärdi. *Anuşirwan* bolsa bu zatlardan bi-habardy. Netijede *Dergezinini Anuşirwanyň* ýurdundan çykaryp wezir edip bellediler. *Anuşirwana* bolsa öňki ýerine gitmäge rugsat berdiler. Şeýle bolansoň *Anuşirwan* öňki ýerine gaýdyp barmagy özüne mynasyp hasaplady.

Awtor şeýle diýýär: *Anuşirwanyň* wezirliги (bu barada onuň özi baradaky bapda giňişleýin beýan ederis) bir ýyl dowam edipdir. Häzirikçe onuň kitabynda özi barada aýdan zatlaryny beýan edeliň.

Şerefeddin Abu Nasr Anuşirwan bin Halydyň wezirliги

Anuşirwan şeýle diýýär: Halypalygyň paýtagty *Bagdady* özüme ýurt edinipdim. Allatagalanyň ýardamy bilen howpsuz ýagdaýda ýaşaýardym. Şol

döwürde soltan *Mahmydyň* möhürli haty gelip gowuşdy. Onuň ilçisi we hyzmatkäri gelip meniň soltanyň huzuryna barmalydygymy aýtdy. Men soltanyň huzuryna baranymda ol maňa wezirliги tekliр etdi. Egnime wezirlik donuny atyp, elime altyn syýa çüýşe bilen jöwher gylyç berdi. Men bir ýyldan gowrak wezir boldum. Maslahat babatda *Şyhap Eset Tugraýy* we *Safy Abulkasym Müstewfä* hiç hili söz aýtmadym. Bu döwürde emir *Urgan* beýik hajypdy. Onuň aýaly bolsa soltanyň öýüniň gizlin kethudasydy. Bularyň hereketleriniň ýalňyşdygyny görüp, düşen halyma haýpym geldi. Bulara edilen ýagşylyklaryň netije bermejegine göz ýetirip, wezirlikden boşa-dylmagymy haýyş etdim. Pikirimi diňe wezipeden boşamaklyga berdim. Olar bilen dost-ýaran bolmagymy bes edip, türbäňizde, derejäňizde gümüne gitsin diýdim.

Dergezini täzedem wezir boldy.²⁶ Çünki, ol para berip hajyp *Urgany* öz tarapyna çekdi. Onuň bilen öz işlerini ýola goýdy. Ol guduzlan köpek we gyzan gatyr ýaly bolup öňki derejesini gaýdyp aldy. Ondan şu güne çenli gorkmadyklar gorkmaga başla-dylar. Sebäbi onuň kalby gahar-gazapdan doludy.

---

²⁶ Soltan *Mahmyt* wezir *Abulkasym Enesebazyny* tussag edipdi. *Soltan Sanjaryň* *Soltan Mahmyt* bilen geçiren gepleşiginde ol weziri boşatmaklygy buýurdy. *Sanjar* ony *Soltan Mahmyda* beren gyzyna wezir edip belledi. Olar bilelikde *Bagdada* gelenlerinde arap aý kalendarynyň birinji aýynyň 24-ine *Mahmyt ýene-de* ony özüne wezir edip belledi. Bu *Enasabazyň* ikinji wezirligidir.

Awtor *Anuşirwan* şeýle diýýär: Men hojaýynsyzlyga we ýekelige öwrenişen halda *Bagdada* geldim. *Dergezini Bagdada* gelende maňa zyýan bermek isledi. Emma Allatagala meni onuň şerinden we hilesinden halas etdi. Onuň meniň garşyma edýän hereketleri menden ýamanlyk göreni üçin dälidir. Hatda ol wezirlikden aýrylyp, tussag edilende hem men oňa kömek beripdim. Oňa ýagşylyk etmek üçin gerek bolan zatlaryň ählisini ýerine ýetiripdim.

Allatagala meni onuň şerinden gora-nyndan soň, ol elini meniň baýlygyma uzatmaga başlady. Meni bela-beterlige uçratdy. *Dijläniň* häkimine öý dikeltidi we muny öz mülküne geçirmek isledi. *Dergezini* özüniň ýalan sözlerine goldaw berýän şaýatla-ry getirip, öýi öz mülküne geçirdi.

Awtor şeýle diýýär: *Dergezini* günä iş-leri etmäge we asyly-abraýly kişileriň ganyny dökmäge örän ökdedi. Ol käwagt *alawylaryň* ganyny döküp sünnilik dawasyny orta atsa, kä wagt sünnini öldürmek arkaly şaýylyk dawasyny ýüze çykarýardy. Onuň ýok eden kişilerinden biri-de *Hemedanyň* hö-kümdary *Alaýeddöwledi*. *Alaýeddöwle* görmegeý hem-de paýhasly ýaş ýigitdi. Ol günleriň birinde *Yspyhanda* mejlisdekä *Dergeziniň* adamlaryndan biri tarapyndan pyçaklanyp öldürildi.

Dergeziniň betpälliginiň gurbany bolan kişileriň biri-de *Hemedandaky Aýnyl Kuzat* miýançydyr.²⁷ Bu şahs uly ymamlardan we keramatly welilerdendi. Aýnyl Kuzat miýan-çy dini eserleri ýazmakda meşhurlyk gazanan *Abu Hamyt Gazalynyň* yzyny dowam etdiripdir. Diniň wekili hökmünde görnen birnäçe sowatsyz kişi oňa garşy çykdylar. Bulary miýançynyň garşysyna *Dergezini* küşgürýärdiler. Olar miýança garşy zorluk ulanmaga başlansoň mesele ulalyp gitdi. Ahyrsoňy wezir miýançyny *Hemedanda* dardan asyp öldürdi. Ol bu jeza babatda ne Allany ýatlady, ne-de imany ýatlady. *Dergezini* soňra *Ýezdiň* hākimi *Alaýeddöwläni* öldürip, onuň mertebesini peseltmäge girişdi. Ol Sawä-niň hākimini hem tussag etdirip öldürtdi. *Dergezini* betpäl hereketleri bilen uly-uly maşgalalary ýykyp, uly-uly daglary sarsdyrды.

Onuň iň erbet işlerinden biri-de 520-njy ýylda soltan *Bagdada* gelende goşunyň paýyş sözler bilen halypanyň merkezine hereket etmegini guramagy boldy. Goşun *Dergeziniň* goldaw bermegi bilen agyza alyn-majak paýyş sözler bilen halypalygyň merkezine tarap ýöriş edip, örän ýaramaz iş etdiler. Şol döwürde *Jelaleddin Abu Aly Hasan bin Aly bin Sadaka* halypa *Müstershit Billanyň* weziridi. Wezir ýokary ýolbaşçylyk ukybyna daýanyp bu gala-goplulygy basyp ýatyrды. *Jelaleddin* dogan-oglanym *Eziziň* dostudy. Bular özara

---

²⁷ Tekstiň O we I nusgalarynda *miýançy* ýerine *menaýyhyý* diýlip berlipdir.

maslahatlaşyp päsgeleşlikleri ýok etmek babatda biri-birine kömek bererdiler. Olar soltany halypa boýun egip onuň hökümet-lerine görä hereket etmegiň zerurlygy babatda ynandyrdylar. Bu waka 520-nji ýylyň arap aý kalendarynyň on ikinji aýynyň ahyrlarynda ýa-da 521-nji ýylyň arap aý kalendarynyň birinji aýynyň başlarynda bolup geçdi. Soltan *Bagdatdan* gaýtjak döwri keselläp, köp horluk çekdi. Ol özüniň kesellemegini halypa bilen duşmançylykly gatnaşygynyň netijesidir diýip hasap etdi. Şol sebäpli ol tagtynda oturdy. Soňra köşgüň kabulhanasynyň gapysynda durup, halypany hormatlady we hereketleri üçin ötünç sorady. Halypadan kanagatlanarly jogap alansoň soltanyň göwnühoş boldy. Sagalmagyna umydy artdy. Ol *Hemedana* gelende hassalyk derdinden halas bolan ýagdaýdady. Soltan saglygyny gaýtaryp bereni üçin Allatagala şükür etdi.

Ymadeddin (r.h.) şeýle diýýär: Bu ýyl ýokarda beýan edilen sebäplere görä *Dergezini* wezipesinden boşadylan *Anuşirwanyň* ýerine wezir bellenildi. Bir ýyl geçeninden soň *Anuşirwan* boşadylyp, *Dergezini* ýene-de öňki wezipesine getirildi. Bu döwürde doganoglanym az wagtyk bolsa-da weziriniň gogalmagalyndan dynypdy. Ahyrsoňy doganoglanym *Sanjar* iki gyzyna degişli mirasy we göwherleri talap edýär diýip soltana habar getirdiler. Çünki, soltan ilki *Sanjaryň* bir gyzyna, ol ýogalanyndan soň bolsa beýleki gyzyna öýlenipdi. Ýöne wagtyň geçmegi bilen ikinji aýaly hem aradan çykypdy. Bu habar soltana

gelip ýeteninden soň *Dergezini* başga bir adamyň üsti bilen oňa şeýle diýdi:

“Bu göwher üçin doganoglanyň ilçisi hökman geler. Ol ilçä seniň delilleriňi kabul edip yzyna gaýtmaz. *Sanjar* bu meselede diňe *Eziziň* sözlerine ynanyar. Sebäbi ol ynamdar we dogry sözlüdir. *Soltan Sanjaryň* onuň sözüne ynanjakdygy üçin ony bu işden çetleşdirip galalaryň birinde tussaglykda saklamaly. Ilçä gelip *Ezizi* şaýat edinjek bolsa, oňa: «*Eziz* käbir işlerde günäkär hasaplanyp tussaglykda saklanýar. Tussag bolsa şaýat hökmünde siziň işiňize gatnaşyp bilmez diýersiň” diýdi.

Soltan bu maslahaty kabul etmekde şübhelenip oýa batdy we *Dergeziniden* maslahat sorady. *Dergezini* munuň ähmiýetsiz bir işdigini aýdyp, oňa şeýle diýdi: “Eger ol adam barada gaýgy edýän bolsaň onda onuň tussag ýagdaýda bolmagy bilen oňa hiç hili zyýan ýetenok. Dürüň gutuda, baýlygyň ammarda saklanylmagy mesele däl. Bular ony aýyp zat hasap edenok. Eger ony tussag edip zyndana atsaň, onda men saňa öz baýlygymdan üç ýüz müň dinar bererin. Puly ony zyndana atan günüňden başlap töläp başlaryn” diýdi.

Bu sözleri eşiden soltan baýlyga gyzyp, onuň ýalan sözlerine ynandy. Doganoglanyň *Ezizi* ýanyna çagyryp, oňa maksadyny aýan etdi. Soňra assyrynlyk bilen onuň gorag astyna alynmagyna höküm berdi. Bu waka 525-nji ýylyň başlaryna soltan *Bagdatda* wagty bolup geçdi.

Aradan ep-esli wagt geçeninden soň ilçiniň gelmeli wagtyňyň ýakynlaşandygy üçin soltana ony başga bir gala geçirmekligi maslahat berdiler. Şeýle bolansoň *Eziz Bagdadyň* harby işleri boýunça häkimi *Behruza* tabşyryldy. *Behruz Ezizi Tikride* iberdi. *Ezizi* tussag etdireninden kän wagt geçmänkä, soltan eden işlerine puşman boldy. Sebäbi ol doganoglany tarapyndan iberilen ilçiden garaşýan meseleleriniň hiç birini-de eşitmedi. Ol weziriň ýalan sözländigine akyl ýetirip, ondan ýokarda belleniپ geçilen mukdardaky baýlygy talap etdi. *Dergezini* soltanyň gazabyndan gaçyp halas bolmagy başardy. Ol *Yspyhana* adam iberip käbir bahanalara görä kakam *Safyýeddini* we doganoglanym *Zyýaýeddini* tussag etdirdi. Olary *Yspyhan* galasynda tussaglykda saklady. Baýlyklarymyzy talap, ähli serişdelerimizi hasabyna geçirdi.

Doganoglanym *Eziz* barada aýdylan-da bolsa soltan *Tikride* hat iberip oňa birnäçe zatlary wada etdi we sabyr etmegi maslahat berdi. Ol hatynda: «Weziriň beren baýlygyny alanyndan soň ony tussag edip seni boşatjak» diýýärdi. Wezir bolsa soltanyň hazynasyna kä wagt azajyk altyn berýärdi. Onuň bu altynlary-da başga kişilerden alnyp döwletiň haýryna geçiri-len altynlardy. Soltan munuň beýledigini bilmeýärdi. Wezir soltana bu altynlaryň galan bölegini *Hemedanda* bermäge wada berdi. Şol wagt soltan ömrüniň soňky günlerini geçirýärdi. Soltan *Bagdada* göçende ýolda keselledi we ýagdaýy agyrlaşyp aradan çykdy. Bu

waka 525-nji ýylyň arap aý kalendarynyň onunjy aýynda bolup geçdi. Halk arasynda onuň wezir tarapyndan zäherlenendigi baradaky gürrüň ýaýrady. Diýmek, ol altyn bermek meselesinde utulandygyna göz ýetirip, hile ulanyp soltany öldüren bolmagy mümkin.

Awtor şeýle diýýär: Soltan *Mahmyt Bagdada* gitmezinden öň 521-nji ýylda *Soltan Sanjar Reýe* gelipdi. *Soltan Sanjar Horasana* gaýdanda *Mahmydyň* kalbyny rahatlandyrmak üçin onuň inileri *Togrul* bilen *Mesgudy* ýany bilen alyp gitdi. *Mahmyt* paýtagta gaýdyp geleninden soň weziriň ýeke özi döwleti dolandyrdy. Bu döwürde tötänleýin, ýöne örän täsin waka bolup geçdi. *Soltan Sanjar* we onuň dört sany dogany (*Mahmyt*, *Mesgut*, *Togrul*, *Süleýman*), *Dergezini*, *Sanjaryň* weziri *Nasyr Mahmyt bin Abu Tewbe* karargähde toplanyp-dylar. Olaryň arasynda *Felek* atly bir nedim bar eken. *Felek* ýerinden turup iki rekat namaz okady we elini asmana galdyryp Alla doga etdi. *Sanjar* ony ýanyna çagyryp: «Munuň nähili namaz hem-de doga bolýar» diýip sorady.

Felek: “Karargähiň içindäki jemagat pitneçileriň mesgeni we bela-beterligiň başy bolansoň karargäh bilen bilelikde ýok edip, halky bulardan halas et diýip, Allatagaladan diledim” diýip, jogap berdi.

Felegiň bu hereketleri soltanyň göwnünden turansoň ol güldi.

Mahmyt Sanjaryň ýanyndan geleninden soň *Bagdada* bardy. Adamy agyr ýagdaýda goýýandygyny

we ganhorlugyna garamazdan weziriň maslahatyna görä işini dowam etdirdi. Ýöne köp adamlaryň ganyna galandygy üçin özi hem uzak ýaşamady. Halka görkezen zulумы sebäpli özi hem janyndan jyda düşdi.

Awtor şeýle diýýär: *Gyýasy* hadym *Nejmeddin Reşidiň* berýän maglumatlaryna görä, Soltan *Mahmyt* ölüm ýassygynda ýatyrka *Dergezini* onuň ýanynda bolupdyr. Soltan şol wagt: ”Öldürmek üçin üstüme gylyçly gelyär» diýip, *Şirgir* bilen oglunyň ýanyndan uzaklaşdyrylmagyny sorapdyr we tä jany çykýança şol sözlerini gaýtalapdyr.

Soltan weziri sebäpli şeýle uly günäleri gazanyppy. Weziriň hereketleri sebäpli soltanyň abraýy gaçdy. Çünki soltan *Mahmyt* öz erkine goýberilen bolsa ol örän görmegeý we syratlydy. Emma töweregindäkiler sebäpli her hili bela-beterlere duçar boldy. Bular ony çykgynsyz ýagdaýlarda goýdular. Olar döwletiň ilkinji ýyllarynda kakasynyň hazynasyny dargat-dylar. Soltany gowşak görüp, ony öz ellerindäki oýunjak hasap etdiler.

Awtor şeýle diýýär: Doganoglanym *Ezizi* (r.h.) tarapyndan bir ýazylan resminama tapylyp, şol resminamada şeýle diýilýär: Soltan *Muhammet Gyýaseddiniň* hazynasynda her hili enjamlardan, öý goşlaryndan, göwherlerden, sowutlardan başga-da on sekiz million altyn bardy. Ýöne birnäçe wagt geçeninden soň şeýle baý hazynada şerbet taýýarlamak üçin gerek bolan serişde hem tapylmady. Şerbetçi üçin hazynadan birnäçe boş sandyk çykaryp berdiler.

Şerbetçi olary geçen bahasyna satdy. Günleriň birinde soltan *Mahmyt* hazyna işgäri *Şabura*²⁸ boýag gerekdigini aýtdy. *Şabur* boýagyň gytlygyny aýdyp, ony tapmak üçin birnäçe gün möhlet sorady we soňra otuz mysgal²⁹ boýag getirdi.

Boýag getirileninden soň soltan *Şabura* kakasynyň hazynasynda näçe mukdarda boýagyň bardygyny jemagatyň önünde aýtmagyny isledi. *Şabur* oňa: “*Yspyhan* galasynda altyn-kümüş we ş.m. gap-gaçlaryň arasynda bir ýüz segsen ritl³⁰ boýag bardy, ýanymyzdaky hazynada bolsa otuz ritl boýag bar” diýip, jogap berdi.

Bu sözleri eşiden soltan: “Bu ikisi arasyndaky tapawuda serediň!” diýdi.

Awtor şeýle diýýär: Soltan örän ýokary derejede arap dilini bilensoň şygry we edebiýat bilen gyzyklanýardy. Onuň taryhy düşünjesi ýeterlik bolup, ahlak mesele-lerine-de uly üns berýärdi.

---

²⁸ O we Pariž nusgalarynda *Sabur* diýilýär.

²⁹ Mysgal agyrylyk ölçegi bolup, ol bir ýarym dirheme deňdir.

³⁰ Ritl bolsa 480 dirheme deňdir.

**Soltan *Mahmydyň* aradan çykanyndan soňra
hökümdarlygyň *Togrul beg* geçmegine çenli
döwürde bolup geçen
hadysalar**

Awtor (r. h.) şeýle diýýär: Wezir soltan *Mahmydyň* öljekdigini bilýärdi. Soltan aradan çykyp jaýlanandan soň *Yrak* goşunyny ýanyna alyp *Reýe* gitdi. Bular şol ýerde öz aralarynda bir bitewiligi emele getirdiler. *Yrak* goşunynyň serkerdeleri *Gyzyl, Gara Sungur, Gara Dogan Bursuk* ýaly kişilerdi. Bular *Sanjara* garaşyp bu ýerde gysladylar. *Mahmydyň* ölüminden *Sanjaryň* gelmegine çenli baş aýlap şol ýerde boldular. *Sanjar* 526-njy ýylyň arap aý kalendarynyň dördünji aýynda *Reýe* geldi. *Yragyň* goşuny wezir bilen bilelikde ony garşylady. *Sanjar* gelip tagta oturanyndan soň säher bilen *Togrul beg* hem geldi. Ol doganoglany bilen gepleşik geçirdi. Wezir *Dergezini Togrul begi* garşylan-da bolsa, oňa ýüz bermedi. *Togrul beg* gelmezinden önüsyrazy oňa ilçiniň üsti bilen ýakynlyk görkezýändiglerini ýañzydýan ähtnama bilen sowgatlar iberilipdi.

Awtor şeýle diýýär: *Togrul begiň* ýanyna iberilen ilçì *Zeyneddin Muzapbar ibn Seyit Zenjanydy*. Ol öz ilçiligini şeýle beýan edýär: *Reýde Togrul beg* bilen duşuşanymda aýak üstünde durup oňa weziriň sowgadyny berdim. Emma ol sowgada hiç hili ähmiýet bermedi. Gaýta, sowgady görüp gaharlandy. Atabegi *Şirgiri* we onuň ogly *Şerefeddöwläni* ýadyna salyp,

gözüne yaş aýlady. Olara bolan wepasyny ýüze çykaryp: “Hany olar bu gün niredede? Eger olar häzir ýanymda bolsady, bu jemagatdan has peýdaly bolardy” diýdi.

Togrul beg kakamy kabul eden wagtynda ýüzünde gasynlar peýda boldy. Ol ýalan sözlemekden gorkup ähtini aýtmaga başlady. *Togrul begiň* ähtiň dostluk bilen baglany-şykly bölegini dile getirmedi. Ilçi yzyna gaýdyp, bolan wakany wezire beýan edende ol özüniň hilegärligine göwni ýetip şeýle sözlere ähmiýet bermedi.

Awtor şeýle diýýär: Şol döwürde *Soltan Sanjaryň* weziri *Nasreddin Mahmyt bin Tewbedi*. Ol *Reýiň* bir ýyllyk girdejisini *Dergezinä* berdi. Ol *Reýiň Sanjara* bagly sanjaklarynyň³¹ biridi. Bu ýeriň häkimi *Reýde* beýik emir diýen lakamy alan *Mukarrep Jöwherdi*. Wezir girdejini *Dergezinä* berjek bolanda beýik emir muňa garşy çykyp oňa berdirdi. Wezir muňa gaharlanyp paýyş söz aýtdy. Bu ýagdaý soňra onuň ölümine sebäp boldy.

Awtor şeýle diýýär: *Sanjar* soňra *Hemedana* gitdi. Ol *Hemedanda* çadyrda üç gün bolanyndan soň *Nahawende* tarap ýola düşdi we goşuna yzyndan gelmegi buýurdy. *Mälik Mesgudyň* ýanynda atabeg Garaja bar hem bolsa, hökümdarlyk üçin gelendigi baradaky habar ýaýrady.

---

³¹ Soltan *Mahmyt Sanjara* garşy gozgalaň turzanda, *Sanjar* bu ýerleri basyp alypdy.

Togrul beg inisi *Mesgudyň* garşy çykýandygy baradaky habary alyp hökümdar bolmak umydyňy kesdi. Onuň bu ýerden gitmäge gurby çatmady. *Sanjar Togrul begiň* maksadyna göz ýetirip, wezirini, beýik hajyp emir *Muhammet Kaşanyňy*, emir *Kumaçyny* we *Horasanyň* goşuny serkerdele-rinden birnäçe kişini onuň ýanyna iberdi. *Togrul beg Kinkiweriň* ýanynda bir depäniň (Tela) üstünde durka, olar oňa doganoglany *Sanjaryň* habaryny ýetirdiler. *Togrul begi Yraga* hökümdar edip belläp, onuň *Sanjardan* soň *Horasana* eýelik etjekdigi aýdyldy. *Togrul beg* bu habary eşidip, tagzym etmek üçin aşak egildi. Şol wagt asmanda onuň hökümdar boljakdygyny görkezýän alamat ýüze çykyp onuň işleri rowaç aldy.

Üç gün soňra *Sanjar Nahawende* tarap ýöriş edip, Soltan *Togrul begi Yrak* goşu-ny bilen iberdi³². Sebäbi bulara *Mesgudyň Dinawer* töwereginden *Azerbayjana* gaýdan doganoglany *Sanjar* bilen duşuşmak niýeti-niň ýokdugy barada habar gelip gowşupdy. Şeýle bolansoň olar *Mesguda* garşy ýöriş edip, bu gijeki ukyny haram etdiler. Goş ýazdyrman gündizki hereketlerini gije dowam etdirdiler. Daň atan halaty gündizi gijä meňzeden tozanyň arasyndan elleri naýzaly pälwanlar çykyp başlady. Deprek-ler kakylp, tüýdükler çalyndy. Olar

---

³² Bu ýerde üç nusga bardyr. Bizdäki tekstde şeýledir نقره . Terjime bu tekste görä ýerine ýetirildi. I nusgasynda bu ýazgy نقله bolup, bu Pariž nusgasynda şeýle şekil alypdyr تبعه . Ikinji nusga görä terjime şeýle bolar: Soltan *Togrul beg* goşun bilen *Sanjardan* öňürti gitdi. Bu üçünji nusgada soltan *Togrul beg Sanjaryň* yzyndan gitdi diýilýär.

Dinawere degişli *Benjengüşt* diýen ýerde *Mesgudyň* goşunyna duşdular. Bular bu ýerden geçenlerinden soň özlerini sähralyga urdu-lar we ýuwaş-ýuwaş çöle siňdiler.³³ Beýik soltan *Sanjaryň* baýdagy göründi. Soltan karargähiň içini on dördi gijäniň aýy ýaly bolup otyrды. Onuň sag tarapynda soltan *Togrul beg* bilen emir *Kumaç*, çep tarapynda bolsa *Horezmiň* şasy we birnäçe emirler bardy. *Mesgudyň* çep ganatdaky goşuny *Sanjaryň* sag ganatdaky goşunynyň üstüne hüjüm etdi. Bu ýerde *Togrul beg* bardy. *Mesgudyň* goşuny *Togrul begiň* goşunyna garşy hüjüm edip, onuň hataryny bozdy. *Togrul beg* aljyraňy ýagdaýda iki parsah (10 km) yza çekildi. Soňra doganoglanynyň ýanyna gidip, onuň goşunynyň merkezi böleginde ýerleşdi. *Sanjaryň* çep tarapyn-daky goşuny *Mesgudyň* sag tarapdaky goşu-nynyň üstüne hüjüm etdi we onuň hataryny bozup, goşunyň köp bölegini ýok etdi. *Garaja* garşylyk görkezip goşuny bilen birlikde *Sanjaryň* goşunynyň içine aralaşdy. Emma çep we sag ganat tarapyndan daşy gabaldy. *Garaja* arkadaşlarynyň arasynda iň gaýduwsyzydy. Ol öz janyna kast etmek isledi, emma başarmady. Netijede, *Garaja* goşuny derbi-dagyn edilip, özi hem ýesir alyndy. Onuň bilen birlikde emirlerinden *Ýusup* we weziri *Täjeddin bin Dareste* hem ýesir alyndy. Söweşden üç gün geçeninden soň soltan *Sanjar* ol ýerden aýrylyp,

---

³³ Elimizdäki nusgada bu “majelmertidir» we şoňa görä terjime edildi. I nusgasynda ”jeşelmewtüdür». Terjimesi “ölüm gaýnap joşdy” diýmekdir.

töwerekdäki beýik bir ýerde (Telade) düşledi. Ol *Garaja* bilen *Ýusuby* ýanyna çagyrdy. *Garaja* onuň ýanyna gelip boýnuny aşak egip durdy. Ol ne gepledi, ne-de ýalbardy. Şeýle bolansoň *Sanjar* onuň kellesini kesdirdi. *Soltan* şol gün ol ýerden gaýdyp, başga bir ýere göçdi. Ol *Jürşenbä*³⁴ gelip, *Togrul beg* halat-serpaý ýatdy we onuň bilen ýekelikde gepleşdi. Öňki ýurduny we derejesini oňa aýan etdi we wezir bilen dawalaşmazlygy maslahat berdi.

Şeýle bolansoň *Togrul beg* ýürekden islemese-de doganoglanynyň sözi üçin weziriň gözünden öpdü. Ony özüne *Sanjaryň* tabşyrygyny ýerine ýetirmek babatdaky borç hökmünde kabul etdi.³⁵ *Sanjar* soňra *Togrul begi* ýanyna çagyryp, oňa pent-nesihat etdi. Soňra ol döwlet işlerini ýola goýup, *Reýe* gaýtdy.

**Beýik Soltan Rukneddünýä weddin
Abu Talyp Togrul bin Muhammet bin
Mälikşa bin Alp Arslanyň tagta çykmagy**

Awtor (r.h.) şeýle diýýär: *Togrul beg* 526-njy ýylyň arap aý kalendarynyň altynjy aýynda *Soltan Sanjar Horasana* gaýdansoň *Hemedanda* hökümdarlyk tagtynda oturdy. Onuň weziri *Kywameddin Abulkasym Nasyr bin Amyt Dergezini Enesabazy* ýurdy öz islegiçe

---

³⁴ Pariž we I nusgalarynda *Gürsenbedir*.

³⁵ Pariž nusgasynda bu sözlerde kemçilik bar. Sebäbi aýdylyan zatlar açyk däl. *Soltan Sanjar Togrul beg* bilen ýekelikde gepleşýärmä ýa-da *Deregezini* bilen ýekelikde gepleşýärmä belli däl.

dolandyryardy. Ol soltandan gelen permanlara gol çekmeýärdi. *Dergezini* özüni *Sanjaryň* weziri hasaplap, onuň adyndan *Yragy* düzgün-tertibe salmak üçin bu ýerde goýlup gidilendigini aýdýardy. Ol bu hereketinden keýpi-sapa alýardy. Soltan *Togrul beg* bolsa şuna gaharlanyp ýarylaýjak bolýar. Soltan adalatyň, weziri bolsa, adalatsyzlygyň tarapdarydy. Olaryň biri halky heläk edýän bolsa, beýlekisi ony halas edýärdi. Ymam *Müsterşidiň* ilçileri gelende wezir olary känbir açyk ýüz bilen garşylamady. Özüne gelişmeýän sözler bilen olaryň ýanynda kimligini tanatdy. Para alýandygy üçin abraýdan düşdi. İşler dogry ýoldan gyşarmaga başlady³⁶ we ol ahlaksyz hereketlerini dowam etdirdi. İlçiler halypa bilen soltanyň arasyndaky meseleleriň hiç birini çözüp bilmän gitdiler. Çünki, mesele çözüliberende wezir ara girip, ony çylşyrymlaşdyrýardy.³⁷

Dawut bin Mahmydyň kakasy öleninden soňra başyna düşen hadysalar

Awtor şeýle diýýär: *Dawut* kakasynyň tagt mirasdüşeridi. *Aksungur Ahmedili* bolsa onuň atabegi we terbiýeçisidi. *Dawut* kakasy ýogalanda köp

---

³⁶ Bu ýerde *وضل عزف الغلالة التي لشد* diýlip ýazylypdyr. Dogrusy *وضل عزف الغلالة التي لشد* bolmalydyr.

³⁷ Dergezininiň halypa *Müsterşidiň* ilçilerini erbet kabul etmeginiň sebäbi onuň *Mesgut* bilen birleşip *Togrul bege* garşy söweşmek isländigi üçindir. Seret (Ibn Esir. X jilt. 258-259 s.).

mukdardaky goşun we halk bilen bilelikde *Azerbaýjandady*. Kakasynyň ýakyn adamlary onuň ýanyna gelip gynanç bildir-diler. Soňra olar *Dawudyň* töwereginde has-da jebisleşdiler. Şol wagt emir *Sagdeddöwle Ýerenguş Zekewi* hem bularyň ýanyndady. Ol hökümdaryň hyzmatynda bolanlaryň in gör-nüklisi bolup, adalaty dabaralandyryjy-laryň ön hataryndakylaryndan biridi. *Garajanyň* iki sany ogly Ileriş³⁸ (ایلریش) we onuň inisi hem-de birnäçe emir hem bularyň arasyndady. Selleleriň arasynda *Ezizden* soň soltan *Muhammediň* maliýe işlerine sereden *Safy Ewhet Abulkasym* bardy. Ol olary *Töwrizden* hereket etmeklige gönükdiripdi. 526-njy ýylda soltan *Dawut Hemedana* gitmek üçin ýola düşdi. Olar doganoglany *Togrul begiň* paýtagtyna ýakyn-laşanda, birnäçe türk emirleri *Togrul begiň* tarapyna geçdi. Hatda goşunyň arasynda *Belengeri* we onuň inisi-de bardy.

Togrul beg özüne goşulan goşun birlik-leri bilen *Dawudyň* garşysyna çykdy. Iki goşun çaknyşyp, tozanlar garyşanda gylyçlar bir-birine uruldy. Bu ýerde gan göýä deňiz ýaly joş urdy, akýan gandan başga zat görünmedi. Öýläne çenli haýsy tarapyň üstünlik gazanandygy hem belli bolmady. Iki tarap hem söweşe döş gerýärdi. Ýegeni gideninden soň, goşun ony taşlap gaçdy. *Aksungur Dawudy* gaçyrdy, galanlaryň aýagy gandallandy. *Garajanyň* ogly söweş meýda-nynynda hüjüm eden wagty öldürildi. Ol çaknyşyk ýerinde

---

³⁸ O we I nusgalarda *Ilezmişdir. Ilirmiş* bolmagy mümkindir.

abraýly ýagdaýda ruhuny Alla tabşyrdy. *Sagdeddöwle Ýerenkuş Zekewi* tutulyp, *Hemedanda* weziriň ýanyndaky köşk-de bendilikde saklanyldy. Ýetmiş müň dinar bilen mesele çözülip, onuň elinden *Kazwin* galasy alyndy. Olar Wezwinden³⁹ hem (وزوين) jyda düşdi.

Bu söweşde *Ewhet Behruz* ady bilen tanalan, diwanda maliýe işlerine sereden *Safy* hem ýesir düşdi we *Çawly Jandaryň* ýanynda bendelikde saklandy. Wezir muny öýüne äkidip, tussag etmek üçin rugsat sorady. Emma soltan oňa rugsat bermedi. Bu şýýtany onuň süteminden halas etdi. Sebäbi ol özüni wezire tabşyrsalar öldüriljekdi-gini bilýärdi, onuň wezire tabşyrylmadyk ýagdaýynda ýüz müň dinar berjekdigi *Togrul bege* hat üsti bilen bildirildi.

Wezir diwanyň maliýe işlerini özüne boýun egdirip bilmekden umydyny kesensoň onuň döwletiň haýryna geçirilýän baýlygy-ny iki esse artdyrmagyň kül-külüne düşdi. Bu şahs iki ýüz müň dinar tabşyrdy. Ol: “Wezir, soltan *Togrul bege Yragyň* hem-de *Horasanyň* pullarynyň meňzeş bolmagy üçin doganoglanym maňa *Hemedanda* rükn dinary bilen hasaplaşmagy höküm etdi” diýmek bilen dinaryň bu ýurtda-da ýöreyändigine delil getirdi. Şeýlelikde, resminama üýtgedilmezden oňa iki esse pul töledildi.

---

³⁹ «Mugjemul Buldanda» ýazylyşyna görä *Wezwin Buhara* degişli bir obadyr. Tekst neşir edilende *Wezwin* görnüşinde ýazylyp, ýurt atlaryna goşulypdyr.

Ol soňra emirleriň baýlyklarynyň döwlet haýryna geçirilmegine höküm berdi. Abraý-ly maşgalalara sütem-horluk çekdirdi. Soltan *Mahmydyň* mugallymy *Gutly Reşit* segsen müň dinar tölemekliklige mejbur edildi. Wezir muňa gazap edensoň ondan otuz müň dinar aldy. Ýagdaý *Remidä* örän agyr degip, ol pukara galdy. Onuň ýagdaýy has-da agyrlaşdy.

Wezir *hemedanly* täjir *Jemal bin Menareden*⁴⁰ otuz müň dinar aldy. *Fahreddöwle bin Abu Haşym Hasany Hemedana* häkim belläp, onuň hem ýigrimi müň dinaryny öz hasabyna geçirdi. *Täjeddin Döwletşa bin Alaýeddöwle*, onuň ejesi we weziri üçüsinden bir ýüz elli müň dinar talap etdi. Ol haýynlyk bilen örän uly jenaýatlar etdi. Şeraphana we gaphana gap-gaç almak bahanasy bilen ýurduň şäherlerine köp mukdarda pul salgydyny saldy.

Soltan *Togrul beg* weziriň eden-etdi-ligini görüp: “Meniň at-abraýymy pese gaçyryp, baýlaryň we garyp halkyň ganyny içmäge başladyň, halk meni ýaramazlykda ýatlar ýaly işler etdiň” diýmegi buýurdy we onuň ýanyna adam iberdi. Şeýle bolansoň wezir halka salgyt salmagyny bes etdi.

Şol döwürde soltan *Togrul beg*, inisi *Mesgut* we *Aksunguryň* köp sanly goşun bilen özüne tarap hereket edýändigini baradaky habary eşitdi. Şol sebäpli ol *Mesgudyň* önünden çykmak üçin *Azerbaýjana* gitdi. *Mesgut* hem *Togrul begiň* özüne ýakynlaşýan-dygyny

---

⁴⁰ I nusgada «meýýadedir».

eşidip, söweşden ýüz öwürdi we *Bagdada* ýöriş etdi. Bu gidişinde *Togrul beg Meraga* girdi. Wezir şol wagt yzda galypdy. *Togrul beg* pursatdan peýdalanyň, özüniň adalatly hereketlerini dabaralandyrmaga başlady. Ýöne bu ýere tötänleýin diýen ýaly weziriň gelmegi bilen adalatsyzlyk ýüze çykmaga başlady. Ol sylag-hormata eýe, abraýly-düşünjeli adamlara sütem etmäge başlady. *Töwriziň* häkimi *Zürkandan* yetmiş müň altyny zor bilen alyp döwletiň hasabyna geçirdi.

Bu döwürde gyş düşüp, gündiz gysgalyp-dy. Soltan *Togrul beg* gyş sowulýança, *Töwrizdäki* galasynda ýaşady. Weziriň jebiri bilen gyşyň aýazy birleşip, *Töwrizde-de* birnäçe horluklar ýüze çykdy.

Garajadan soň *Pars* diýaryny *Mengubars* basyp aldy we onuň töweregine türkler ýygandy. Ol boýun egmäge taýýardygyny aýdyp, golastyna girendigini subut etmek üçin soltanyň ogly *Alp Arslany* sorap hat iberdi. Bu ýagdaý soltanyň bu ýerden göçmegini tizleşdirdi. Emma ýollar ýapyk we hereket etmegiň kyndygy üçin mallar gyryldy. Mal ýitgisi köp bolandygy sebäpli olaryň bahasy hem gymmatlady. Goşun ýadawlykdan ýaña ejir baryny çekdi.

Togrul beg Ysphyana gelip, ogly *Alp Arslany Pars* diýaryna ugratdy. Ine, edil şol döwürde *Meňgubars* hakyky atabeg sypaty bilen özüni tanadyp uly hormata eýe boldy.

**Bu döwürde Soltan Mesgut bilen atabeg Aksungur
Ahmediliň arkasynda ýüze çykan hadysalar**

Awtor (r. h.) şeýle diýýär: Soltan *Mesgut Bagdada* gidende *Tikridiň* üstünden geçdi. Şol wagt ol ýeriniň häkimi *Nejmed-din Eýýupdy*. Doganoglanym *Ezizeddin* hem onuň ýanyndady. *Mesgut*: “Meniň işlerim *Ezizi* wezir edip bellän ýagdaýymda gowy gider. Çünki, emirler hem onuň wezir bolmagyny isleýärler. *Ezizi* wezir edinip bilsem özümi berk galanyň içinde ýaly (حزر حريز) howpsuz duýaryn” diýdi. *Mesgut* şeýle oý-pikirlerden soň, hyzmatkäri *Ymadeddin Sewaba*, emir *Abdylła Zekewi*⁴¹, emir dereje-sindäki birnäçe hajyplary häkiminiň ýanyna iberdi. Bular baryp häkimden *Ezizi* soradylar. Bu meseläniň önünde häkim örän aljyradý. Meseläni nädip çözmelidigi barada oýlandy. Sebäbi onuň hojaýyny *Soltan Togrul beg* ýanyndady. Şol sebäpli ol kyn ýagdaýda galdy. Eger *Ezizi* berse, hojaýynynyň jezalandyrylmagyndan, ony bermese-de soltanyň gazabyna duçar bolmak-dan gorkýardy. Ol *Ezizi* galadan çykaryp, şäheriň gonamçylygynyň ýanyna getirdi. Oňa zynat we bezeg üçin niýetlenen zatlary ýükledip wagt utmak isledi. Olara bu ýerden gaçmaga mümkinçilik bolanda bolsa ony peýdalanyň bilmediler. *Eziz* we ýanynda-kylar gaçmak üçin derwezä tarap ylganla-rynda, ony wagtyndan öň ýapylan ýagdaýda gördüler. Şeýlelikde, garaşylan umyt, edilen synynyşyklar netije bermedi. Açary gözleseler-de, tapmadylar. Açarlar gala

---

⁴¹ Pariž nusgasynda bu *Döwatydyr*.

äkidilendigi sebäpli olar gijäni urnup bu ýerde geçirdiler. Daň atanda gapyda *Hilläniň* harby işler boýunça häkimi *Behruzyň Satmaz* atly guluna gabat geldiler. Ol injigi ýalaňaç birnäçe jemagat bilen bir gijede kyrk parsah ýol aşyp galadakylara kömek etmek üçin gelipdi. *Satmaz Eziziň* elinden tutup gala äkitdi we *Mesgut* tarapyndan iberilen jemagata: “Sag-salamat öz öňki ýerleriňize baryň! Hojaýy-nym ýeke-täkdir, onuň gazabyna duçar bolmak islemeýäris. Eger hökümdarlyk sultan *Mesguda* degişli bolsa, onda jahan-ählleri oňa boýun eger. Ýogsa-da hökümdarlyk inisi-niň elindekä *Mesgudyň* Azyza göz dikmegi we oňa umyt baglamagy manysyzdyr” diýdi. Şeýle bolansoň jemagat hüşgär çemeleş-mändigigi we pursaty elden giderendigine göz ýetirdiler. Olar yzlaryna gaýdyp, soltana ýagdaýy aýan etdiler. Bu babatda *Hilläniň* harby işler boýunça häkiminden öýke-kine etdiler.

Günleriň birinde sultan *Mesgut Eziziň* inileriniň birini öz ýanyna almak isledi. Olar beýle hereket etmek bilen *Ezize* täsir etmek isleýärdiler. Şol wagt doganoglanym *Bahaweddin Abu Talyp, Ahmedili Aksunguryň* weziri bolup işleýärdi. *Mesgut* ony diwandaky salgyt işlerine belledi we wezirligi *Anuşirwana* ynandy. Ol hökümdarlyga dawa edip, doganyňa garşy goşun toplady. Soltan *Togrul beg* şol wagt *Yspyhanda* ýaşap, *Azerbaýjany* dolandyrmaklygy atabeg *Garasungura* tabşyrypdy. *Aksungur* sultan *Mesgut* bilen bilelikde *Azerbaýjana* tarap ýöriş edende, *Garasungur Henjana* tarap ýola rowana boldy. *Aýneddöwle*

Horezmşa, Bäştegin we Belak ýaly emirler bilen *Erdebili*, hajyp emir *Tatar Ürmüýäni* goraýardy. Soltan *Mesgut* bilen *Aksungur Azerbaýjanda* ýerleşip işlerini ugrukdyranlaryndan soňra *Erdebi-le* hüjüm edip, onuň daşyny gabadylar. *Erdebil* halky oňa mertlik bilen garşylyk görkezdiler.

Dergezini Garasungura hat ýazyp, ony söweşe hyjuwlandyrdy. Ol hatynda: “Sen *Aksungur* bilen söweşde bäs gelip biljek adamsyň. Ýogsa-da özüm hem söweşe taýýarlanaryn” diýdi.

Garasungur oňa jogap hatyny ýazdy we hatda söweşe girmejekdigini düşündirip ötüňç sorady. Emma wezir onuň ötünjini kabul etmän, ikinji gezek hat ýazyp oňa söweşe girmekligi talap etdi.

Garasungur wezir bilen arasynyň bozulmagyndan çekinip, ýanyndaky jemagata: “Allatagala başymyza bu belany iberdi, ol sebäpli döwlet agyr güne düşdi” diýdi. Bu sözleri eşiden hajyp *Tatar* we *Çawly Jandar* atly emirlere gaharlandylar. Olar: “Söweşe girmek babatda soltany boýun egmek gerek. Hiç zatdan gorkma. Ine, pälwanlary saýlaýan ýer, şu jeň meýdanydyr” diýdiler. *Garasunguryň* muňa gahary geldi. Ol atyna atlanyp, bir gijede ýigrimi parsah ýol ýöredi. Olar şeýdip atlaryny daljykdy-ryp *Erdebile* geldiler. *Aksunguryň* atlary ýadaw dälidi. Şol sebäpli bular çaknyşanda *Garasunguryň* goşuny derbi-dagyn boldy. Goşunyň öleni öldi, ölmedigi bolsa, *Garasungur* bilen gaçdy. *Erdebiliň* önünde bolup geçen bu söweşde *Aksungur* ýeňiş gazandy. Ol leşgeriň köpüsini öldürdi, meýdanda

galan zatlaryny olja edip aldy. *Aksungur* gije-gündiz diýmän *Garasunguryň* yzyndan kowdy we ahyrsoňy *Hemedana* bardy. Hökümdarlyk *Mesgudyň* eline geçipdi. Soltan *Togrul beg Yspyhandan* çykyp, *Erwendi* we *Maweşany* gorag astyna aldy. Ol keselläp ýurdy dolandyrmakda käbir säwliklere ýol berýärdi. Şol döwürde emir *Hasan* goşuna ýolbaşçylygy öz eline alyp, *Togrul begi* söweşe hyjuwlandyrýardy we onuň söweşe girmegine sebäpkär bolupdy. Netijede, *Togrul beg* söweşde ýeňlip, eden işine puşman bolup *Reýe* geldi. Onuň wezire gahary geldi. Ýöne janyny halas edeni üçin Alla şükür etdi.

Doganoglanym Eziziň gala gaýdyp geleninden soňky ýagdaýy

Awtor şeýle diýýär: *Dergezini Sanjar Horasana* gaýdyp gelýärkä, oňa şeýle diýip-di: “Sen *Horasana* gideniňden soň käbir meseleler babatda size ýüz tutmak bize kyn bolar. Gyssagly we zerur meseleleri çözmek üçin boş kagyzlara möhüriňi basyp bize ber. Biz ol kagyzlary perman görnüşine getirip, döwlet üçin peýdaly işlerde ulanarys. Bu möhürlü kagyzlar bizden başga hiç kimiň eline düşmez” diýdi.

Sanjaryň iş kagyzlarynyň alamaty aşakda möhür, ýokarsynda bolsa «Allatagala-nyň ady bilen başlaýaryn. Allatagala şükür edýärim» diýen ýazgydan ybaratdy.

Dergezini Sanjardan birnäçe möhürli kagyzlary aldy we olary halka sütem we gan dökmek üçin ulandy. Ol şeýle möhürli kagyzlary ulanyp çykaran permanlarynyň birinde *Tikridiň* häkimi *Behruza Ezizi* öldürmekligi buýurdy. Şol wagt tötänleýin diýen ýaly *Behruz Dergezini* bilen bilelikde goşunyň arasyndady. Ol *Behruzy* gorkuzyp buýruga görä hereket etmegini talap etdi. Bu ýagdaýda *Behruzy* gorky gurşap aldy. *Tikridiň* häkimi *Bihruz* ýagdaýdan çykalga tapmak üçin *Nejmeddin Eýýuba* hat ýazdy. Ol hatynda ýagdaýy beýan edip şeýle diýdi: “Weziriň adamsy bilen iberýän bu permanymda *Eziziň* tussag edilip, oňa tabşyrylmagy we öldürilmegi höküm edilýär. Eger bu wezipäni ýerine ýetirmeseň meniň garşyma çykan biri hökmünde gazabyma duçar bolarsyň.”

Nejmeddin sadyk musulman bolansoň *Ezizi* olaryň eline tabşyrmagy ýalňyş diýip hasap etdi. Ol permany görkezmän, ýagdaýy inisi *Esededdin Şirikuha* maslahat saldy. *Nejmeddiniň* inisi *Şirikuh* gelen adamy abraý bilen yzyna ugratmak üçin yhlas etdi. Olar halat-serpaý ýapyp, birnäçe sowgatlar berip, ony yzyna ugratdylar. *Eziz Şirikuhyň* ýakyn maslahatçysydy. *Şirikuh* onuň maslahaty we ýoly bilen ýöreyärdi.

Ymadeddin şeýle diýýär: Günlerde bir gün *Şirikuh* maňa şeýle diýdi: “Bir gije *Eziz* bilen namaz okanymda gulagyma ýokardan bir owaz geldi. Onda *Ezizi* goraýşyň ýaly Alla seni eziz etsin” diýilýärdi. Otuz ýyldan bäri maňa *Müsüri* umyt etdirýän zat ine şol

doga boldy.⁴² Men şeýle ýokary mertebä eýe boljakdygyma ynanýardym.

Awtor şeýle diýýär: *Şirikuhyň* aýdyşy ýaly hem boldy. Ol *Müsürin* patyşasy we eziz adamsy boldy. Eger adam eden ýagşylyklary bilen jennete eýe bolýan bolsa, onda onuň *Müsüre* häkim bolmagyda hiç hili geň galdyryjy dälidir.

Awtor şeýle diýýär: *Dergezini* arzuwy-nyň amala aşmandygyna gören soň dünýä oňa dar bolup göründi. Ol ýagty ýalança sygmady. *Behruz* öňküden hem betер sütem edip, ony has-da gorkuzdy. Oňa: “Hiç kime syr bermän *Tikrite* git we ol ýerdäkilerden öç al” diýdi. Ol *Behruzy* birnäçe günläp tussaglykda saklap, meseläniň süýji we aýy tarapla-ryny görkezdi. Soňra bolsa buýrugyny ýerine ýetirmek şerti bilen ony bendilikden boşatdy.

Behruzy, *Nejmeddin* we inisi *Şirikuh* gala girip: “Birnäçe wagtdan bäri bu adamy goraýarsyňyz welin, şu sapar hem göreli” diýdi. Bu ikisi *Behruza* garşy çykan-da bolsalar, onuň täsirini ýok etmegi başardylar. Ahyrsoňy ony erkine goýberdiler. Ol bu ýerde mertebesine nälaýyk işleri etdi.

Behruz Dergeziniň ýanyndan gaýdanda özi ýaly imansyzyň birini hem getiripdi. *Eziz* özüniň olaryň eline tabşyrylandygy baradaky habary eşitmedik bolsa-

---

⁴² Alla seni eziz etsin diýilmegi onda *Müsür* soltany bolmak umydyňy döredipdir. Sebäbi *Gurhanda Müsür* patyşasyna «Eziz» diýlipdir. Netijede *Şirkuh Nureddin Adyl* tarapyndan doganoglany *Salaheddin Eyýuby* bilen bilelikde 564-nji ýylda *Müsüre* iberilipdir.

da, ony ýüreginden syzdy. Ol namaza durup iki rekat namaz okady. *Eziz* birinji rekaty okap, ýassy bilen ikinji rekaty okamaga baş-landa, bu imansyza onuň namaz okaýşy uzaga çeken ýaly bolup görüldi. Ol namazyny okap gutarmagyna howlugyp sejdedekä ony öldürdi.

Eziz Alla ybadat eden ýagdaýynda ruhuny tabşyryp şhitlik bagtyna eýe boldy. Ol şeýle hem tussag edilen gününden bäre agzyny bekläp, gijeleri ybadat edip geçir-ýärdi. Bu waka 527-nji ýylda bolup geçdi. *Eziz* şhit bolanda 55 ýaşyndady. Soltan *Togrul begiň* wakalardan habary ýokdy. Ýöne bu ýerde ünsümüzizi aýratyn özüne çeken ýagdaý-laryň biri-de onuň *Dergezini* öldüreninden soňra *Ezizi* soramagy boldy. *Eziziň* başyna düşen wakalar soltana beýan edilende, ol weziriniň eden-etdiligine has-da gaharlandy. Şhit bolan *Eziziň* janyna kast edilmegi bilen weziriň öldürilmeginiň arasy kyrk günden kän dälidi.

Wezir *Dergeziniň* öldürilmegi we soltan *Togrul begiň* başyndan geçen hadyslar

Awtor şeýle diýýär: Soltan *Togrul beg Aksungur* we *Mesgudyň* öňünden köp bolmadyk jemagat bilen *Reýe* çekildi. Şol wagt *Erdebildäki* emirler hem gabawdan boşap, soltana birleşmek üçin *Ysphyhana* tarap ýöriş etdiler. Goşun bulardan bölünip aýrylansoň,

az kişi bilen soltana birleş-diler. Olar örän agyr ýollary geçip halas boldular.

Goşun baýry aşyp, *Mesguda* birleşdi. Olar jany eýmendiriji naýzalary bilen *Togrul begiň* yzyndan kowdular. *Togrul beg* ilki *Yspyhana* gidipdi. Ol soň inisi *Mesgudyň* özüni yzarlaýandygyny bilip, *Huzystana* tarap gitdi. *Togrul beg* ahyrsoňy betbagtçylyklardyr, şowsuzluklaryň asyl sebäpkäriniň öz weziridigine göz ýetirdi. Ol weziriň dardan asyp öldürmeklige höküm etdi. Wezir soltanyň buýrugy esasynda halkyň önünde asyldy. Ýöne ol asylanda bedeniniň agyrlygy sebäpli ýüp üzülip in soňky demini ýerde aldy. Şol pursat halkyň arasynda *Şirgiriň* gullarynyň biri-de bardy. Ol öz hojaýyny *Şirgiriň* wezirden nähili sütem çekendigini bilýärdi. Şonuň üçin hem ol gylyjyny syryp halkyň arasyndan böwsüp çykdy we gandallanan ýagdaýdaky weziriň kellesini kesdi. Wezir şol bada bölek-bölek edilip kellesi *Şirgiriň* ogluna äkidildi. *Şirgiriň* ogly *Dergeziniň* kellesini itlere suw bermek üçin ýalak hökmünde ulandy. Weziriň süňkleri bolsa onda ary galan kişilere iberildi. Zorluk we sütem astynda galan kişiler weziriň öldürilmegi bilen asudalyga gowuşdylar. Wezir *Şahburhastda* öldürildi. Soltan *Togrul beg* inisinden ýeňlip gaçanda wezirden: “Goşun nirede! Ýolbaşçylygy başarjakdygyň hakynda seniň beren sözün hany?” diýip, soranda wezir oňa: “Hiç hili gaýgy etme, howpy hiç hili aklyňa getirme. Men seniň duşmanlaryňy ýok etmek üçin haşymylardan bir

jemagaty taýýarlap goý-dum. Men eýýäm seniň duşmanlaryňň öldürilmek wagtynyň ýakynlaşandygyny we olaryň toparlanşyklarynyň dargap baş-landygyny görýärin” diýip jogap berdi. Soltan muňa gaharlanyp: “Ýaramaz niýetdedi-giň indi has-da açyk ýüze çykdy” diýdi. Ol gylyjy onuň damarynyň ganyna çümdürip, gyzyl ot ýaly alowlatmagy höküm etdi.

Awtor şeýle diýýär: Edil şol wagt batynylar *Garateginiň* ýaýlasyndaky *Aksungu-ryň* çadyryna girip, oňa pyçak urdular. Onuň goşuny barada aýdylanda bolsa, goşunyň *Hemedandan Azerbaýjana* geçendigi barada habar getirdiler. Çünki, soltan örän köp jemagat bilen gara bulut ýaly süýşýän goşunyň içinde bolsa-da, onuň işleri agsaýardy. Sebäbi hemme işi ýerli ýerinde bitirip bilýän hüşgär wezirinden mahrum-dy. Şol sebäpli *Togrul beg* ýüzüni duşmana tarap öwrüp, *Reýe* hereket etdi. Ol örän gysga döwürde *Reýe* gelip, karargähini dikende siňekler balyna gonup, möjekler malynyň töwereginde aýlandy.

Hat-da soltan *Mesgudyň* özi hem atabegi *Aksungur* öldürileninden soň, *Togrul begi* ýok etmek üçin *Reýe* tarap ýöriş etdi. Onuň ýanynda alty müňden gowrak atly goşuny bardy. *Togrul beg*-de bolsa, üç müň goşun bardy.

Söweş taýýarlygy hökmünde bular ilki-bada birnäçe gezek çaknyşdylar. Söweşde *Togrul begiň* goşuny ýeňildi. *Togrul begi* janpenalary halas etdi. *Belak*, *Zenjanyň* häkimi *Sungur* ýaly emirler we başga-

da bir topar janlaryny halas edip, *Mesguda* goşuldy. Bularyň dynçlykdaky gämisi Mesgudyň jomartlyk deňzinde *Jüdi* dagy-nyň üstünde ýerleşmegine karar berdiler. Bu waka 527-nji ýylyň rejep aýynyň 18-ine bolup geçdi. *Togrul beg Tabarystana* gitdi. Ol *Alyň* myhmany boldy. *Aly* bulara hezzet hormat etdi. *Togrul begi* we onuň goşuny bolan türkmenleri iýdirip-içirip, olar üçin köp mukdarda baýlyk sarp etdi. Bular gysy bu ýerde gysladylar. Gys gutaranyndan soň *Togrul beg Tabarystandan Hemedana* gitdi. Halk arasynda atabraýy bolan *Aýneddöwle Horezmşah, Muhammet bin Şamülk, Haýdar bin Şirgir, Sagdeddöwle Ýerenguş* ýaly emirler hem *Togrul bege* goşuldy. Atabeg *Mengubarsyň* adamlaryndan bolan *Bozaba* hem iki müň atly bilen goşulansoň, *Togrul begiň* kuwwaty artyp, ýaragy ýiteldi.

Soltan *Mesgut Azerbaýjandady*. Ol *Fahreddin Abdyrahman bin Tagaýerki* (طغایرک) ýanyna çagyrdy. Guşbaşy *Ýerenguş* bilen *Nejmeddin Reşit* hem oňa goşuldy. Bular *Kazwine* we *Reýe* girip, topalaňyň öňüni almak islediler. *Togrul beg* hem bularyň hereketlerini ünsden düşürmedi. Olar *Togrul begiň* baýdagy görünip-görünmänkä hersi bir tarapa geçmek bilen boldy. Netijede, *Togrul begiň* goşuny köp mukdarda ýarag we baýlyk olja aldylar.

Garasungur Mälik Dawut bin Mahmyt bilen söweşmek üçin iberildi. Söweşde *Garasungur Dawudy* ýeňip, onuň goşunyny derbi-dagyn etdi. Şeýdip, soltan *Togrul beg* hökümdarlygyny has-da berkitdi. Ol

döwleti başarnykly dolandyrdy. Tagta çykyp özüne buýsandy.

Şerefeddin Aly bin Rejanyň wezirliги

Awtor (r.h.) şeýle diýýär: Kakam *Safýýeddin Şerefeddini* öwüp şeýle diý-ýärdi: “Soltan *Togrul beg* weziri *Dergezinini* öldüreninden soň, meni *Yspyhandan* ýanyna çagyrdy. Ol *Ezizi* çagyran ýagdaýynda onuň hem diwanda wezipe aljakdygyna şübhe etmeýärdi. Ýöne soltan maňa hormat gör-kezdí. Ol inisini bu ýere getirmek üçin *Behruza* ýazyılan haty alyp, gyssagly ýagdaýda ýanyna gelmegimi isledi”.

Kakam şeýle diýýär: *Bagdada* gelenimde bu ýerde matam tutulýandygyny we *Ezizi* dara çekmek babatdaky permanyň ýerine ýetirilen-digini gördüm. Hökümdar *Eziziň* ölendigini eşidip, onuň ýerine mynasyp adam gözledi we ol wezirliге *Aly bin Rejany* mynasyp görüp, oňa bu wezipäni ynandy. Wezir *Dergeziniň* orunbasarlaryny tussag edip, tarapdarlaryny gysmaga başlady.

Awtor şeýle diýýär: Soltan *Mesgut* diwanda maliýe işlerine sereden Safyny öldürip, onuň maşgalasyndan iki ýüz müň dinary döwletiň hasabyna geçirdi. Bu iş diwanyň ýazgy işleri müdiri *Sagdeddin Eset Horasany* we *Kemal Sabyt Kummy* tarapyndan gurnaldy. Sebäbi *Horasany* diwanda salgyt işlerine belleneninden soň, wezipede uzak durmak üçin bu işi başaryan kişileri ýok etmegi özüne peýdaly hasaplady.

Togrul beg duşmanlaryny ýok edip hökümdarlyk tagtyny has kuwwatlandyrmaga başlanda aradan çykdy. Bu waka 528-nji ýylyň başlaryna bolup geçdi. *Togrul begde* örän güýçli agyry, esasan, egin agyrysyz peýda boldy. Ol agyryny aýyrmak üçin derman içdi. Emma bu derman onuň içini geçirip, ysgyndan düşürüp ölmegine getirdi.

Togrul beg Hemedanda aradan çykyp, hyzmatkärleri üçin gurlan medresede jaýlanyldy. Halk *Togrul begiň* ölümüne örän gynandy. Ol bary-ýogy iki ýyl bir aý ýa-da iki ýyl iki aý hökümdarlyk edipdi. *Togrul beg* hökümdara mahsus häsiýetleriň ählisini özünde jemläpdi. Ol örän özdiýenli bolup, etjek hereketlerinde hiç kimden maslahat soramazdy. *Togrul beg* özüniň ýaşlyk döwrün-däki dostlaryna uly hormat goýdy. Olar soňra *Togrul begiň* goşunynda ýokary wezipe-leri eýeläp, onuň abraýyndan peýdalandy. Ýöne bularyň ýaramaz hereketleri *Togrul begiň* mertebesine zyýan ýetirdi.

**Halypanyň şärigi Beýik Soltan Gyýaseddünýä
weddin *Abulfath Mesgut bin Muhammet bin*
Mälikşanyň 528-nji ýylda tagta çykmagy**

Mesgudyň ejesi, onuň aýaly tarapyndan hormatlanyp, “Jahanda iň seýrek duş gelýän aýal” diýlip wasp edilýärdi. Soltan *Muhammet* aradan çykanyndan soň, ony *Yragyň* häkimi emir *Meňgubars*

bilen nikalaşdyrdylar. Olar bu aýal bilen birleşip soltanyň hazynasyndan örän köp mukdarda baýlyk aldylar. *Meňgubars* döwlet ýolbaşçylarynyň arasynda iň jomardydy. Soltan aradan çykanyndan soň, ol *Yrakdaky* özüne degişli mülkleri we baýlyklary ýeke özi peýdalandy. Girdejisiniň köpdügi sebäpli *Meňgubars* ýokary galdy. Onuň weziri *Weliýeddin* bilen *Muhlys Muhammet* bin *Meýýançynyň* *Yrakda* *Meňgubars* üçin egin-eşik, öý-goşy, mal, ýakut, almaz ýaly gymmatbaha daşlardan başga bir million üç yüz dinar nagt pul toplandygy rowaýat edildi.

Indi *Mesgut* bilen baglanşykly waka-lary beýan edeliň. *Mesgudyň* kakasy *Muhammet* 505-nji ýylda ony *Mosulyň* häkimi sypahsalar *Emir Möwduda* tabşyrypdy. *Möw-dut pereňlilere* garşy söweşmäge *Tabara* geldi. Ol bu ýerde ýeňiş gazanyp *Damaska* gaýdyp geldi. *Möwdut* 507-nji ýylyň arap aý kalendarynyň dördünji aýynyň soňky anna güni metjide namaz okamak üçin geldi. *Damaskyň* häkimi *Dagtegin* bilen gol tutuşyp, metjitden çykanda köp sanly ýaragly goşun daşyny gabady we olardan biri böwründen iki gezek pyçak urdy. Bu wakada *Möwdut* öldi. Ol *Dagtegin*niň öýüne äkidildi. *Möwdudyň* ölümi musulmanlara örän agyr degdi. Ýöne bu işi *Möwdudyň* bu ýerleri basyp almagyndan gorkup, *Dagtegin*niň özüniň gurnandygy-da aýdylýar. Sebäbi eger beýle bolmasa ol hem *Möwdudyň* ölümüne gynanardy.

Möwdudyň ölümi habary soltan *Muhammede* gelip ýetende, ol ogly *Mesgudy* *Aksungur Burnirikä*

tabşyryp, *Mosuly* hem-de *Jeza-ýyry* oňa bagyş etdi. Soltan *Muhammet* aradan çykyp, *Mahmyt* tagta geçende, *Mesgudyň* ejesi *Meňgubarsa* ýakynlaşmak maksady bilen onuň bilen nika baglaşdy. Ol *Meňgubarsa* ýakynlaşanyndan soň, ony öldürdi. Gylyjyny *Meňgubarsyň* gany bilen bezedi. Bu ýagdaýdan habarly bolan *Juş beg* goşun toplady. Ol *Mesgudyň* inisi *Mahmyda* garşy söweşmek üçin *Mesgut* bilen birleşdi. Söweşde ýokarda beýan edilen sebäplere görä olar ýeňildiler we weziri *Tugraýy Ysmaýyl* öldürildi.

Soňra soltan *Sanjar Mesgudy* we inilerini ýanyna çagyrdy. Ol bular üçin gerek bolan çykdyjylary soltan *Mahmyt* tarapyndan *Yragyň* hazynasyndan tölemeklige karar berdi. Bu ýagdaý *Mahmyda* garşy çykyp, *Jürjandan Mesgudyň* çagyrylyp, *Mahmyda* garşy söweşe gönükdirilmegine çenli wagt aralygynda dowam etdi. Söweşde *Mesgut* ýeňiş gazanyp bilmedi. Ýöne bu söweşden soň, soltan *Mahmyt* inisi *Mesgudyň* göwnünini awlamagy başardy. Ol ony özüne ýakynlaşdyryp *Arranyýa* iberdi. Onuň haýbatyndan ýaňa *Arranyýanyň* halkynyň gözi gamaşdy.

Mahmyt aradan çykanyndan soň, *Mesgudyň* başyndan ýokarda beýan edilen sebäplere görä, *Togrul beg* aradan çykýança, ikisiniň arasynda birnäçe wakalar bolup geçdi.

Awtor şeýle diýýär: «*Mesgut* entek inisi ýaşap ýörkä, halypalygyň merkezine gidipdi. *Halypa Müsterşit Billa* onuň adyna hutba okap, ony ýokary

derejelere çykarypdy. Ol sözüň hakyky manysynda soltan bolmadyk bolsa-da, soltan adyny alypdy. Onuň ýokary göterilýändigini barada habar eşidilmese-de, onuň abraýy barha ýokary galýardy. Goşun munuň ýanyna käte toplanýardy, käte bolsa dargaýardy. Olar käte *Şama*, käte bolsa *Yraga* gidýärdi. Ol tagta ýerleşeninden soň ýüzi açyldy. Oňa *Şerefeddin Anuşirwan* bin *Halyt* wezirlik edýärdi».

Awtor şeýle diýýär: «Muny belli bir wagt aralygynda *Müsterşit Billa* (r.h.) wezir edinipdi. Soltan *Mesgut* halypalygyň merkezine geleninden soň, 527-nji ýylyň arap aý kalendarynyň birinji aýynyň soňky anna güni onuň adyna hutba okaldy. Halypa wezir *Anuşirwany* döwlet ähmiýetli möhüm meseleler babatda gepleşik geçirmek üçin *Mesgudyň* ýanyna ilçini edip iberdi. *Anuşirwan* ilçilik wezipesini üstünlikli yerine ýetirendigi sebäpli, halypanyň islegleri hasyl boldy. Mundan soň *Müsterşit Mesgudy* ýanyna çagyryp: “Bu ýagdaýa şükür edip, ir ertir we giç agşam Alladan gork” diýdi we onuň boýnuna altyn zynjyr, goluna bilezik dakdy. *Mesgut* şundan soň ýer öpüp, özi üçin taýýarlanylýan kürsüde oturdy. *Halypa* oňa: “Özüni gowy dolandyryp bilmeýän kişiniň başgalary dolandyrmagy mümkin däl. Alla kiçijik ýagşylyk edýän kişinem we ýamanlyk edýän kişinem görýär” diýdi.

Bu sözleri wezir parsça gaýtalandan soň soltan *Mesgut* aýat okady. Ol halypa boýun egip, oňa gulluk etjekdigini aýtdy. Halypa onuň biline iki gylyç dakyp,

eline iki sany baýdak berdi. Ýegeni *Dawut* bilen atabegi *Aksungury* oňa tabşyrdy. Soň ol *Mesguda*: “Indi bolsa berlen zatlary al-da, hyzmat et” diýeninden, *Mesgut* ýerinden turdy we çykyp gitdi. Bu *Mesgudyň Togrul begden* üstün çykan gezegidi».

Awtor şeýle diýýär: «*Halypa* soňra *Anuşirwany* işinden boşadyp, *Şerefeddin Nakybunnukaba Aly bin Tarrat Zeynebini* wezir edip bellemäge zerurlygy duýdy. Bu barada *Haysa Baýsa* (حیسی بیسی) bir kasyda ýazýar.

Kasyda:

“Ýaşayan zamanama hem kalbym, hem dilim bilen şükür edýärim. Sebäbi nygmaty bereniň ýerine nygmaty bereni goýup gitdi” setirleri bilen başlanýar.

Mundan soň *Anuşirwan* öz maşgalasynyň arasynda öýde oturdy. *Mesgut* bilen gürründeşlikden soň *Mesgut* ony özüne wezir belledi. Ol muny wezirlige getirmek bilen başga kişileriň mowzuklaryny aradan aýyrды.

Mesguda kynçylyk döreden kişileriň biri *Aksungurdy*. *Aksungur* şehit edileninden soň *Ýeren Guşbazy Mesgudyň* uly hormatyndan peýdalandy. Ol wezipe alanyndan soň ne *Mesguda*, ne-de onuň wezirine goşuldy. Atabeg *Garasungur* bolsa *Azerbaýjan* we *Arran* söweşinde mertlik görkezen goşuny bilen ýaňy bu ýere hyzmata gelipdi. Ol soltanyň aýaly *Berkýarygyň* gyzy *Zübeýde hatyndan* çekinýärdi. Sebäbi bu aýal soltana garşy çykypdy. Şonuň üçin ol bu aýal bilen arasyny sazlamagy

maksada laýyk hasaplady. Ol hatyna ajaýyp, nepis sowgatlar berip onuň hormatyny gazanmak isledi. Ýöne onuň bu hereketleri emir *Ýerenguşa* ýaramady. Ol mundan gorky duýup başlady. Munuň netijesi hökmünde *Bursuk*, gyzy emir *Ahyr*, *Sinjanyň* häkimi *Sungur*, *Çawly* we *Şirgiriň* ogly *Haydar* ýaly emirler ondan aýryldy.

Ýerenguş bulara *Berujirde*⁴³ äkitdi. Soltan bilen *Garasungur* bolsa goşunyň ýanynda galdy. Soňra *Horezmşa* we *Horasan* emiri *Sabyk Reşit* soltan *Mesgudyň* ýanyna geldiler. Soltan bular bilen bilelikde beýleki tejribesizleriň üstüne ýöriş etdi. Iki goşunyň arasyndaky çaknyşykda *Ýerenguş* ýeňildi. Öň *Togrul begiň* hyzmatynda bolan emirlerden birnäçe jemagat bolsa ýesir edildi. *Garasungur* bularyň aladasyny edip, olaryň ýagdaýyny düzeltti we arzuwlaryny hasyl etdi. *Ýerenguş* guşbegi *Garasunguryň* garşysyna hereket etdi. Ol gorkup gaçdy we halypalygyň merkezine geldi. *Ýerenguş* bu ýere gelip biraz rahatlandy. Ol öz ýany bilen kän bolmadyk türk goşunyny hem getiripdi. *Ýerenguş* bu ýerde hem dek ýatmady. Ol soltan bilen halypanyň arasyny bozmaga syna-nyşdy. Soltanyň halypa beren sözünü bozup, *Bagdada* ýöriş etmek isleýändigini barada ýalan habarlary ýaýratdy. Halypanyň harby işler şihnesinden-de *halypanyň* soltandan göwni geçer ýaly hereketleri gurady. Bu

---

⁴³ Bu O nusgasynda (برورجردی).

zatlar biri-biriniň üstüne urna bolup, halypada soltana bolan duşmançylyk duýgusy döredi.

Soltan *Ýerenguş* bilen haklaşyp biljek goşun jemläp, ony ele geçirmek isleýärdi. Bu zatlar halypada soltanyň özüne duşmanlygy barada hiç hili şübhe goýmady. Şeýle bolansoň ol söz sözläp hutba okap, halka ýüzlendi. Halkyň urşa çykmagyny isledi. Ol ilki bilen söweşe ýanyndaky birnäçe gorkak kişi bilen özi çykdy. Taýpanyň ýokary wezipeli kişileri we halk muňa goşuldy. Şahyrlar, tebipler, sopular-dyr fykhçylara çenli hemmesi halypa arkadaşlyk bildirdiler. Şahyr *Abulkasym ibn Fazyl* bu söweşe beýan edýän kasyda-synyň başynda şeýle diýýär: “Biz bu goşun içindäki berbat ýagdaýdaky jemagat. Gör, biz nähili betpäl kişiler! Bu işlere baş goşup, biziň aklymyzyň derejesine serediňä!”.

Başga bir kasydada bolsa şeýle diýilýär:

“Biz *Tikriti* basyp almakdan ejiz geldik. Ýöne hal-ýagdaýymyzy görüp duran halymyza *Sanjardan Termizi* basyp almagyň gürrüňini edýäris”.

Awtor şeýle diýýär: «Eli ýarag tutup bilýän ähli kişi halypanyň yzyna düşdi. Hat-da ýarawsyzlara hem adamkärçilik edilmän söweşe alnyp gidildi.

Halypa goşuny bilen ýörişe çykdy. Halypanyň goşun sürüp, özüne garşy gelýändigini eşidip, oňa hiç hili ýamanlyk etmek islemeýän soltan agyr ýagdaýda galdy. Ýöne muňa garamazdan, ol halypa bilen söweşmek üçin *Hemedandan* çykdy. Iki goşun

*Daýmerk*⁴⁴ diýlip atlandyrylýan ýaýlada birek-birige gabat geldiler. Bular biri-birini gören wagty türkler türklere goşuldylar. Olar halypany taşlap, öz kowumdaşlaryna goşuldylar. Halypa özüniň saýlama kişileri bilen ýalňyz galdy, töweregindäkilerden peýda görmedi. *Halypa* ýeke özi galanda bolsa ýerini terk etmedi. Ýöne goşun onuň üstüne ýöriş etmekden çekindi. Ahyrsoňy soltanyň sanjak emirleriniň biri atyndan düşüp, her ädimde bir gezek ýer öpüp, *halypanyň* ýanyna bardy we onuň atynyň jylawyny tutdy. Emirler onuň daşyny gurşap, karargähde ýerleşdirdiler. Şol wagt onuň ýanynda weziri *Nakabynnukaba*, hazynaçy *Ibn Talha*, ýazgy işlere boýunça kätibi *Sedideddöwle* ibn *Anbary* bardy.

Şeýlelik bilen, *halypa* soltanyň çadyrynda bolup, olar bilen bilelikde düşledi. Soltan oňa halypalygyň merkezini gaýtaryp bermekligi wada edýärdi. Goşun *Meraga* ýetende *Sanjar* tarapyndan iberilen Kuran han (قرآن خان) *Ýerenguş* gizlinlikde *Horasandan* geldi. Batynylardan bir topar *halypanyň* üstüne hüjüm edip, ony çadyrynda öldürdiler. Olar halypany, ýagny halkyň seýidini öldürmek bilen zamanyny bulaşdyrdylar. Bu waka 529-njy ýylyň arap aý kalendarynyň on birinji aýynyň 18-ine bolup geçdi. *Sanjaryň* halypany öldürmek üçin batynylary iberendigi, soň käbir

---

⁴⁴ Bu Pariž nusgasynda (ادى مرك) görnüşinde gelýär. Ibn Esir j. 11. s. 10 bolsa (دايمرج) görnüşdedir.

zatlardan belli boldy. *Sanjar halypanyň* janyna kast etdirmek bilen örän ýaramaz iş etdi.⁴⁵

Abu Japar, Mansur Reşit Billa ibn Müsterşit Billanyň halypalygy

Awtor şeýle diýýär: «Halypanyň ölüm habary *Bagdada* 529-njy ýylyň arap aý kalendarynyň on birinji aýynda gelip ýetdi. Halypalyk *Reşide* ynanyldy. Ol 529-njy ýylyň arap aý kalendarynyň on birinji aýynda halypalyk kürsüsinde oturdy. *Reşit* dürli gep-gürrüňleriň ara-synda *Bagdatda* gorkuly ýagdaýda dokuz aý boldy. *Mesgut* hem ahyrsoňy başga işle-rini bitirip onuň bilen meşgullanmaga mümkinçilik tapdy. Ol onuň ilini ýesir aldy. Onuň dolan aýyny beýti şerefin-den⁴⁶ çykardy. Öňki-soňkuny, nämesi bar bolsa baryny syryp-süpürdi. Muny biz soňra beýan ederis».

Awtor şeýle diýýär: «*Meragadaky* hady-sadan soň soltan *Mesgudyň* abraýy pese gaçdy. Ol dile, göze düşdi. Şeýle bolansoň ol özüne edilen töhmedi aýyrjak, ýüreklerde ýerleşen ýigrenji çykarjak bolup, pikir etdi. Ahyrsoňy *Emir Dübey's bin Sadakany* öldürmegi mynasyp hasaplady. Sebäbi *Mesgut Dübey'si* gözüniň göreji ýaly gowy görýärdi. Eger soltan *Dübey'si* öldürse, onda halypany *Dübey'siň* öldürendigi barada

---

⁴⁵ *Ibn Esirde halypa Müsterşidi* bilen soltan *Mesgudyň* arasyndaky söweş we halypanyň janyna kast edilmegi hadysasy, 11 j., 10-11 sah.

⁴⁶ Beýti şeref sözi astronomik termin bolsa gerek.

halkda hiç hili şübhe boljak dälidi. Halk ganhordygy üçin soltan onuň günäsini geçmedi diýip pikir etjekdi. Günleriň birinde *Emir Dübey's Mezidi* soltanyň huzuryňa gelip, ondan kabul etmegine garaşýardy. Şol wagt soltanyň adamlaryndan bolan *Bagtyýar* atly biri *Dübey'se* görünmän gelip, onuň kellesini kesdi.

Halypanyň şehit edilmegi bilen *Dübey'siň* öldürilmeginiň arasynda bir aý bardy.⁴⁷

Bu gezekki iş has-da ryswa boldy. Bir günäniň üstüni ýapmak üçin başga-da bir günä edildi. Jenaýat üstüne, jenaýat edildi. Bu sebäpden ýürekler ýaralanyp, ruhlara gorky aralaşdy. Ýöne soltan bu zatlara hiç hili ähmiýet bermedi.

At-abraýly, dana kişiler bulardan gorkup başlady. Halk bularyň töweregine jebisleşdi. Soltanlyk urp-

---

⁴⁷ Bu ýyl (527) soltan *Mesgut* Huweý şäheriniň arkasyndaky çadyrynyň gapysynda Dübey's bin *Sadakany* öldürtdi. Ol muny öldürmegi bir ermeni hyzmatkäre tabşyrdy. Dübey's barmagy bilen ýeri garyşdyryp otyrka ermeni hyzmatkär onuň ýanyna gelip kellesini kesdi. Dübey'siň ogly *Sadaka* (adamyň kakasy-da ogly-da sadaka öýüdüň) Zillededi. Kakasynyň goşuny we hyzmatkärleri hem onuň ýanyna ýygnanypdy. Şeýdip *Sadakanyň* goşunynyň sany artypdy. *Gutlug* Tegin hem oňa goşuldy. Soltan *Mesgut* Beg Aba *Sadakadan* hilläni almaga höküm etdi. Onuň goşunynyň bir bölegi Medaine gidip Beg Aba garaşdylar. Ýöne Beg Aba bularyň ýanyna gelmedi. Sebäbi Hilede *Sadakanyň* köp mukdarda goşuny bolansoň onuň üstüne ýöriş etmekden gorkdy. *Sadaka* soltan *Bagdada* gelyänçä 531-nji ýyla çenli Hillede boldy. Soltan *Bagdada* geleninden soň aralary düzelensoň ol onuň huzuryňa bardy.

Iki duşmanyň ölüminiň şol bir wagta gabat gelmegi hadysasyna örän köp gabatlaşylýar. Dübey's halypa duşmanlyk edýärdi. Ol onuň *halypa* bolmagyny islemeýärdi. Dübey's bilmeýärdi. Bu sebäbiň aradan aýrylmany bilen gatnaşygynda kesiljekdigi tebigydyr.

adatlary bozul-dy, özüniň öwüşginini ýitirdi. Soltanyň *halypa* bilen baglanyşykly hadysadan soň ilkinji wezipesi *Sukmanyň* ýurduna ýöriş etmek boldy. Ol bu ýurduň halkyna heläk-çilik getirdi. Soltan bu ýurda ýyrtyjy-lary sokdy. *Sukman* ogly bu ýagdaýdan gorkup gaçdy. Ol soňra köp mukdarda sowgat berip, ýene gaýdyp geldi. Soltan bu ýagdaýlardan soň *halypa* ýigrenç duýup, *Bagdada* tarap hereket etdi.

Halypa kakasyny öldüren kişiniň özüne tarap ýakynlaşyp gelyändigini bilip bu ýerden uzaklaşdy. *Şamyň* häkimi emir *Zeňni* bin *Aksungur* şol wagt *Bagdatdady*. Ol *halypanyň* gyssagly *Bagdatdan* çykmagynyň gerekdigini maslahat berdi.

Soltan *Mahmydyň* ogly *Dawut* hem şol wagt *Bagdatda* *Zeňni* *Dawudyň* kömekçisidi. *Mesgut* *Bagdada* gelip şäheri gabamaga başlanda, *Dawut* *Azerbaýjana* geçdi. *Zeňni* bolsa soltandan gorkýandygy üçin *Şama* gaýdyp bardy. *Halypa* *Zeňniniň* sözünü diňlemedi. Çünki, oňa öýünden aýrylmak ýakmady. Emma töwregini gorky gurşap alansoň, bu ýerde kän eglenmedi. Ol kakasynyň hyzmatkäri *Ykbal* bilen bilelikde wezir *Jelaleddin* *Aburyza* bin *Sadakanyň* ýanyna gitdi. Onuň dostlugyna ynanyp, *Mosulyň* arka tarapyndan karargäh dikdi. *Zeňni* *Mesgut* bilen arasyny sazlanýndan soň, *halypany* kömege mätäç halda taşlady. *Halypanyň* hyzmatkäri *Ykbaly* ilki tussag etdi. Soňra bolsa öldürdi. Ol *halypa* şeýle sütemler etdi. Bu ýagdaýdan soň *halypa* bir ýerde durmady, bir ýerden başga ýere göçdi. Ol bir ýerde mekan tutunmady. Iki

ýylyny göçhä-göçlükde geçirdi. *Halypa* ahyrsoňy *Azerbaýjanda* soltan *Dawut* bilen duşuşyp, onuň bilen bilelikde *Yspyhany* basyp almaga gitdi we ol ýerde 532-nji ýylyň remezan aýynyň 26-syna ýaş günü öýländen soň şehit boldy. Bu waka howanyň yssy möwsümünde guşluk wagty bolup geçdi. Birnäçe batyny çadyryna girip, ony ölüm ýassygynda ýatyrdylar.

Ymadeddin şeýle diýýär: Bu hadysanyň ýaşlygyma garamazdan, adamlaryň kalbyna nähili ýaramaz täsir edendigi häzir hem hakydamdan çykanok. Bu waka açlyk bilen geçen birnäçe ýyllar we adamlary ýok eden betbagtçylyklardan soňra ýüze çykdy. Ol ýyllarda halk açlykdan heläk bolýardy. *Yspyhanyň* halkynyň bir bölegi bu ýere gaýdyp gelmekden umydy kesilen ýagdaýda şäherden çykdylar. Halka bu sütümler az ýaly, *Dawut* bulary yzarlamaga başlady. Obalary ýykyp, ýer bilen ýegsan etdi. Şäheriň derwezesi ýapyldy. Olara gaýtawul berjek güýç galmady. *Yspyhanlylar* şäheriň gabalmaga başlananyň bilip, onuň daşyna çykyp gonamçylyga sinçiler. Bu ýerde *Zenderuzyň* töwereginde gabyrlaryň üstünde bina edilen köşkler bardy. Biz hem bu köşklere göçüp gün-güzeranymyza meşgul bolduk. Şol wagt şäheri gabamak üçin köp mukdarda goşun geldi. Doganoglanym *Bahaweddin Dawudyň* ýanynda diwanda salgyt işlerine seredýärdi. Ol şol bir wagtyň özünde *Horezmşada* wezirlik edýärdi. Şol wagt *halypa Reşidiň* weziri *Ryza bin Sadaka* onuň ýanynda

däldi. Sebäbi *Zeňňi Ryzany* şol wagt bendilikde saklapdy. Soňra bolsa ony özüne wezir edinipdi. Şol sebäpli *halypa* kakam *Safýeddiniň* ýanyna adam iberip, özüne wezir bolmagyny tekliptdi. Emma kakam bu teklibi kabul etmedi. Soňra *Reşidiň* betbagtçylyga uçran hadysasy ýüze çykdy. Biz *halypanyň* teklibini kabul etmän, beladan halas bolandygymyz üçin Alla şükür etdik. Sebäbi kakam pahyr *Eziz* wakasyndan soňra hiç bir soltana hyzmat etmezlige, diwanda wezipe almazlyga söz beripdi. Ol tä ölünçä bu sözüne ygrarly boldy. Inisinden (*Ezizden*) soň öz işleri bilen meşgul bolup, otuz ýyl ýaşady.

Halypa Reşit Jeý şäherinde jaýlanyl-dy. Bu şäheriň metjidiniň töwereginden onuň türbesi üçin ýer goýuldy. *Reşidiň* jaýlanan ýeri häzir hem şäheriň in mukaddes ýerleriniň biridir. Bu wakadan soň goşunyň ählisi dagady. *Dawut* bolsa ol ýerden çykyp, *Reýe* bardy. Kakam onuň bilen bilelikde gitdi. Ol inim *Abubekir* we meni ýany bilen alyp gitdi. Olar bizi *Kaşandaky* täze açylan medresede goýup gitdiler. Biz ol ýerde bir ýyl bolup, mekdebe gidip gelýärdik. Gurhan we edep öwrendik. Soňra *Yspyhana* gaýdyp geldik. Doganym ikimiz entek kämillik ýaşyna ýetmändik. Kakam bolsa orta ýaşdady.

Awtor şeýle diýýär: «*Anuşirwan* wezir-likde kân işlemedi. Sebäbi onuň döwründe döwletiň ýagdaýy düzelmedi. Ýöne döwletiň onuň wezirligi döwründe düzelmezligi *Anuşirwanyň* iş başarmandygy üçin däl-de, düzgünleriň üýtgäp işleriň bulaşmagyn-dandyr”. Ol

işden boşdyldy we köşkdən giden badyna Allanyň huzuryna gowuşdy. Onuň ýerine *Ymadeddin Abulbereket Dergezinini* wezir boldy.

Ymadeddin (r.h.) şeýle diýýär: Bu adamyň daýy tarapyndan *Kywamy Dergezinä* ýakynlygy bardy. Şonuň üçin *Kywamy Dergezininiň* döwründe bu adamyň ýagdaýy düzeldi. *Kywam* soltan *Mahmyda* wezirlik eden döwründe ony goşuna gözegçi edip belledi. Ol wezipesini adalatly ýerine ýetirdi. Bu şahs kazy *Rejanynyň* öwgüli beýtler bilen wasp eden kişisidir. Kazy *Rejany* onuň barada şeýle diýýär: «*Ymadyň* ýokary galmagy dowam etsin, gullaryň umydy şondadyr.

Üstümize düşen yşyk mydamalyk bolsun, ol ýurduň baştutanynyň yşygydyr.

Onuň şeýle bir haýyrly eli bolup, ol elden durmazdan ýagşylyk ýagýar.

Ýaramaz adamlar oňa görübilmezçilik edip, ýatyp bilmeýärler.

Göýä gözünüň gabagyndaky kirpikler tikene öwrülen ýaly».

Mesgut döwletindäki bidüzgünçilikler *Anuşirwanyň* ýumşak häsiýetinden peýdala-nylyp, onuň üstüne atyldy we onuň wezipesinden boşadylmagyny maksada laýyk hasaplandy. Onuň ýerine *Dergezinini* belle-nilen ýagdaýynda işler düzeler öýdüldi. Şeýdip, ol *Ymady* wezir edip belledi. Ýöne täze wezir ne döwletiň pikirini etdi, ne-de adalatyň. Ol diňe wezipesini gorady.

Şol döwürde salgyt işlerini *Kemaled-din Sabyt Kummy* ýerine ýetirýärdi. Ol doganoglanym *Eziziň* döwründe diwanda orunbasarlyk wezipesini ýerine ýetirýärdi. Soltan oňa uly ähmiýet berip, ony ähli wezipelerinden ýokary tutdy. Bu barada kazy *Abubekr Rejany* bir kasyda ýazypdyr. Onuň bir bölegi şudur: “Ýokardaky ýyldyzdan sora gijäni meniň bilen bilelikde geçiren ýoldaş görüpdirmi? Gaçyp halas bolan kişiniň ýaly, gözüm ýadap gijäni onuň bilen bilelikde geçirýärin. Olaryň döwrüni ýagyş şeýle bir suwlasyn, ol ýagyşyň suwy ýeriň ýüzüni tutanda onuň üsti gök kepderi bilen örtülen ýaly bolsun. Eger *Sabydyň* eli bolmasa-dy, ol bulut ýokary galan wagty ýer ýüzüne ýagyş ýagdyrmagy meniň gözüm öwrederdi.⁴⁸ *Sabytda* şeýle bir ajaýyp galam bar. Eger hat ýazmak üçin ol bu galamy herekete getirse, onda bu galam pälwanlaryň ýiti gylyjyndan hem üstün geler”.

Awtor şeýle diýýär: «Ady agzalan *Sabyt* hem dana ýolbaşçylardan biridi. Munuň aladalar bilen düzgünler ýola goýuldy. Däp-dessurlar berkidildi. *Reşit* halypalykdan boşadylyp, bu wezipä *Muktefi* bellenildi.

Soltan *Mesgut* barada aýdylanda bolsa, ol *Reşit* halypalykdan aýrylanyndan soň, *Şerefeddin Aly bin Tarrat Zeýnebi* bilen maslahatlaşdy. *Mesgut* ony *Müsterşit* wakasyndan soň tussag edipdi. Soň ony boşadyp, ýanyna alypdy. Soltan onuň bilen öz adyna

---

⁴⁸ Bu ýeri kitapda şeýledir (معلمة الامطار). (O) we Pariž nusgalarynda (تعلم الامطار) şekildedir. Bu ýerde nusgalara görä terjime edilendir.

hutba okajak kişi barada maslahat-laşdy. Ol bu işi ýerine ýetirmeklik üçin halkyň we halypanyň iň haýyrly adamy *Abu Abdylly Muhammet ibn Müstazkirini* masla-hat berdi. 530-njy ýylda onuň halypalygy kabul edildi. Oňa «*Muktefil Emrilla*» lakamy berildi. *Şerefeddin Zeynebi* wezir boldy. Ähli halk oňa baş egdi. Ol wezipe-sini ýerine ýetirmäge başlady.

Mundan soň soltan işleriniň ugrukjak-dygyna ynanyň *Jebele* gaýtdy. Şol wagt atabeg *Meňgubarsyň* oňa garşy gozgalaň turuz-mak üçin goşun toplaýandygy baradaky habary eşitdi. Şeýle bolansoň soltan onuň ýoluny kesmek üçin atabeg *Garasungury Yspy-hana* iberdi. Onuň ýanyna *Guşbaşy Çawly Jandary* we *Zenjanyň* häkimi *Sungury* goşdy. Döwletiň iň ýokary wezipeli kişileri bolan bular *Yspyhana* gelende, entek açlyk başlamandy. Bular halka agyr kynçylyklar getirdiler. Näme tapsalar iýip, baýlary garyplaşdyrdylar».

Awtor *Ymadeddin* şeýle diýýär: «*Garasunguryň* geleni häzir meniň ýadyma düşýär. Onuň weziri *Yzzylmülk Abulyzzyl Berujerdi Dergeziniň* döwründe onuň ýanynda bolan şeytanlaryň biridir. Ol döwletiň hasabyna geçirilen gorlary iýdi. Olar halkyň agzybirligini bozmaga başladylar. Gyşy *Yspyhanda* geçirdiler. Soňra *Meňgubarsyň* gelýändigini baradaky habar eşidildi. *Garasungur* we beýleki emirler *Meňgubarsa* garşy durup bilmejeklerini bilip *Hemedana* soltanyň ýanyna gitdiler.

Meňgubars Yspyhana geldi. Bu hem beýlekiler ýaly halka zulum etdi. Bu ýerde bolan döwri halk bulardan sütem çekdi. *Meňgubars* ok-ýarag bilen ýokary derejede üpjün edilen goşun bilen *Yspyhandan* göçdi. Ol soltan *Mesguda* ýakynlaşman, iki goşunyň arasynda ýer goýup, ertesi gün söweşmek maksady bilen, gijäni geçirdi. Goşunlar *Gürşenbe* diýen ýerde gabatlaşyp söweşdiler. Ilki bilen *Pars* goşunynyň hatarlary bozuldy. Atlylar öldürilip, *Meňgubars* ýesir edildi. Soltan onuň halkyň önünde öldürilmegine höküm etdi. Ol örän mert we adamkärçiliklidi. Onuň ölümi halkyň ýüregini lertzana getirdi. *Emir Bozaba Meňgubarsyň* adamlarynyň in beýik-lerindendi. Ol söweşiň ýeňliş bilen gutarandygyny görüp: «Janymyzy halas edip, yza dönsek ýagşydyr» diýdi. Ol *Meňgubarsy* halas bolandyr öýdýärdi. Emma *Meňgubarsyň* ölüm habaryny eşidip dünýä sygmady. *Bozaba* hojaýynynyň aryny almazdan yzyna gaýtmajagyna ant içdi. Ol soltan *Mesgudyň* kabulhanasyna ýakynlaşdy. Soltan *Mesgut* ýeňişden soň dünýäni unudyp, dynç alýardy. Bular şeýle gapyl ýagdaýdaka, *Bozaba* bularyň üstüne hüjüm edip, emirleri çadyrlarynda tussag etdi. Beýiklere geçmäge ýol goýmady. Soltan *Mesgut* atyna atlanyp, bular bilen çaknyşdy. Emma ýeňlip, *Garasungur* bilen birlikde gaçyp gitdi.

Bozaba on iki emiri ýesir aldy. Olaryň arasynda *Sadaka bin Dübeýs bin Sadaka Mezidi*, *Emir Anter*⁴⁹, *Jawany*, beýik hajyp emir *Urgan*, *Zynjanyň* häkimi atabeg *Sungur*, *Garasunguryň* ogly *Muhammet* we beýlekiler bardy. *Bozaba* bularyň ählisiniň kellesini kesip, öňüne taşlady. Bu waka 531-nji ýylyň ahylaryna bolup geçdi. *Bozaba* soňra *Pars* diýaryna dolanyp bardy we ol ýerleri basyp aldy. Soltan bolsa Allatagalanyň kysmatyna razy bolup paýtagtyna dolandy. Ol bolup geçen zatlar üçin ýas tutdy.

Soltan bu ýerde diwanyny täzedan esaslandyryp, täze emirler ýetişdirdi.

Awtor şeýle diýýär: «Şol döwürde *halypa Reşit* bilen *Dawut* bilelikde durka, *Reşit* şehit edildi. *Dawudyň* abraýy gaçyp, *Mesgut* üçin täze mümkinçilikler döredi. Bu wakadan soň *Mälik Seljuk* inisi soltan *Mesgudyň* ýanyna geldi. Soltan oňa *Sukmany*, *Menazirdi* we *Erzeni*⁵⁰ bagyş etdi. *Töwriziň* häkimi guz emiriniň ogly *Sylahy* onuň ygtyýaryna berdi. *Seljuk* bu ýurtlara gelip, olaryň baýlygyny doly öz eline geçirdi. Örän köp ýykan-ýumrançylyk etdi. Bu ýurduň halkyny ýesir alyp, olara sütem-zorluk ulandy.

Döwletde nyzam gowşap, pitnä bolan meýiller artyp ugrady. Ahyrsoňy soltan wezirini täzeledi. Täze wezir ýurtda düzgün-nyzamy berkitdi. Bu wezir asly

---

⁴⁹ Pariž nusgasynda bu عنا

⁵⁰ Pariž we (I) nusgalarynda bu *Erzin* diýlip berlipdir.

reýli bolup, oňa *Kemaleddin Muhammet bin Amyýyl Hazyn* hem diýýärdiler».

Awtor şeýle diýýär: «Soltan *Ymad Abul Bereked*i ejiz gördi. Uly wakalaryň öňüni almak babatda ony başarnyksyz hasaplady. Şol sebäpden ony wezirlikden boşadyp öýüne iberdi. Ol hem aladalaradan saplanyp ýurdunda ýaşady. Henize çenli hiç wezir bu wezipeden şunuň ýaly abraý bilen halas bolmandy. Döwlet gije wagtlary muny gora-maklygy öz üstüne aldy. Işsizlik oňa namaz okamaga we agyz beklemäge mümkinçilik berdi. 533-nji ýylda *Kemaleddin* onuň ýerine wezir boldy. Şol wagt diwanda salgyt işlerini *Kemaleddin Sabyt*, gözegçilik işlerini *Mühezzep ibn Abul Bedr Yspyhany*, ýazgy işlerini *Garaköse* lakamy bilen tanalan *Weliýeddin*, möhür işlerini *Mer-zeban Müeýýideddin bin Ubeýdylla Yspyhany* dolandyrýardy. İşler düzelmäge başlady. Wezir soltanyň hazynasyna getirilmeli täze salgytlary girizdi. Ol döwletiň tas ýok bolmaga çenli baryp ýeten derejesinden täzedan dikeldi. Wezir ilkinji nobatda kada-kanuna garşy gidip bidüzgünçilik edýänlere çäre gördi. Ejizlere kömek etdi. *Garasungura* garşy bir iş gurnamagy soltan bilen maslahatlaşdy. Olar eger *Garasungur* weziri *Yzzylmülk Abu Yzzal Berujerdi* özlerine tabşyran ýagdaýynda oňa baş ýüz mün dinar berjekdiklerini aýtdy. Emma *Garasungur* teklibi kabul etmän, wada berlen baýlykdan baş towlady. Wezirini baýlyk bilen gurban etmedi, arkadaşyny altyn-kümüşe çalyşmady.

Kemaleddin Yzzylmülki eline geçirip bilmänsoň, *Garasungury* ara goşup, ony gorkuzmaga başlady. Oňa: “İki gylç bir gyna sygmaz. Onuň bar ýerinde seniň hökümdarlygynyň şöhraty ýokary göteril-mez” diýdi. Wezir bilen soltan *Garasungury* tussag etdirmek üçin, *Pars* diýaryndan *Bozabany* çagyrmaga karar berdiler.

Şeýle bolansoň *Garasunguryň* kalbyna galagoplyk aralaşdy. Hile ulanyp, güýç ulandy. Ol *Mälik Seljygy* ýanyna çagyrdy. Onuň bilen *Pars* diýaryna gidip, ol ýeri bagyş etmäge wada berdi. *Dawut bin Mahmyt* we onuň atabegi *Aýazy* hem bular bilen gitmäge yrdy. *Aýaz Garasunguryň* saýasynda ýokary galypdy. *Garasungur* iki sany soltan (*Seljuk* we *Dawut*) hem-de on müň goşun bilen *Azerbaýjandan* çykyp, *Hemedana* - soltan *Mesguda* tarap gitdi. Olar *Hemedana* ýakynlaşanda weziri *Yzzylmülki* soltana ilçi edip iberdi. Bular weziri ibermezden öň birnäçe soraglary taýýarlapdylar. Wezire *Garasungur*, *Seljuk*, *Dawut* hersi bir hat iberdi. Bu hatlaryň mazmuny şeýledir: “Biz *Kemalyň* tutumyndanrazy däl. Onuň edýän işlerine sabyr-takatymyz galmady. Siz ony ýa ýok ediň, ýogsa-da bize tabşyryň. Eger siz ony bize tabşyrsaňyz, biz size boýun egeris. Eger siz ony gorasaňyz, onda biz aýaga galarys”.

Soltan bu sözleri eşidip olary isleginden ýüz öwürtmek isledi. Emma olar öz sözlerinden dänmediler. Şeýle bolansoň, ol ahyrsoňy wezirini tabşyrmaga mejbur boldy. Ol wezirini tussag edip,

Emir Tatara tabşyrdy. *Emir Tatar* onuň kellesini kesip öldürdi.⁵¹

Bu waka 533-nji ýylyň arap aý kalendarynyň onunjy aýynda bolup geçdi. Mundan soň *Garasungur Dawut* bilen *Seljugy* ýanyna alyp soltanyň hyzmatyna geldi. Eden işleri üçin ony öwdi. *Garasungur Berujirdli* wezir *Mejdeddin Yzzylmülk Abul* yzda soltan *Mesguda* wezir edip belledi. Bu şahs örän görmegeý we abraýly biridi. Ol soltan *Muhammediň* döwründen bäri döwlet işinde işleri *Mejdeddin* döwlet işinde işledi. *Mejdeddin* döwlet işinde ýuwaş-ýuwaş ýokary göterilip ahyrsoňy wezir boldy. Ol gytçylykdan soň, bolçulyga eýe boldy. *Mejdeddin* ýaşka şägirtlik ederdi. Ol wezire hyzmat etmegi gowy görerdi. *Mejdeddin* ahyrsoňy örän köp mukdarda baýlyk toplady. Halk arasyndaky gürrüň-leri görä onuň mülkünde dört ýüz oba bolupdyr.

---

⁵¹ Bu ýyl (532) soltan *Mesgut* weziri *Ymad Abul Bereket bin Selemeted Dergezenini* tussag edip, ondan soňra *Kemaleddin Muhammet bin Hüseyin Hazyny* wezir edip belledi. *Kemal* akylyly we örän syratlydy. Ol adalatsyzlygy ýok etdi. *Hazyny* soltanyň ähli işlerini ýerine ýetirdi. Soltanyň hazynasyny baýlaşdyrды. Ogurlyklary we birnäçe gizlin zatlary ýüze çykardy. Bu ýagdaý sanjak ýolbaşçylaryna kän ýaramady. Şol sebäpdenli olar kemal bilen emirleri aýratyn hem *Garasungury* bir-birine öjükdirdi. Ýagdaý beýle bolansoň *Garasungur* soltandan aýrylyp, oňa adam iberip şeýle diýdi: “Ýa weziriniň kellesini iber ýa-da biz başga soltana hyzmat etjek”. Soltanyň ýanyndaky emirleri wezirini öldürilmegini teklipl etdi. Şeýle bolansoň soltan öz isleginiň garşysyna gidip weziri öldürdi we kellesini *Garasungura* iberdi. *Garasungur*razy boldy. Ol 533-nji ýylda öldürilende ýedi aý wezirlik edipdi. Bu wakadan soň *Garasunguryň* weziri *Abul yz Tahyr bin Muhammet* soltana wezir boldy. Ol *Yzzylmülk* lakamyny aldy. Soltan *Mesgudyň* ýagdaýy agyrlaşdy. Emirler oňa bagly ýurtlary özlerine aldylar. Onuň elinde hiç bir ýurt galmady. Onuň diňe hökümdar ady galdy.

Awtor şeýle diýýär: Wezir *Kemal* di-wanda maliýe işlerini ýerine ýetiren *Sahydy* tussag edip dardan asdyrdy. Ýöne halk arasynda onuň bogulyp öldürilendigi-de aýdyldy. Wezir ony öldürmek bilen döwletiň gülüni soldurdy. Ol soňra salgyt işlerini *Abu Talyp ibn Abul Bedre* ynandy. *Abu Talyp* bu wezipede bir aý işläp-işlemänkä aradan çykdy. *Abu Talyp* aradan çykanyndan soň, onuň ýerine *Kemal Abu Reyân Yspyhany* geçdi.

Awtor şeýle diýýär: Salgyt işlerinde işlän, ýokarda ady agzalan kişileriň ählisi *Eziziň* şägirtleridi. Şol wagt diwanda ýazgy işlerine *Sagdeddin Horasany*, möhür işle-rine *Müeyýideddin Merzeban bin Ubeýdylla Yspyhany* seredýärdi.

Wezir *Kemaleddin Muhammet Hazyn* öldürilenden soň atabeg *Garasungur* wezirini soltana wezir edip berip, *Seljugy* we *Dawudy* ýanyna alyp *Pars* diýaryna gitdi. Bularyň gelendikleri baradaky habary eşiden *Bozaba Huzystan* bilen *Pars* diýarynyň arasyndaky *Gül* hem-de *Gülap*⁵² diýen galalarda goranyşa geçdi. *Mälik Seljuk Şiraza* girip, şol ýerde tagtda oturdy. Ol düzgün-nyzamy berkidip, mülküne ünsi güýçlendirdi. *Garasungur* janpenalaryny goýup gitmek isledi. Emma *Seljuk* öz goşunynyň serkerdesi *Guzguly Selahynyň* abraýyny pese gaçyrmazlyk maksady bilen ondan ýüz öwürdi. Ol *Garasungura* kömege mätäç bolmandygyny hem aýtdy.

---

⁵² *Ibn Esirde* bu gala (القلعة البيضاء) atlandyrylypdyr. 11 j., 29 sah.

Garasungur begenip bu ýeri terk etdi. Olar gidenon *Guzgulyň* ýeke özi galdy. *Garasungur Huzystana* bardy. Onuň maksady ol ýerden *Hemedana* geçmekdi.

Mälik Dawut goşunyndan bir bölegini haýsydyr bir maksat üçin başga bir ýere iberdi. Olar *Askeri mükreme*⁵³ baranda bulara *Huzystanyň* howasy ýaramady. Goşunyň we mallaryň arasynda gyrgynçylyk ýüze çykyp, ýagdaýlary agyrlaşdy.

Mälik Seljuk bolsa: “Patyşa boldum. Duşmanym heläk boldy. *Bozaba* her näçe güýçli bolsa-da, ol guldur. Ol öz hoja-ýynyna garşy çykyp bilmez” diýip, pikir edýärdi. *Seljuk* şol bir wagtyň özünde atabegden özüne zyýan gelmez diýip umyt edýärdi. Emma tersine boldy. Onuň atabegi *Guzguly* şady-horramlyga meşgul boldy. *Guzgul* hem-de *Mälik Seljuk* şeýle ýagdaýdaka *Bozaba* hüjüm edip, onuň goşunyndan öldürenini öldürdi, öldürmedigini bolsa ýesir aldy. Goşundan örän az sanly kişi janyny halas edip bildi. *Bozaba Seljugy* ýesir alyp, *Esfizdiz* (قلعة البيضاء) galasyňa alyp gitdi. *Seljuk* hakyndaky iň soňky maglumat şundan ybaratdy. Ýöne onuň heläk bolandygyna hiç kim şübhe etmedi.

Bozaba mundan soň hökümdarlyk wezi-pesinde mäkäm ornaşdy. Patyşalar onuň haýbatyndan gorkdy. Bu wakadan soň *Pars* diýaryna başga döwletiň atynyň toýnagý degmedi. *Bozabadan* başga hiç bir atly ol ýerde aw awlap bilmedi.

---

⁵³ Pariž nusgasynda «Mükerremdir».

Bu waka bilen baglanyşykly habar *Garasungura* baryp ýetende, ol ilki yzyna gaýtmak isledi. Ýöne kuwwadynyň ejizdi-gini bilip, ýoluny dowam etdirdi. Ol mundan beýläk hiç kime atabeg bolmajakdygyna söz berdi. *Garasungur Berujirde* baranda *Jenze* we töwerekdäki şäherler çöküp, ýer bilen ýegsan bolupdy. *Abhaz* we *Gürji* kapyrlary *Jendä* hüjüm edip, ol ýeriň halkyndan üç ýüz müň adam ýok etdiler. Olar galan adamlary ýesir edip, öz ýurduna äkitdiler. Diňe galalardaky ýykylan öýleriň arasynda gizlenip bilen kişiler janlaryny halas etdiler. Şol wagt: «Baýlyklar ýerden gazylyp alnyp, gizlenen zatlar gözlendi» diýen habar gelip ýetdi.

Şeýle bolansoň *Garasungur* gyssagly ýagdaýda *Jendä* gitdi. Bu ýerde *Abhaz* goşunyň serkerdesi *Eýwany bin Ebiliýs* zenzele üstüne zenzele, pajyga üstüne pajyga çykarypdy. Ol täze *Jende* şäherini gurup, köne *Jendäniň* derwezesini goparyp oňa goýupdy. *Garasunguryň* ýoklugyndan peýdalanyp halka sütem etdi. Bu waka 533-nji ýylda bolup geçdi. *Garasunguryň* gelmegi bilen ýagdaý üýtgedi. Ol bular bilen söweşip, köp kişini öldürdi. Köne *Jendäniň* derweze-lerini öňki ýerinden goýup, şäheri öňki kaddyna getirdi.

Jendede Garasunguryň aýaly *Emire Ergan* gyzy (ارغان) we çagalary heläk bolupdy. Bu wakalardan soň *Garasungur* ýaramady. Ony bejerseler-de gowulaşman, 535-nji ýylda aradan çykdy.

Musulmanlar munuň ölümüne örän gynandylar. Onuň ýerini tutjak adam tapmadylar.

Awtor şeýle diýýär: *Garasungur* ajaly ýakynlaşyp durmuşdan umydyňy üzende *Çawly Jandaryny* ýanyňa çagyryp, oňa wezipesini berdi. Ogluny we goşunyňy tabşyrdy.⁵⁴

Garasungur Çawla ýamanlara garşy söwe-şip, ýagşylara ýagşylyk etmegi wesýet etdi. Bu ýagdaýlardan soň *Çawly Jandar Garasungu-ryň* wezipesini ýerine ýetirmäge başlady.

Soltan *Mesgut* oňa halat, ähtnama we sowgat iberdi. *Garasunguryň Arran* we *Azerbaý-jandaky* şäherlerini hem-de sanjaklaryny hem muňa berdi. Ýokarda ady agzalan sanjak-laryny muňa berdi. Ýokarda ady geçen galadyr şäherleri-de oňa tabşyrdy. Soňky ýyl *Çawly* soltanyň ýanyňa gidende kilimi öpüp, içeri girdi we hormatly garşylandy. Ol ýany bilen getiren sowgatlaryny tabşyranyndan soňra karargäh gurdurdy. Onuň karargähine meýdan dar geldi. Baýdagynyň pasyrdasyna halylylar titredi. *Çawly* bu ýerde *Emir Apbas* bilen duşuşdy. Olar biri-birinden ähtnama aldylar. Ikisiniň-de şol bir soltanyň golastynda bolmagy bulary ýakynlaşdyrdy. *Emir Apbas* soltan

---

⁵⁴ Bu ýyl (535) *Azerbaýjanyň* we *Arranyň* häkimi atabeg *Garasungur Erdebil* şäherinde aradan çykdy. *Garasungur* köp wagtlaп näsag ýatypdy. Ol *Togrul begiň* gullaryndandy. *Garasungur* öleninden soň, *Azerbaýjan* we *Arrany* *Togrul begiň* başga bir guly *Çawlyň* golastyňa geçdi. *Garasunguryň* soltanyň ýanynda abraýy örän uludy. Hatda soltanyň özi hem ondan gorkýardy.

Sanjaryň hyzmatkäri Jöwheriň gullaryndandy. Reý Jöwhere berlipdi. Sanjar ony Reýe häkim edip iberipdi. Sebäbi onuň ol ýerde abraýy uludy. Jöwher batynylar tarapyndan öldürileninden soň, Apbas ar almak üçin herekete geçdi. Ol Reýe we onuň töwereginini golastyna geçirdi. Bu ýerleriň baýlygyny özüne toplady. Soltan Sanjara we soltan Mesguda garanyňda has kuwwatly ýagdaýa geldi. Ol beýik emir Jöwherden galan gullary hem öz adyna goşdy. Apbas batynylaryň üstüne gije hüjüm edip, olary agyr heläkçilige duçar etdi. Yüz müňden gowrak batyny öldürilip, olaryň kellelerinden Reýde minara guruldy. Din adamlary bu minara çykyp, azan okadylar. Bu ýagdaý batynalary gorkuzdy. Şeýdip, batynylar Apbasyň döwründe gorkuda ýaşadylar.

Apbas halkyna ýardam etmegi söensoň, soltan döwlet dolandyryşyndan razy bolup, ony şol wezipesinde galdyrdy. Çawly Jandar soltanyň hyzmatyna baranda, Apbas bilen duşuşdy. Ol bu duşuşyga örän begendi.

Beýik hajyp Emir Fahreddin Abdyrahman bin Tagaýerk⁵⁵ döwletde häkim bolup işläp, at-abraý gazandy. Ol görmegeý, berdaşly bolup, diňe öz pikiri bilen hereket edýärdi we öz sözünü ýöredýärdi. Şol döwürde Emir beg Arslan Hasbeg bin Belengeri soltanyň inä ýakyn adamsydy. Ol wagtyň geçmegi bilen, emirleriň inä beýigi boldy. Beýik emirler bu ýyl hem

---

⁵⁵ O nusgasynda «Tagaberk».

adatdakylary ýaly köşkte ýygnandylar. Baýlyk jähtden bularyň hiç biri ejiz dälidi. Bu ýygnanyşykdan soň, *Fahreddin Abdyrahman bin Tagaýerk emir Apbasy* wezire garşy öjükdirip, onuň orunbasary *Jemal Jajermini* wezir belle-meklige iterdi.

Jajermi ýaş ýetginjek bolup, örän başarnyklydy. Ol wezipesini hakyky manysynda ýerine ýetirdi. Iki sany emiriň, ýagny *Apbas* bilen *Ibn Tagaýerkiň* kömegine daýanyp, *Jajerminiň* umydy artdy. Ol öz maksadyna ýetmek üçin her hili ýollara ýüz urdy. Bularyň maksady amala aşmaga başlan wagty *Emir Çawly* wezir *Yzzylmülke* kömek etdi. *Hasbeg* hem oňa goldaw berdi. Şeýlelik bilen weziriň işi düzeldi. Ähli emirler ony öňki wezipesinde goýmaga karar etdiler. İş başarnaýlyk babatda oňa taý geljek kişiniň ýoklugy barada bir pikire geldiler.

Soltan gys aýlary *Bagdada* bardy. Ol emirlerini hem *Bagdada* ýany bilen äkitdi. *Emir Apbas Reýe* gaýtdy.

Awtor şeýle diýýär: Bularyň örän abraýly bir topar bilen 536-njy ýylda *Bagdada* gelendigi ýadyma düşýär.

Awtor şeýle diýýär: *Çawly, Abdyrahman bin Tagaýerkden* gyzyny özüne gelin hökmünde bermegini sorady. Şeýdip, bu ikisiniň arasyndaky gatnaşyk has-da ýakynlaşdy. *Çawly* beýik hajyp *Emir Abdyrahman* bilen açan garyndaşlyk gatnaşygyna begenip, *Arran* diýaryna *Azerbayjana* gaýtdy.

Soltan gowy dynç alyp, bu gyşy *Bagdatda* geçirdi. Ol adyndan belli bolşy ýaly hakykatdan hem bagtyýardy. Kim oňa duşmançylyk etjek bolsa, Allatagala onuň duşmanyna gaýtawul bermäge ýardam edýärdi.

Awtor şeýle diýýär: *Emir Sagdeddöwle Ýerenguş Zekewi* döwlet adamlarynyň arasynda iň tejribelisi we beýigidi. Goşun ýolbaşçysy *Ýemineddin Mekin Abu Aly* bolsa, entegem onuň weziridi. Ol hem danady. *Sagdeddöwle Ýerenguş Yspyhanyň* häkimi bolup, oňa *Emir Gulbeg* oňa orunbasarlyk edýärdi. *Sagdeddin* paýtagtda oturyp, ol ähli işleri soltanyň razylygy bilen ýerine ýetirýärdi. Şonuň üçin döwletdäki ösüş onuň başarnygyna baglydy.

Goşuna öz hökümini ýöredip bilýän abraýly kişiler barada aýdylanda, bular şafygylara duşman bolan kişilerdi. Bularyň aksakgallary *Nejmeddin Reşit*, *Jandar Jemaleddin Ykbal*, *Şerefeddin Gird Bazy*⁵⁶ we *Mesgud Bilaly*, wezipesi boýunça bulardan pesde bolanlar bolsa, *Ymadeddin Sawab*, *Şemseddin Kafur Emineddin Fere-jeddöwewi* we beýlekiler. Bular ýurduň ähli ýerinde şafygyalaryň başyna bela-beterlik getirdiler. Olary öz ýurtlaryndan uzaklaşdyrdylar. Şeýdip şafygy mezhebini ýok etmek islediler.⁵⁷

---

⁵⁶ O we I nusgalarynda bu «Gerd Baz» diýilýär.

⁵⁷ *Nyzamylmülk* kazylaryny hanafylardan, müderrislerini bolsa şafygylardan saýlar eken. Ol şeýdip hanafy mezhebini pese gaçyryp, şafygy mezhebini ýokary götermek isläpdir. Sebäbi şafygylyk ylym bilen meşgul bolansoň düşünjesini artdyryýardylar. Kazylar bolsa dawa-jenjele meşgul

Emma bu mezhep günbe-günden ýokary göterilýärdi. Allatagala olara ýardam edip, bu mezhebiň has-da ýaýramagyna mümkinçilik döretdi.

Awtor şeýle diýýär: Mezhepleriň ýol-başçylary ähli ýerde bela-beterlere duçar boldular. Şafygy mezhebiniň ýolbaşçylary hem pida çekdiler. Betbagtçylyga uçran mezhep ýolbaşçylarynyň käbirleri şular-dyr: *Reýde Abulfezaýyl ibn Meşşat, Bagdatda Abulfutuh Isferayyny, Yspyhanda Hojandy* ogullary (*Benu Hojandy*). Şafygyglardan bir jemagat Alladan däl-de, eýsem bulardan gorkup hanafy mezhebine girdi. Hanafy mezhebine girenleriň biri-de *Saweli kazy Umdeteddindir*.

Awtor şeýle diýýär: *Muktefi* halypa-lyga geçende, onuň weziri *Şerefeddin Aly bin Tarrad Zeynebidî*. Ýazgy işleri kätibi *Sedideddöwle ibn Anbary*, hazyna müdiri bolsa *Kemaleddin bin Talhady*. *Halypa Muktefi* soltan *Mesgudyň* dogany *Patma* hatyna öýlendi.

Şerefeddin Zeynebi 534-nji ýylda haly-panyň wezirliginden boşadyldy. Ol şu sebäpli ýüze çykypdy. Ol öz-özünden gork-maga başlapdy. Şonuň üçin ol soltanyň köşgünde gizlendi. Soňra oňa uly hezzet-hormat edildi we öýüne iberildi. *Nyzamed-din Abu Nasr bin Jehir* wezir boldy. Şol döwürde *Yrak* mülkleri soltanyň goşuny tarapyndan tozdurylýardy. Bularyň talaňçy-lygynyň önüni hiç kim alyp bilmeýärdi.

---

bolansoňlar, ylym babatda yzda galypdyr diýip, bu dawany oňa syrykdyranlar hem bolupdyr.

Awtor şeýle diýýär: 535-nji ýylda hytaýly kapyrlar hyruç alyp, *Mawerannahry* basyp alyp, soltan *Sanjary* kyn günde goýdy. *Sanjaryň* döwletiniň ýokary wezipeli emeldarlary ýesir edildi. 588-nji ýylda *Dawut* bin *Mahmyt* bin *Muhammet* bin *Mälikşa Töwrizde* imansyzlar tarapyndan öldürildi.

Ol hiç wagt rahat ýatyp dynç almandy. Soltan *Mesgut* oňa gyzyny beripdi. Ol öz elinde *Töwrizi* saklamagy başarypdy. Durmuşynyň başynda bagt mundan gaçan hem bolsa ömrüniň ahyrynda ol şehit bolup dünýäden ötdi. Halk arasynda *Dawudyň*, *Aksunguryň* ogly *emir Zeňniniň* ýurduna çozuş etmez ýaly ony öldürtmek maksady bilen *Şam* haşymylaryndan adam taýýarlandygy hem aýdylýar. Çünki, soltan *Mesgut Dawudy Şama* iberip, yslamyň çäklerini onuň kömegi bilen goramak isläpdi. Bu sebäpden *Zeňni* gaýga batdy. Emma hile ulanmaklyk onuň dadyna ýetişdi.

Dawudyň ölümi habary *Bagdada* baryp ýeteninden soň halypanyň köşgünde üç günläp matam tutuldy.⁵⁸ *Dawudyň* ölümi döwrüň iň pajygaly hadysalarynyň biri hasaplanylady. Soltan *Mesgut* 539-njy ýylda *Ysphyhana* gitdi. Şol wagt paýtagt örän bulaşykdy. Ol bu ýagdaýy düzetti we wezir *Yzzylmülk Berujirdi* wezipesinden boşadyp, onuň baýlygyny döwletiň haýryna geçirdi. Ony jezalandyrmak işine

---

⁵⁸ Pariž we (I) nusgalarynda: «Soltan halypalyk köşgünde üç günläp matam tutdy» diýlip berilýär.

meşgullandy. Soltan *Mesgut Yzzylmülküň* ýerine *Müeyýideddin Merzeban bin Ubeýdylla Ysphyhanyny* wezir belledi, Ony möhür işlerinden wezirlige geçirdi. *Müeyýideddi-niň* aýaly *Mesgudyň* dilewar türk gullaryndan biri bolup, *Müeyýideddine* öz diýenini doly etdirip bilýärdi. *Müeyýideddin Yzzylmülki* bu aýala tabşyrdy. Bu aýal sütem ulanyp, ony bogup öldürdi. *Kemal Sabyty* nädip öldüren bolsa, muny hem şeýdip öldürdi. Onuň ölümüne köp kişi begendi.

Yzzylmülk Berujirdi örän görmegeý adam bolup, ol segseden gowrak ýaşapdy. Garry bolmagyna garamazdan, ýüzi örän ýaş görünýärdi. *Yzzylmülk* durmuşda örän bagt-lydy. Duşmana garşy örän ýowuzdy, dost üçin gapysy mydama açykdy. Wezir wagty onuň orunbasary bolup işlän *Nejibeddin Abdyljelil* bolsa gorkulaýmaly biridi. Ol hökümdarlygy ýykyp ýören saman astyndan suw goýberen biridi. Ol *Bagdatda* toparlan-şyklar döredip birnäçe bidüzgünçilikler edipdi.

Awtor şeýle diýýär: Soltanyň diwanyn-da maliýe işlerine sereden *Razyýeddin Abu Sagt* bidüzgünçiliklere goşulmansoň abraýy uludy. Kakam onuň ýanyna köp gidip gelerdi. Sebäbi ol kakamyň döwründe inisi *Eziziň* hyzmatyndady. Ol *Eziziň* üsti bilen ýokary galypdy. Bu şahs şol döwrüň ýolbaşçylarynyň arasynda iň göwniaçlydy. Onuň orunbasary *Kemaleddin Abureýanil Ysphyhany* doganoglanym *Eziziň* şägirdidi. Öz döwründe salgyt işlerini ondan gowy bilýän kişi yokdy. Ol ahlak babatda gowşakdy. Ýöne bu

ýetmezçilik garamazdan ýokary wezipeleri eýeläpdi. Munuň kän bir adama peýdasy ýokdy. Wezir *Yzzylmülk* gysganç bolsa-da, käwagt jomartlyk ederdi. Onuň bilen baglanyşykly şeýle bir waka bardyr. *Yrakda* reýli bir emir bardy. Ol bir ýyl döwlet işinde işläninden soň köp mukdarda baýlyk gazandy. Oňa iýip-içdi, jaý saldy. Soltan geleninden soň, muňa girdejiňi hasapla diýildi.

Bagdatly Häkimogly atly maliýe gözegçisi barlamaklyk işi bilen wezipelendi-rildi. Soltan oňa işi dogry alyp barmagy tabşyrdy. Beýle bolansoň maliýe gözegçisi: «Sizden hiç zady gizlemäge gaýratym çatmaz. Ýöne bu ýerde gizlenilmesi gerek bolan käbir zatlary size aýtmagym zerur» diýip, sözünü dowam etdirdi: «Salgytdan we ş.m. zatlardan gelyän käbir girdejini gizlärin. Ýöne umumy girdejini doly edip görkezerin» diýdi. Şeýdip bular möhüm resminamalaryň birini ýoýup görkezmäge ylalaşdylar we ahyrsoňy ony 50 müň dinar edip bellemäge kararlaşdylar.

Amyt wezir tarapyndan kemçilikleri bilinmez ýaly resminama ýazmagyny sorap, maliýe gözegçilerine iki müň dinar para berjek boldy. Emma maliýe gözegçisi muny almady we resminamalaryň her birini aýry-aýry görkezip, olary derňemäge synanyşdy.

Ymadeddin maliýe gözegçisi *Häkimoglynyň* bu ýagdaýy özüne şeýle beýan edendigini aýdýar: “Maglumatlary alyp wezir *Yzzylmül-küň* ýanyna girdik. Biz gapydan giren badymyza weziriň gözi hat-

peteklere kaklyşdy. Ol: «Bu näme?» diýip sorandan: «*Amydyň ýygnan suratlary*» diýip, jogap berildi. Onda wezir: “Bu adam ýagdaýyny düzeltmek üçin iki ýyl gapyda garaşdy. Munuň özüne degişli zady özüne bermekden siz näme üçin ýüz öwürýärsiňiz? Ol bu wezipä geçip özüne girdeji edindi, bu suratlara eýe boldy. Bulary onuň elinden almak gelşiksizdir. Wezipe oňa peýdalanmak üçin berlipdi” diýdi.

Salgyt gözegçisi şeýle diýýär: Bu sözleri eşidip men-ä utanjymy, *Amyt* hem begenjini zordan gizläp, weziriň ýanyndan çykdyk. Şondan soň oňa ýene-de öňki wezipesi berildi. *Amyt* elimi tutup, içi alty ýüz altynly düwünçegi elime tutdurdy we maňa garap: “Bu seniň üçin, seniň dogruçyllygyňdan maňa zyýan gelmedi. Däbe laýyklykda işiňi dogrulyk bilen dowam etdir” diýdi.

Awtor şeýle diýýär: *Merzeban Müeyýided-din* wezir bolanyndan soňra işler bozul-maga, düwünler çözülmäge başlady. Ol wezirlik derejesinden we adyndan keýp aldy. Ol halky güler ýüzi bilen razy eden-de bolsa, şerap içmegi örän söýýärdi. Emirleriň wezirleri ýolbaşçylygyny kabul etmänsoň, onuň etjek bolýan işlerinede ýol bermediler. Onuň ne sözi diňlendi, ne-de buýrugy ýerine ýetirildi. Muňa ne şükür, ne-de şikaýat etdiler. Ondan ne gorkdular, ne-de bir zada garaşdylar.

Hasbeg bin Belengeri gadagan ediji buýruklar çykaran iň ýaramaz kişileriň biridi. Onuň weziri *Reýiseddin Abu Talyp bin Hammat Suhrawerdi* bolsa,

döwleti dolandyrmagy öz eline alan özboluşly syýasy garaýyşlary jemleýärdi. Ol döwletde ymykly ornaşyp, onuň gözbaşyndan gana-gana içipdi. Ol başa barmadyk işleri düzedýärdi. Ol hem hojaýyny ýaly bagtyýar bolup, köp baýlyga eýe boldy.

Awtor şeýle diýýär: *Reýiň* häkimi emir *Apbas* bilen *Pars* diýarynyň häkimi *Bozaba* biri-birine ýakyn dostdy. Aralarynda gyl geçmeýärdi. Bu ikisi ýurdy eýelemeklige göz dikdiler. Bular herekede bereket, häzir hereket etmegiň, süýt sagmagyň tüýs wagty geldi diýip, özaralarynda maslahatlaş-dylar.

Şeýle bolansoň *Bozaba*: «Köşge işe geçjek» diýip soltana hat ýazdy we soltan *Mahmyt bin Mälikşanyň ogly Muhammet* we *Mälikşa* bilen bilelikde *Şirazdan* çykdy. *Apbas* hem soltan *Mesgudyň* inisi *Mälik Süleýman* bilen bilelikde *Reýden* ýöriş etdi we köşgüne barjak diýip soltana hat ýazdy. Soltan bularyň sözlerine ynandy. Ýöne olaryň göz önüne tutýan gizlin maksatlaryndan gorkdy. Sebäbi bular bu ýere gelse işiniň ugrukmajagyny, özüniňde bu wezipesinde uzak gezmejegini bilýärdi. Şol sebäpli ol *Çawly Jandara* hat ýazyp, ony ýanyna çagyrdy. Ýöne onuň hem gelmekden çekinýändigini gördi. Sebäbi ol özi bilen maslahatlaşman, wezir *Yzzylmülki* tussag edip, baýlygyny döwletiň hasabyna geçiren-digi üçin ony günäkär hasaplaýardy.

Netijede, onuň gijä galmagy bilen soltanyň kalbyna has-da gorky aralaşdy. Ol *Bagdada* gyşky sapara gidýändigi bahanasy bilen gyssagly ýagdaýda

bu ýerden uzaklaşdy. Şol wagt onuň ýanynda döwletiň ýokary wezipeli kişilerinden *Abdyrahman ibn Tagaýerk* we *Hasbeg bin Belenger* bardy.

Bozaba we *Apbas* soltan bilen duşuşmak maksady bilen *Hemedana* gelip, bu ýerde gyşy geçirdiler. Bular *Emir Nasreddin Hutlebe*⁵⁹ hem goşuldy. Ol arlap duran arslan ýalydy. Bular *Azerbaýjandaky Çawly Jandara* hat ýazyp, oňa: “Sen bir beýik kişi, sen näme diýseň şol bolar. Biz seniň nökerleriň. Eger sen gelseň, seni ýolbaşçy edip belle-jekdiris. Döwletiň tagtyna geçen kişiniň baş serkerdebaşsý hem sen bolarsyň. Biz seniň ýolbaşçylygyňda özümize mahsus wezipeleri eýeläris” diýdiler.

Çawly bulara kanagatlanarly jogap berip, ilçilerini umytlandyryp yzyna iberdi. Soňra bolsa özi goşun toplaý ýöriş etmek we baýdak galdyrmak bilen meşgul boldy. Muňa atabeg *Aýaz* hem goşuldy. Ol *Dawut* ýaşap ýörkä onuň atabegidi. Ol örän köp ýagşylyklar edipdi.

Emir *Şirin Aksungur* hem *Çawla* kömek etdi. Ol *Hemedana* tarap ýöriş edip, soltana garşy çykan güýçlere gaýtawul bermek isledi. Ýöne ýollary gar basansoň päsgelçilik köp boldy. Ýol açylandan soň hereket etmek islän hem bolsa, ýene-de öňki ýerinde galdy. Ol soltany çagyryp, *Bagdada* birnäçe hat ýazdy. Emma soltan *Bagdatda* şady-horramlykdan ýaňa

---

⁵⁹ Bu at az-kem aşakda «Gutlugaba» şekilinde berilýär.

dünyäni unudypdy. Ol keýpi-sapa bilen wagtyny geçirýärdi.

Soltan gaflat ukusyndan oýanyndan soňra eden işine puşman boldy. *Çawlynyň* çagyryşyna jogap edip *Hemedana* gelmegi ýüregine düwdi. Ol *Garabilli* dag geçelgesi-niň iň kyn ýoly bilen *Meraga* geldi we emir *Çawla* goşuldy. Goşunynyň sany artdy. Ýaraglaryň sesi köpeldi. Bu ýagdaý soltanyň göwnüni göterdi. Onuň kuwwaty artdy, ýüregi rahatlandy. Emirler jemagaty *Çawlynyň* üstünligini görübilmezçilik edip başla-dylar. Olar muny tussag etmegiň kül-külüne düşdiler. *Tagaýerk* munuň süteminden ýadan bolsa, *Hasbeg* munuň ähli işi öz üstüne almagyndan gorkýardy. Şol sebäpli emirler muny soltanyň çadyrynda hile ulanyp, öldürmegi maslahatlaşdylar. Emma *Çawly* bularyň hilesinden habardar boldy. Ol özi hile ulanyp bulary tussag etmek isledi. Emma soňra bu isleginden yüz öwürdi. Ol adatdakysy ýaly hiç zatdan habarsyz kişi hökmünde işini dowam etdirdi. *Çawly* soltana şeýle diýdi: “Men saňa hormat goýýaryn we seniň söhbetiňi diňlemegi arzuw edýärim. Ýöne mundan beýläk mejlisde men siziň araňyzda bolup öz garaýşymy aýdyp biljek däl” diýdi. Ine, şondan soň soltan bilen *Çawly* at üstünde, goşundan uzak bir ýerde özara söhbet etdiler.

Çawly soltana ýene-de şeýle diýdi: “Eger sen meniň sag-salamat gzymegi isleýän bolsaň menden uzakda bol! Meni öz erkime goý! Goşunym bilen gidip duşmanyň üstüne ýöriş edeýin. Eger boýun egseler

kabul ederin. Eger-de garşy çyksalar, olary öldürerin. Boýun egseler, olary begendi-rerin. Gaçsalar bolsa, yzlaryndan kowaryn”.

Soltan howsala düşüp bolup geçen hadysalary ýatdan çykarmagyny, niýetinden ýüz öwürmegini sorady. Meselelere karar bermek we toprak bagyş etmek ýaly işleri oňa tabşyrjakdy. Emirlere we goşuna oňa boýun egmekligi buýurdy. *Çawlynyň* göwnüni awlap bilendigine soltan begendi.

Çawly Mälik Süleýman bilen gepleşik geçirmäge başlady. Onuň beýlekilerden arasyny kesmek isledi. Ol şol maksat bilen soltandan ähtnama alyp, ony ynamdar adamlarynyň biri bilen iberdi. *Çawly* şeýdip *Süleýmanyň* arasyny beýleki emir-lerden kesdi. *Horezm* şasy bilen onuň inisi *Ýusup* hem bulara goşuldy. Beýleki ýokary wezipeli kişiler hem *Horezm* şasy bilen *Ýusubyň* görelmesine eýerdiler.

Bozaba bilen *Apbas* öz ýygnan goşunla-rynyň dargayandygyny, göz önüne tutan maksatlarynyň başa barmaýandygyny görüp, täzedən duşuşyga söz berip aýralyşdy. Özaralarynda gepleşip hoşlaşdylar. Olar ýene-de täzedən duşuşmak umydy bilen öz şäherlerine tarap gitdiler.

Soltan inisi *Süleýmanyň* goşulmagy bilen has-da güýçlendi we *Bozaba* bilen *Apbasyň* aýrylyşjakdyklaryny, emma iru-giç ýene-de gaýdyp gelmek barada biri-birine söz berendiklerini bilýärdi. Şol sebäpli ol *Çawly* we onuň goşuny bilen *Sijas* şäherine gitdi. Olaryň maksady *Bozaba* bilen *Apbasy*

tizden-tiz ýagdaýda göz astyna almakdy. Şol wagt soltan we onuň töweregin-däkileri gorky-alada gurşap alypdy. Soltan *Çawla*: “Sen Bozabany gözden salma, onuň yzyny sypdyrma. Sebäbi goşunyň esasy bölegi onuň elindedir. Men bolsa *Reýiň* üstünden geçip, *Apbasy* derbi-dagyn edeýin” diýdi. Şeýle bolansoň *Çawly Hemedana* gitdi. *Mesgut* bolsa *Reýe* tarap hereket edip, ony eýeledi. Muňa bu ýerde ýarag ulanmaga zerurlyk bolmady. Ol inisi *Süleýman* şany tutup, *Serjahan* galasynda tussag etdi.⁶⁰ Örän kyn iş gujur-gaýrat we goldaw bilen goşulyşyp aňsatlyk bilen amala aşdy.

Bozaba Çawlynyň gelendigini eşidip, *Hemedandan* gaçdy. Ol ýüküni we hazynasyny taşlap, gaçmagyny dowam etdirdi. *Çawly* hem munuň yzyndan az sanly atly goşun bilen kowgyny dowam etdirdi. Ol *Bozabanyň* yzyn-dan ýetýänçä ep-esli ýol geçdi. *Bozaba* ýakynlaşdygyça, *Çawlynyň* oňa nebsi agyrdy. Ol: «Soltanyň ähdine ynanyň bolmaz. Häzir mümkinçiligim barka oňa kömek edeýin. Goý, ol hem soň maňa kömek etsin» diýdi. *Çawly* soltanyň öz inisi *Süleýmana* eden ýamanlygyny ýatlady we *Bozaba*: “Men seniň ýakyn dostuňdyryn. Saňa ýamanlyk däl-de, ýagşylyk etmek isleýärin, seniň bilen uruşmak üçin kowgy etmeýärin” sözleri özünde jemleýän hat ýazdy.

---

⁶⁰ Bu haýsy *Süleýman*? Öň *Süleýman Bozaba* bilen *Apbasyň* ýanyndan aýrylyp, bularyň ýanyna gelipdi ahyry.

Bozaba onuň sözüne ynanyp, iberen ilçilerini halat-serpaýlap gaýtardy. *Çawla* duşmanlary ýigrendirjek şekilde jogap hatyny ýazdy we hatynda şeýle diýdi: “ Men çakylygyňyzy kabul etdim. Iberen kişi-ňize hyzmata taýýar diýip aýtdym. Ýöne öz aramyzda şertnama baglaşyp, şertnama laýyklykda biri-birimize kömek etmegimiz gerek. Dost bolup birek-birege ýakyn bolmagymyzyň alamaty şu bolmalydyr: *Hemedanda Esir ibn Isanyň* öýünde otuz düe ýüki altyn we kümüşden ybarat bolan hazynamy taşlap gaýdypdym. Ony özüňe alaryň diýseň, özüňe al. Maňa ibermek isleseň, maňa iber. Eger ony maňa iberseň, onda hakyky dosta duşandygyma göz ýetirerin”.

Şeýle bolansoň *Çawly Hemedana* gitdi. Ol *Esir ibn Isadan* baýlygy alyp, düelerine ýükledi we *Bozaba* ugratdy. Kerweni goramak üçin bolsa iki ýüz atlyny goşdy. Ýene-de goşmaça goragçy bermegini sorap, *Yspyha-nyň* häkimi *Emir Gulbegä* hat ýazdy. *Bozaba* hazynasyna gowuşansoň, *Çawly* bilen dostluk ylalaşyga uly sarpa goýdy. Bular öz aralarynda gepleşik geçirip, ylalaşyga gol çekdiler. Şertnama laýyklykda *Çawly* islän wagty *Bozaba Mälik Muhammet bin Mahmydy* oňa getirmeli we ikisi-de goşun toplamalydy. Bularyň ikisi-de öz töwere-gine goşun ýygnap soltandan özlerini goramagy başardy. Bu ýagdaýdan soň *Çawly* bilen soltanyň arasyndaky duşmançylyk has-da güýçlendi. Ýurdy galagopluk gurşap aldy. Düzgün-nyzam gowşap, düwünler

çözüldi. Dartgynlylyk uzaga çekdi we erbetlik bilen gutardy.

Ýagdaý şeýle bolansoň, *Çawly*, *Emir Tatary Pars* diýaryndaky *Bozabanyň* ýanyna iberip, wadasyny ýerine ýetirmegini talap etdi we ýanynda ähli emirleriň barlygyna garamazdan *Meýanyçda* ýerleşdi. *Bozabanyň* çaltrak gelmegi üçin *Emir Tataryň* ýanyna ilçileriň biri gidip, biri geldi.

Çawly ýurduň ykbaly barada pikirlenip, *Bozaba* garaşdy. Emma garaşylmadyk ýagdaý ýüze çykdy. Onuň ajaly ýakynlaşdy.

Fahreddin bin Tagaýerk, *Emir Tataryň* *Bozabanyň* ýanyna, *Pars* diýaryna gidenini bilip, *Tatary* ol ýere gitmekden ýüz öwürtmek arkaly onuň soltana garşy çykmagynyň önüni almak üçin soltanyň adyndan onuň ýanyna gitdi.

Çawly Meýanyç ýakynlarynda uzak wagtlap garaşmaly boldy. Onuň ýanyna köp mukdarda goşun ýygnandy. On iki müň sany naýzaly *Arranyýa* we *Urmyýa* goşuny *Çawlynyň* ýanyndady. Ol *Zenjanyň* töwereginde karargä-hini gurdy. *Hemedana ýöriş* etmek islegini çynlakaýlaşdyrды. Döwrüň düzgün-nyzamy onuň güýç-kuwwatynyň elindedi. Ýöne onuň özi ýagdaýdan bihabardy. Ol jany sag bolsa hem gan aldyrypdy.

Gan aldyrandygyna garamazdan adatdaky-sy ýaly elini hereketlendirdi. Ýaranyň yüzüni açyp, üstüne ýaý çekdi. Bu sebäpden damarlary ynjaп, eli çişdi, gözi garaňky-rady. Gan köp akansoň ýagdaýy agyrlaşdy.

Şeýdip, ol aradan çykdy. Çawly 541-nji ýylda *Zenjanda* ýalançy dünýä bilen hoş-laşdy. *Zeyneddin Muzaffar* bin *Seyit Zenjany* kasydalarynyň birinde bu babatda şeýle diýdi.

Bir neşteriň açan ýarasy ýigrimi müň hindi gylyjyny küteltdi.

Halk arasyndaky gürrüňlere görä, *Çawly Jandaryň* aradan çykan gijesi *Zeňni* bin *Aksungur* hem *Şamda* öldürilipdir. Bularyň ikisi-de demirgazyk ýyldyzy ýalydy, yslam pelegi olaryň daşyndan aýlanýardy.

Awtor şeýle diýýär: Hakykatda *Zeňni Aksungur*, *Çawlynyň* ölüminden birnäçe gün soň, şol ýylyň arap aý kalendarynyň dör-dünji aýynda *Jabaryň* galasynda öldüri-lipdir. Olar biri-birine ýakyn döwürde aradan çykypdyr. Bulardan öň *Sagdeddöwle Ýerenguş* we *Gyzyl Emir* dünýäden ötüpdü. *Ýerenguş* dagydan öňräk bolsa, *Guşbaşy Nasyreddin Gutlugaba* öldürilipdir. Şeý-dip, bular biri-birine ýakyn döwürde aradan çykypdyr. Olar bu gün rowaýat we ertekä öwrüldiler.

Çawly aradan çykanyndan soň, öňki ynanç düwünleri çözülip, adalat bozuldy. Jemgyýet dargap ýagdaýlar üýtgedi. Her guş öz höwürtgese, kişiler bolsa öňki serhoş-lugyna döndi. Soltan edýän işleriniň dogrulygyna ynandy. Ol umytly ýagdaýda öz tutan maksadyna tarap hereket etdi. *Emir Tatar*, *Bozaba* babatda araçylyk wezipesini ýerine ýetirdi. Ol *Bozabanyň* öňki wezipesinde galdyrylmagyny soltandan haýyş etdi. Bu iş beýik hajyp *Emir Fahreddin Abdyrahman* bin *Tagaýerkiň* tagalla etmegi

bilen soltanyň bagty ýene-de çüwdi. Allatagala oňa ýagşy günler nesip etdirdi. Bu zatlar onuň ýatsa-tursa akyllyna gelmeýärdi.

Awtor şeýle diýýär: Biz öň *Çawly Jandaryň Zenjanda* aradan çykan günü *Zeňni bin Aksunguryň* hem *Şamda* öldürilendigini ýatladypdyk. Indi bolsa, onuň ölümüne çenli döwürdäki işleri barada beýan edeliň.

Zeňni bin Aksunguryň ömrüniň soňky döwürleri

Awtor şeýle diýýär: Bu adam örän ganhor we zalym bolup, ajal tüweleýi ýalydy. Ol gaplaň häsiýetli, arslan tebigatlydy. Örän wagşy bolup, adamlar bilen kadaly gatna-şygy ýola goýmagy başarmaýardy. *Aksungur* 522-nji ýylda *Şamy* basyp aldy. Onuň maksada okgunly hereketlerinden gorkýardy-lar. Emma gödekligi üçin onuň özi kösenýärdi. Ol ganygyzgyn, gyzma kişidi. *Aksungur* häkimleriň duşmanydy. Allatagala oňa ömrüniň ahyrynda üstünlik hemra etdi. *Aksungur* güýç ulanyp *Rehany* basyp aldy. Muny basyp alyp onuň bagty çüwdi. Bu waka 539-njy ýylyň arap aý kalendarynyň altynjy aýynyň 26-syna bolup geçdi. *Rehanyň* basylyp alynmagy bilen musulman-lara talançylyk etmek üçin *Jaslin* ýurduna girmek mümkinçiligi döredi. Bu ýurtlaryň ählisi *Zeňniň* ogly *Nureddiniň* döwründe yslam döwletleriniň golastyna geçipdi. Bu döwürden başlap pereňlileriň

düwünleri çözülmäge, işleri bozulmaga, galalary basylyp alynmaga, boý gyzlary alaman edilmäge başlandy.

Zeňni Rehany basyp alanyndan soň, *Fyradyň* boýundaky *Husny* diýen bir ýerde ýerleşdi. Emma *Mosuldaky* orunbasary *Nasyreddin Çagryň*⁶¹ öldürilendigi baradaky habary eşidip, gabawy taşlap yzyna gaýtdy.⁶²

Zeňniniň Mosuldaky orunbasary Çagryň öldürilmegi

Zeňniniň ýanynda soltan *Mahmyt bin Muhammet bin Mälikşanyň* ogullaryndan ikisi bardy. Olaryň biri *Alp Arslan* diýip atlandyrylýardy. Ol *Sinjar* galalarynyň birindedi. *Ferruhşa* atly *Mälik Haffajy* lakamy bilen tanalýan ikinji ogly bolsa *Mosuldady*. Onuň *Mosuldaky* ogly *emir Dübey's Sadaka* tabşyrylypdy. *Zeňni* bu söweşde ony *Dübey'sden* halas edipdi we oňa uly sylag-hormat görkezipdi. Ony *Zeňniniň* aýaly *Sukmaniýe hatyn* terbiýeleýärdi. Tejribe meýdanynda ylgadyp, ony durmuşda taplaýardy. Iň asuda bolan paýhasy herekede geçdi. *Hatyn* oňa birnäçe gezek goldaw berdi we aýaga galdyrdy. Ol üstünlik gazanjak-dygyna söz berdi. Çagajyk arslana öwrüldi, öý oňa dar gelip, öňi arçaldy.

---

⁶¹ Bu at *Ibn Esirde* (جفر) şekilindedir. 11 j., 41 sah.

⁶² *Ymadeddin Zeňniniň Rehany* basyp almagy *Ibn Esirde* 11 j. 40-41 sah. *Zeňniniň* öldürilmegi bu ýerdäkiden azajyk tapawutly görnüşde. *Ibn Esirde* 11. j. 45-46 sah.

Zeňňiň Mosuldaky orunbasary *Nasyreddin Çagry* ganhordy. Oňa adam gassaby diýilýän eken. Bigünä adamlary günäkärleriň ýerine jezalandyran eken.

Gürrünlere görä, *Nasyreddin Çagry*, *Mosulyň* galasynyň diwarlaryny dikeldip, hendeklerini çuňaldyp, gapysyna sakçy goýanyndan soň, onuň berkligine buýsandy. Oňa bir mejnun akyllý adam habar gatyp, *Mosulyň* töweregindäki ýoly ýapyp biljek diwar gurup bilmisiň diýdi.

Ahyrsoňy älemiň çarhy mejnunyň isleýşi ýaly aýlanmaga başlady. Ýagdaý şeýle boldy. Bu adam (*Çagry*) mälikiň döwlete zyýan ýetirýändigini eşidip, güýjüni toplady we oňa: “Eger ol akyllansa akyllanar. Ýogsa-da men oňa akyl bererin. Eger ol niýetini üýtgetse-hä üýtgeder, ýogsam men onuň niýetini üýtgederin” diýdi.

Mälik özi barada aýdylan şeýle sözleri eşidende bolsa, hiç kime bildirmän içinde saklady. Bu sözleri paýhas eleginden geçi-rip, ölçerip-döküp özüçe hile gurady. Ol töweregindäkileri ýygnap, olara maksadyny aýtdy. Olar *Mäligiň* aýdanlaryny hiç kime bildirmän gizläp sakladylar. *Hatynyň* ýa-da *Mäligiň* ýanyna resmi zyýarat bilen baranla-rynda ony öňünden we arkasyndan gabamaga karar berdiler. Ony öldüren ýagdaýynda *Mosuly* eýelejekdiklerine ynandylar. *Nasyreddin* ertesi irden ähli iş adatdakysy dowam edýär diýip pikir edýärdi. Şonuň üçin şäheriň ortasyndan atylyp çykdy we resmi ýagdaýdaky salamlaşmak dessury üçin hökümdaryň ýaşaýan

köşgüne geldi. Hökümda-ryň adamlary köşkte onuň janyny jähenneme iberdiler. Köşgüň girelgesinde oňa gylyç urup parçaladylar. Pyçak bilen urup, bölek-bölek etdiler. Soňra hökümdary çagyryp tagtda oturdylar. Bu waka 539-njy ýylyň ahyrlarynda bolup geçdi. Şähre galagoplyk aralaşyp, halk meseläniň çözgündinden we *Zeňniň* herekedinden gorkdy. Beýle bolansoň kazy *Täjeddin Ýahýa bin Abdylla Şährizara* çykdy we hökümdaryň ýanyna gelip, ony gutlady. Ol ýerine ýetiren howply işini ýeňil ýaly edip görkezdi. «Biz seniň öňüňdediris. Biz indi seniň gullaryň we hyzmatkärleriň bolduk. Şähre aýlan, ol ýere baryp, gala gir we oňa eýe çyk!” diýdi. Hökümdar *Täjeddiniň* sözüne gulak asyp, onuň maslahatyna eýerdi.

Goşun göýä hyzmatynda ýaly bolup, onuň töweregini gurşap aldy. Oňa hereketiniň dogrudygyny aýtdylar. Ahyrsoňy ol gala çykdy. Ony merkezde oturdyp töweregini gurşadylar. Töwereginden gullaryny aýryp, ony ýekelikde galdyrdylar. Örän seresaply hereket etdiler. Mundan soň ne onuň özi görüldi, ne-de ol barada habar eşidildi. Onuň şeýdip dildüwşik arkaly öldürilen-digine hiç hili şübhe galmady.⁶³ *Zeňni Çagrydan* soň *Mosula Kiçi Aly* ady

---

⁶³ 539-njy ýylyň arap aý kalendarynyň on birinji aýynda *Mosul* we *Fyratyň* gündogaryndaky sanjaklary dolandyran *Zeňniň* orunbasary *Nasyreddin Çagr* öldürildi. Onuň öldürilmegine şu waka sebäp boldy. Soltan *Mahmydyň Hafajy* atly ogly *şehit Atabegiň* hyzmatyndady. *Zeňni* soltan *Mesguda* we onuň töweregindäkilere bu topraklaryň ählisiniň hökümdara deňişlidigini, özüniň bolsa bu ýerlerde onuň orunbasarydygyny aýdýardy. Ol *Mäligiň* adyna hutba okamak we onuň adyndan ýurtlary basyp almak üçin

bilen meşhur bolan *Zeyneddin Aly bin Begtegin* orunbasar edilip bellenildi. Ol işleri düzgün-nyzama goýdy. Öňki ýoly dowam etdirdi. Kemter bolan zatlary düzeltdi. Mundan soň *Zeňni Mosula* geldi. *Çagryň* ähli baýlygyny aldy. Hazynanyň öňki-soňku-syny syryp-süpürdi. *Çagryň* maşgalasynyň we garyndaşlarynyň ähli zadyny, baýly-gyny döwletiň hasabyna geçirdi.

---

soltan *Mesgudyň* ölümüne garaşyardy. Bu şazada bu ýyl hem *Mosuldady. Nasyreddin* bolsa ýardam bermek üçin her gün *Mäligiň* ýanyna barýardy. Arabozujlaryň käbiri ony patyşalyk talap etmäge hyjuwlandyrdy. Oňa : “Eger *Nasyreddini* öldürseň *Mosul* we beýleki şäherlere eýe bolarsyň. Atabeg *Zeňniniň* ýanynda ýekeje atly goşun hem galmaz” diýdi. *Mälik* bu pikire begenip, ony dogrudyr öýtdi. *Mälik Nasyreddiniň* ýanyna girende *Atabegiň* ol ýerde duran goşunlarydyr gullary ony tutup öldürüp, kellesini daşardaky adamlarynyň arasyna taşlady. Bular *Nasyreddiniň* adamlary bu ýagdaýy görüp dargar öýdýärdiler. *Mälik* bolsa şäheri basyp alar diýip pikir edýärdiler. Emma ýagdaý bularyň pikir edişi ýaly bolmady. *Nasyreddiniň* öz goşuny we *Atabegiň Nasyreddine* bagly goşuny kesilen kelläni görüp, köşkdäkilere garşy söweşdiler. Bularyň ýanyna örän köp mukdarda halk ýygandy. Sebäbi atabegler döwleti ýolbaşçylygy we tejribäni özünde jemleýän adamlara baýdy. Soňra *Kazy Täjeddin Yahya bin Şährizary Mäligiň* ýanyna girdi we ony aldamağa synanyşdy. Ol ony gorkan ýagdaýda görüp şeýle diýdi : “Hojaýyn ol köpekden näme üçin gorkýarsyňyz. Ol we onuň halypalary siziň gullaryňyzdyr. Allatagala şükür edýäris. Allatagala bizi seniň elni bilen ondan we hojaýynyndan halas etdi. Näme üçin köşkte otyrsyň, tur-da gala çyk, mallary we ýaraglary al we şäheri zabt et. Goşun topla, *Mosuly* eýeläniň ähmiýeti yokdur” diýdi. Beýle bolansoň ol kazy bilen bilelikde turup gala çykdy. Ol gala ýakynlaşanda ol ýerdäki goşunlar oňa garşy çykmak islediler. *Täjeddin* öňe gidip : «Gapyny açyp bulary kabul ediň, soňra bolsa islän zadýňyzy ediň» diýdi. By sözlerden soň gapy açyldy. *Mälik* bilen kazy gala girdiler. *Nasyreddini* öldürmäge kömek edenler şol pursatda ýanyndady. *Mälik* tussag edildi. Kazy galadan düşdi. Şol pursat *Bire* galasynyň daşyny gabap zabt edýän *Atabeg*e habar geldi. Ol *Nasyreddin* öldürilenden soň gündogardaky ülkeleriň bulaşmagyndan gorkup, *Bire* galasyny taşlap, yzyna gaýtdy. Atabeg *Nasyreddiniň* ýerine *Begtegin*i waly edip belläp, ony *Mosula* iberdi.

Onuň orunbasarlaryna hem betbagtçylyk baryny ýagdyrdy. Olar bularyň elinde ne kuwwat, ne-de bagtly durmuş goýdular. Bulara örän agyr günleri görkezdiler.

Zeňni soňra beýleki *Mälik Alp Arslana* örän uly ýagşylyklar etdi. Tussaglykdan çykaryp, ol barada düýpli alada etdi. Onuň öňünde goşuny harby nyzama duruzdy we dabara gurnady. Her hili hödür-keremler edip, oňa oňat görünmäge çalyşdy. Ol şeýle etmek bilen ondan doganynyň ölümünü gizlemek isledi.

Ol soňra *Jabar* galasynyň daşyny gabamagy ýüregine düwdi. Şol wagt bu galanyň eýesi *Yzzeddin Aly bin Mälik bin Salym bin Mälikdi*. Ol *Yzzeddin* bilen söweşdi. Gala ýakynlaşyp onuň daşyny gabady. Kömekçileri bilen bile öz goşunyny güýçli ýaly görkezip ýeňşe garaşdy. Özüne göwni ýetip olary agyr günde goýandygyna begendi we ähli hadysalar öz islegine görä bolup geçýändir öýtdi. Şol wagt galadakylaryň erbet betbagtçylyga uçramagyna örän az wagt galypdy. Emma onuň wagşylygynyň ilkinji kynçylygyny başyndan geçiren halk garaşylmadyk ýerden halas bolmak mümkinçiligi döredi.

Bu şeýle ýagdaýda bolup geçdi:

Zeňni ýatanda hyzmatkärleriniň birnäçe-si onuň töwereginde ýatyp ony goraýardy. Olar uzak gije şerap içipdirler. *Zeňni* bulary, bular bolsa *Zeňnini* söýüpdiler. Ýöne olaryň *Zeňnä* wepalylydygyna garamaz-dan, ol bulara biwepalyk edipdir. Çünki, bular ýokary wezipeli türk, ermeni, grek asylyly kişileriň ogullarydylar. Emma *Zeňnide* özüne basdaş kişilere ýigrenç duýgusy bardy.

Ol özi bilen bäsleşjek kişini we onuň çagalaryny ýok etmek ýaly ýaramaz häsiýetlere eýedi. Bular hem *Zeňňiniň* bu ýagdaýyny bilensoň ondan öç almak üçin amatly pursada garaşýardy. Galanyň zabt ediljek bolunýan gijesi *Zeňni* bulara ynanyp ýatdy. Içgiler ony serhoş edipdi. Ol ukysyna döz gelip bilmän ýatdy. Şol wagt gullarydyr hyzmatçylaryndan başga ähli nöker onuň daşyndady. *Zeňni* gije oýananda, nökerleriniň şerap içip, şady-horramlyga meşguldygyny gördi. Ýöne serhoş bolansoň geplemäge gurby çatmady. Şonuň üçin hem ol başyny ýaýkap bir zatlar hümrüdedi.

Zeňni kellesini ýaýkamagynyň özüne betbagtçylyk getirjekdigini bilmeýärdi. Onuň janyna kast etmek işini *Ýerenguş* öz üstüne aldy. Galanlary hiç zat bolmadyk ýaly öz işlerine meşguldy. *Ýerenguş* ýuwaş-ýuwaşlyk bilen *Zeňňiniň* ýanyna geldi. Ol çommaly, *Zeňňini* ýerinde ýatyrdy we ukuda wagty ony öldürdi. Töweregindäki jemagat-dan *Zeňňä* peýda bolmady. *Ýerenguş Zeňňiň* möhürli yüzügin alyp daşary çykdy. *Zeňňiň* adamy bolansoň hiç kim ondan şübhe etmedi. Ol bolsa möhüm bir iş üçin iberilýän ýaly atyna atlanyp gitdi.

Galanyň içindäkiler ony örän berk goraýardylar. Nobatçylar biri-birleri bi-len ysnyşykly wezipesini ýerine ýetirýär-di. Hyzmatkärleriň biri bularyň ýanyna gelip bolup geçen wakany beýan etdi. Şol wagt hem *Zeňňiň* öldürilendigi baradaky habar yglan edildi. Bu waka sebäpli halkyň arasyna howsala aralaşdy. Olar

ýaraglaryny alyp atlaryna atlandylar we daňdana çenli hüşgärligi elden bermän geçirdiler. Bula-ryň içinden biri, *Jemaleddin Muhammet bin Aly bin Abu Mansuryň* çadyryna tarap ylgady. Ol ok bilen garşylanansoň örän agyr ýagdaýda galdy. Ahyrsoňy *Jemaleddiniň* pikirdeşlerinden biri onuň ýanyna baryp gepleşigi ýola goýdy. Olar *Nureddin Muhammet bin Zeňňiniň* yslamyň çäklerini goramak üçin gyssagly ýagdaýda *Şama* gitmegine karar berdiler. Şeýle bolansoň *Nureddin Muhammet* we dostlary *Şama* tarap bilelikde ýoly düşdiler.

Bularyň ýolbaşçysy *Salaheddin Ýagyba-sandy*.⁶⁴ *Esededdin Şirkuh* hem *Nureddin* bilen gitdi. Hemme kişi *Nureddiniň* ýanyna ýygnandy. *Nureddin Halaby* basyp alyp, maksadyna ýetdi. Şeýle hem ol täze-täze ýurtlary basyp alyp halkyny sütemden halas etdi.

Wezir pursatdan peýdalanyň, goşuny öz eline aldy. Ol *Alp Arslanyň* göwnüni awlap, ony hökümeti basyp almagyna hyjuwlan-dyrdy. *Mosuldaky Zeýneddin Aly Kiçä* hat iberip, *Zeňňiň* uly ogly *Gazy Seyfeddini* gaçyrmaklyga höküm etdi. Ol şol wagt kakasynyň buýrugy esasynda soltan *Mesgudyň* hyzmatyndady. *Gazy Seyfeddin* hem janyna kast edilmek howpundan goranmak üçin bu ýerdedi. Wakany hat üsti bilen beýan edip onuň gyssagly

---

⁶⁴ Tekstdе «Ýagybasan» şеkilinde bolup, О we Р nusgalarynda bu «Ýagyсыýандыр». Bu sözleriň ikisi-de türkmençe bolup, «Ýagybasan - duşmanyň üstüni basan», «Ýagyсыýан - bolsa duşmany bozan» diýmekdir.

gelmegine höküm berildi. Ol *Şährizardaka* bu habary eşitdi we gyssagly ýagdaýda haty ýazanlardan öňüsyrazy *Mosula* geldi. *Jemaleddin* hem onuň gelenini eşidip, *Mosula* geldi. Hökümdar ýeke özi galansoň näme etjegini bilmän aljyrady we derrew *Jezirä* tarap ugrady. Bu ýerdäkiler yzyndan hyzmatkärleriň birini iberip, *Gazy* onuň ýanynda bolan ýagdaýynda ýurtlar basyp aljakdygyny aýdyp ony ynjaltdy-lar. Her dürli hileler bilen ony aldadylar. Hökümdar bal kölüne batyrylansoň bular bilen bilelikde *Mosula* bardy. Ol köşgüne gelip arkaýynlaşandyryn öýtdi. Emma tagtynda oturyp oturmanka öldürildi. Dessine ýas çäresini geçirip, ýere duwlady-lar. Halyny gizlin saklap, ömrüni kesdiler.

Wezir *Jemaleddin*, *Zeyneddin Aly* Küçük we *Gazy Seyfeddin* bir-birine kömek etmek barada özara maslahatlaşdylar. *Jemaleddin Mosula* wezir saýlanyldy. Ol Allatagalanyň özüne beren nygmatyna laýyk kişidi. Onuň ynsanperwerligi bilen jomartlygy dowam etdi. Mejlisine zyýaratçylar geldi. Onuň saýasynda *Mosul* gülläp ösdi. Halk asudalykda ýaşady.

Jomart Jemaleddin Abu Japar
Muhammet bin Aly bin Abu Mansuryň ýagdaýy

Awtor şeýle diýýär: *Jemalyň* kakasyna *Kemal Aly* diýerdiler. Ol wezir *Şemsilmülk bin Nyzamylmülküň* hajyby bolup işläpdi. Onuň kakasy *Abu Mansur* bolsa soltan *Mälikşa bin Alp Arslanyň* döwründe pars dili

boýunça dilmaçdy. Onuň ogly parasatly we örän abraýlydy. Hökümdarlardyr wezirler onuň kömegine mätäçdiler. Olar agyr günlerde onuň maslahatyna eýerýärdiler. Ol gyzyny doganoglanym *Eziziň* ogullarynyň birine beripdi. Bu sebäpden doganoglanym *Eziz* onuň ogly *Jemaleddin Abu Japar Muhammedi* ýanyna aldy we oňa ylym öwretdi. Ol sowat alyp, döwlet işinde ýuwaş-ýuwaş ýokary göterildi. Irki döwürlerde edep ylmy bilen meşgullananda bolsa, soňra soltan *Mahmydyň* diwanynda wezipe aldy. Ol ýaryşda birinjiligi we ikinjiligi hiç kime bermedi. Bu şahs suratlandyrylanda açyk gaşly diýlip suratlardyrylansoň, türkler ony eblej lakamy bilen tanaýardy. Ol wezipe alan döwründe at-abraýyny saklady.

Zeňni bilen *Aksungur Şamda* wezipe alanyndan soň, emir sypahsalar *Gündogdynyň* aýalyna öýlendi. Bu aýalyň öňki äri *Gündogdydan* bolan ogly *Hasbeg* döwletiň emirleriniň biridi. Ejesi başga birine äre çykansoň, *Hasbeg* hem onuň ýany bilen gitdi. *Eziz Jemaleddini* *Hasbege* wezir edip belledi. Şeýlelikde, *Jemal Zeňniniň* hyzma-tynda işini dowam etdirdi. Ol örän adamkärçilikli we gülerýüzlüdi. *Zeňni* onuň bilen oturyşmagy örän söerdi. Şonuň üçin *Zeňni* ömrüniň ahyryna çenli maliýe babatda onuň pikirini diňledi. *Zeňni* bolsa oňa maliýe işlerinde wezipe bermek arkaly öz ykdysady ýagdaýyny düzetti. *Zeňni* döwründe *Jemaleddiniň* jomart hereketlerine gabat gelmeýşi ýaly, ol baýlyga hem özüni aldyrmady. Onuň arkaýyn iýip-

içer ýaly gory bolup, şonuň hasabyna ýaşamagyny dowam etdirdi. Ol eline näme düşse, *Zeňňiniň* hazynasyna tabşyryardy.

Şol sebäpli *Zeňni* diwanyň wekili hökmünde oňa örän uly mümkinçilikleri döretdi. Döwlet gullugyndaky kişileriň käbiri onuň söýgüsine mynasyp bolan-da bolsa, olaryň käbiri onuň gazabyna duçar boldular.

Zeňňiniň janyna kast edileninden soň *Jemaleddin* atabegler döwletiniň goraýjysy we *Aksunguryň* maşgalasynyň esasy sütünle-riniň birine öwürüldi. *Gazy bin Zeňni* ony özüne wezir edindi. *Aly Kiçik* wezirlik wezipesini ýerine ýetirmekde oňa kömek etdi we elmydam goldaw bermäge ant içdi. Şol sebäpli *Jemaleddiniň* jomartlygy onuň kölüne akdy. Ýazyjylardyr şahyrlar dagla-ryň arasyndan çykyp onuň hyzmatyna geldi. Uzakda ýerleşen döwletleriň ýaşajylary onuň öýünde myhmançylykda bolýardylar. Ýokary wezipeli kişiler oňa myhmançylyga barmagy arzuw edýärdiler. Şahyrlar bolsa, ony öwüp şygry ýazýardylar. *Jemaleddiniň* huzurynda myhmançylykda bolup, ony wasp edenleriň biri-de *Haýsa Baýsa* lakamy bilen meşhur bolan *Abulfewarys Sagt bin Muhammet bin Saýfydyr*.

Awtor şeýle diýýär: Ol *Jemaleddin* hakyndaky kasydasyny maňa ýazyp berdi. Onuň başy şeýledir:

“Eý ötgür gylyçlar we naýzalar! Kömek ediň! Siz kömek eden adamyňyzdan zyýan görmersiňiz. Eger siziň ikiňiz hem hereket herekete bagly diýip aýtsaňyz,

onda wagt jomartlygy sizi belende götermekde çetde galmaz. Men söweş günleriň ählisinde gylyç bilen söweşişim ýaly dilim bilen hem söweşerdim”.

Indi bolsa şu kasydadan öwgi-taryply bir parça:

Adamlaryň gözi *Muhammet* tarapyndan aýdyňlaşdyryldy. Bu şeýle haýran galaý-maly biri bolup, ol pygamberiň gabrynyň arhitektory, dininiň goragçysy, ýagyş ýaly ýagan jomartlygy bolsa, onuň garamagynda-kylaryň kömekçisidir. Ol indi almagy bilmeýär. Onuň köýnegi we ýapynjasynyň ilikleri joşup duran deňiz ýaly *Ýezbul* dagynyň üstüni örtýär.

Awtor şeýle diýýär: Şol wagtlar men *Bagdatda* fykh okaýardym. 542-nji ýylyň arap aý kalendarynyň on birinji aýynda *Mosula* gitdim. Anna günleriň 2-sinde metjide *Jemaleddiniň* ýanyna bardym. Iki mesele barada fykhçylar bilen pikir alyşdym we oňa öwgüli kasyda ýazdym. Bu kasyda meniň döredijilik işlerimiň ilkinjileriniň biri bolup, şeýle setirler bilen başlanýar:

“Göçmäge hyýallanýandyr öýtdüm. Ýöne näme üçindir düeleri däl-de, *Jemaleddini* bizden uzaklaşdyrdylar. Olar hereket edenlerinden daň atyp başlapdy. Daň atanyndan ýagdaý üýtgedi. Alla, janlarym, içimi boşadar ýaly adamlaryň arasyndan hakyky dost tapyp bolarmy? Ýüregimi döküp duşmanlara gazap ýagdyrmasam, hiç zada eýe bolup bilmerin. *Jemaly* özüme dost tutunmaýyn! Emma adamlar ondan gowy dost bolarmy diýýär. Men bolsa *Abululadan* ant içýärin, ondan gowusy ýok diýýärin”.

Awtor şeýle diýýär: Ol diňe bir myhmanlaryna jomartlyk etmek bilen çäklenmedi. Eýsem beýleki ýurtlara-da jomartlyk etdi. Yslam ýurtlarynyň ählisine ýardam etdi. Şeýdip, onuň jomartlygy il gezip, at-abraýyny arşa çykardy.

***541-nji ýylda Çawly aradan çykanyndan
soň soltan Mesgut bin Muhammet bin Mälikşanyň
başyna düşen hadysalar***

Awtor (r.h.) şeýle diýýär: Çawly Jandar aradan çykanyndan soň uly hajyp *Emir Fahreddin Abdyrahman bin Tagaýerk Arranyýa* we *Ermeni döwletlerine* ýolbaşçy bolmagyň kül-külüne düşdi. Ýöne *Hasbeg bin Belengeriň* päsgelçiligi bilen bu işi amala aşyryp bilmejegine gözi ýetip, *Pars* diýarynyň häsiýeti *Bozabany* öz golastyna geçirmäge jan etdi. Ol *Bozaba* bagly bolan *Emir Tatara*: “Ine, bu *Bozabanyň* gelip hüjüm edýän pursady bolmaly” diýip, çapar iberdi.

Edil şol pursatda, *Bozaba* agyr goşun bilen köşge geldi. *Reyiň* häkimi *Emir Apbas* hem örän ykjam goşuny bilen *Abdyrahman Tagaýerke* birleşdi. Bu üçüsi, ýagny *Ibn Tagaýerk*, *Bozaba* we *Apbas* döwleti dolandyr-maklygy öz garamagyna alyp, ondan öz paýlaryny almaklygy karar berdiler. Soltan hem mejbury diýen ýaly, bularyň gelen netijesine boýun egmeli boldy. Ol bular bilen ylalaşyp, döwleti dolandyr-maklygy özüne makul hasaplady. Olaryň

razylygyny alyp, hökümdarlyk sürmäge söz berdi. Bu üçüsiniň ilkinji hereketi soltanyň wezirini işden boşadyp, wezipä özleriniň mynasyp hasaplan adamlaryny belletmek boldy.

Farysy Täjeddin bin Darestiň wezirliги

Awtor şeýle diýýär: *Ibn Darest Pars* diýarynyň häkimi *Bozabanyň* weziridi. Ol işleri öz islegine görä alyp barmak maksady bilen ony soltana wezir edip belledi. Ol wezir ýokary adamkärçilik sypatlaryna eýe bolup, ýamanlyk etmegi ýigrenýärdi. Ol öwner ýaly bir iş bitirmeýşi ýaly, tankyt eder ýaly günäde etmedi. Onuň orunbasary *Emineddin Abulhasan Kazeruny* hem peýdaly işler bilen meşgul biridi.

Arz (عرض) diwanyna weziriň kakasy *Adeddin* bellendi. Ol örän görmegeý kişi bolup, ol baran ýeriniň bezegidi. Şol günler *Azerbaýjan* we *Arran* ýaly ýurtlara ýolbaş-çylyk etmeklik *Tagaýerkiň* ogly *Abdyrah-mana* ynanyldy. *Hasbeg bin Belengeriniň* bolsa soltanyň ýanyndan uzaklaşdyryl-magyna karar berildi. Şeýle bolansoň *Hasbeg emir* hökmünde *ibn Tagaýerkiň* hyzmatynda boldy. Ol *Abdyrahman* bilen duşuşyp, gürründeşlik geçirende bolsa, ýüregindäki gaýgydan saplanyp bilmedi.

Soňra olar özlerinden biriniň sol-tanyň hyzmatyna girmegini maslahatlaş-dyrdylar. Şeýdip soltan tarapyndan gel-jek zyýanyň önüni aldylar. *Emir Bozaba Pars* diýaryna gitdi. Soltan bolsa *Reýiň* häkimi

emir *Apbas* we beýleki döwlet wekilleri bilen *Bagdada* geldi.

Awtor şeýle diýýär: Bu ýylyň güýzünde soltan *Bagdada* gelende olary garşylamak üçin fakyhlar bilen bilelikde öňünden çykdy. Şol wagt halk gorkýandygy üçin olardan gizlenmegiň aladasy bilen meşguldy. Olar şähere gelip-gelmänkä halkyň öýüni talaň edip, şäheriň iň gözəl ýerlerini ýykyp-ýumurmaga başladylar. Halkyň kalbyna gorky aralaşdyrdylar. Eýsem-de bolsa, olaryň bu ýere gelmek bilen göz öňüne tutan maksatlary-da şundan ybaratdy. Wezir karargähine baryp, daýysy wezir *Täjilmülk Abulganaýym bin Darestiň Bagdatda* gurduran *Täjiýe* medresesini abatlaşdyrmaga höküm berdi. *Şyh Şerefeddin Ýusup Dymyşky* bolsa, ol ýere müderris bolup işini dowam etdirdi.⁶⁵ Ol medresede sönen ylmy täzedan janlandyrdy. Medrese halkyň aňyny baýlaşdyrýan ylym ojagyna öwrüldi.

Wezir öýüne dürli mezhebleriň alymla-ryny we fakyhlaryny çagyryp mejlis geçirýärdi. Soltan bolsa onuň kabul edýän kararlaryna we ýerine ýetirýän işlerine garşy çykmaýardy. Onuň edýän işleri döwleti pajarlap ösdürdi. Ýöne bu ýagdaý kän bir uzaga çekmedi.

Awtor şeýle diýýär: Bu ýyl emir, alym we wagyz-nesihatçy *Kutbeddin Abu Mansur Muzaffar bin Erdeşir*

---

⁶⁵ O nusgasynda «وطنها» ýalydyr. Muňa görä terjimesi : «Ol ýere Damasklyny ýerleşdirdi».

Ybady Bagdada geldi hem-de täsinlikleri bilen halky haýran etdi.

Ol gelende men (awtor) hem mejlisdedim. *Dijle* derýasynyň kenarynda onuň üçin münber goýuldy. Soltan ýokardan ol ýere seredýärdi. *Reýiň* häkimi emir *Apbas* bolsa *Dijledäki* gämisinde⁶⁶ oturyp onuň sözünü diňleýärdi. *Ybady* bolsa jadyly sözleri bilen halky özüne bende edýärdi. *Bagdatda* bolan döwrümde *Ybadynyň* ähli ýygmanyşy-gyna gatnaşdym we aýdan sözlerini bolşy ýaly ýazdym. Ymam *Muktefi* oňa uly hormat goýup, sowgatlary berdi. Halypa huzurynda-lygyna garamazdan, oňa özüne ýakyn bir ýerde oturmagy höküm etdi. Bu şahs görüp eşidilmedik zatlar hakynda gürrüň berdi. Arzuwy hasyl bolansoň onuň keýpi has-da görterildi.⁶⁷

Ýokarda beýan edilen ylalaşygyň bozulmagyna sebäp bolan hadysalar

Awtor (r.h.) şeýle diýýär: *Emir Abdyrahman bin Tagaýerkiň Arranyýada* öldü-rilendigi baradaky habar gelip gowuşdy. Allatagalanyň kysmatyndan bolary çemeli, *Ibn Tagaýerki* soltanyň hyzmatyndan uzak-

---

⁶⁶ Pariž nusgasynda: «شبارته» *Şebbaresinde* görnüşdedir.

⁶⁷ 541-nji ýylda Wagyz *Ybady* soltan *Sanjar* tarapyndan ilçi hökmünde halypanyň ýanyna geldi we *Bagdatda* ýerleşdi. Muňa *Bagdatda* hemme kişi hormat goýýardy. Onuň şanyna geçirilen ýygmanyşyga soltan *Mesgut* we soltandan aşakdaky wezipeli adamlar gatnaşýardylar. Adamlar onuň şanyna gurnaljak mejlise gatnaşmak üçin ýer almaga howlугyp, beýleki işlerini taşlaýardy.

laşdyrmak maksady bilen *Hasbeg bin Belengerini* ýany bilen äkitdi. *Tagaýerk* ondan goranmagy asla akylynda getirme-ýärdi. Hat-da soltan mümkinçilik dörän pursaty *ibn Tagaýerki* öldürmegi gizlinlikde *Hasbege* buýrupdy.

Günlerden bir gün *Tagaýerk* gürjüler bilen ediljek gazawat söweşine goşun ýygnamak üçin atyna atlandy. Ol bu garyşyklykda ýeke özi dik durup, her kime bir zatlary buýurýardy. Her emire aýry-aýry tabşyryk berýärdi. *Tagaýerk* uly-kiçi hiç kimiň öýünde galmagyna rugsat bermeyärdi. *Ibn Belengeri* ýerinden butnaman ony synlaýardy. Ol gyn diýilýän bulutdan çykypda ýyldyrym ýaly çakjak gylyjyna seredýärdi. Onuň ýanynda emir *Zeňni Jandar* bardy. *Ibn Belengeri* öňe hüjüm edip, *Ibn Tagaýerkiň* kellesine şemşer bilen urup ýardy. *Ibn Tagaýerk* kömekçilerine gygyranda bolsa, oňa kömek eden kişi tapylmady. *Tagaýerk* soňra gylyç bilen urlup öldürildi. Onuň goşuny bolsa dagady. *Ibn Belengeri Arrana* gelip özüne kömek edenlere taňryýalkasyn aýdyp, olary özüne dost tutundy. Soňra ol *Erbiliň* daşyny gabady. *Erbilde* şol wagtlar *Ak Arslan* bardy. Ol *Ak Arslany* bu ýerden kowup çykardy we *Meragany* basyp almaklyga girişdi. *Ibn Belengeri Meragany* uzak wagtlap gabawda saklan-da bolsa, ony ele geçirip bilmedi. *Ibn Tagaýerkiň* öldürilendigi habary *Bagdatda* soltana gelip ýetende, ol ikiçäk gepleşmek üçin *Emir Apbasy* köşgüne çagyrdy. Ikiçäk galanlarynda soltan *Apbasyň* kellesini kesdirip, jesedini köçä zyňdy. Bu waka 541-nji ýylyň arap aý

kalendarynyň on birinji aýynyň sogap güni irden bolup geçdi.⁶⁸ *Apbasyň* atylary bu wakadan soň *Firuz Emir*

---

⁶⁸ *Abdyrahman Tagaýerk* we hökümdar *Apbasyň* öldürilmegi. Bu ýyl (541) soltan *Mesgut* döwletiň hajyby *Emir Abdyrahman Tagaýerki* öldürdi. Ol *Halhalyň* we *Azerbaýjanyň* bir böleginiň eýesi bolup, soltanyň döwletiniň häkimidi. Soltanyň oňa hökümi ýöremeýärdi. Ol şu sebäbe görä öldürildi. *Abdyrahman* soltanyň abraýyny pese gaçyrdy. Soltan onuň ýanynda ýesir ýaly bolup galdy. Ýurtda onuň sözi geçmedi. Hat-da *Abdyrahman* soltanyň *ibn Hasbeg* bin *Belengeri* ady bilen meşhur *Arslan beg* atly hyzmatkärini almaklyga çenli baryp ýetdi. *Hasbegi* soltanyň özi terbiýeläp ýetişdiripdi. Ol muny soltan görmez ýaly ondan uzaklaşdyrdy. *Hasbeg* örän akylly bolup, maksada okgunlydy. Ol meseläni çözmegiň ýoluny tapyp bilýärdi. Günlerde bir gün *Abdyrahman* goşun toplady. *Hasbeg* hem bu goşunyň arasyndandy. Soltan *Mesgut* bilen *Hasbeg Abdyrahmany* öldürmegi maslahatlaşdyrypdy. Şol sebäpli *Hasbeg* golastyndaky goşuny ýanyna çagyryp, olara wezipäni aýtdy. Emma beýle bir işi ýerine ýetirmekden ählisi gorkdy. Diňe *Zeňni* atly biri bu işi goldady. Ol *Jandardy*. Emirlerden bir toparý hem bu işde *Hasbege* goşuldy. Şeýlelikde, *Abdyrahman* halkyň arasyndaka *Jandar Zeňni* demir bilen urdy. *Abdyrahman* ýykylandan soň, *Hasbeg* ony öldürdi. *Zeňni*ni we onuň töweregindäkileri bu işde emirler goldadylar. *Abdyrahmanyň* ölümü *Jenze* meýdançasynyda bolup geçdi. Soltan onuň ölümü baradaky habary *Bagdatda Apbas* soltanyň ýanyndaka eşitdi. *Apbasyň* goşuny soltanyň goşunundan agdyklyk edýärdi. *Apbas* bu habary eşidip gaharlandy we bu herekete garşy çykdy. Soltan syýasat ulanyp, ony ýumşatdy. Soltan *Alpguşyň* hem-de hajyp *Tataryň* goşunyny özüne birleşdirip güýçlenenden soň *Apbasy* tussag etdirdi. *Apbasyň* kellesini kesip maslygyny kowumdaşlarynyň önüne taşladylar. *Apbasyň* karargähi talandy. Şäheriň halky bu wakadan gorkdy.

Apbas, soltan *Mahmydyň* hyzmatynda bolup, ol örän görmegeý hem-de adalatlydy. *Apbas* esasan batynylara garşy söweşipdir we olardan örän köp kişini öldüripdir. Batynylaryň kellesinden *Reýde* beýik minara gurupdyr. *Apbas Elamut* galasynyň daşyny gabap, ol ýerdäki erkek, aýal, oglan-uşak ählisini ýakdy. *Apbas Bagdadyň* günbatarynda öldürildi. *Apbasyň* gyzy adam iberip, kakasynyň jesedini getirdi we ony *Reýde* jaýlatdy. *Apbasyň* janyna kast etmeklik arap aý kalendarynyň on birinji aýynda bolup geçdi. Günlerde bir gün *Apbas Ybadynyň* wagyz nesihatyny diňleýärdi. Halkyň arasyndan biri okdurylyp çykyp, özüni *Apbasyň* üstüne zyňdy. *Apbasyň* janpenalary ol adamy tutup urdular. *Apbas* batynylardan çekinensoň elmydama sowut geýýärdi. Janpenalary-da hiç wagt ony ýeke goýmaýardy. Bu waka bilen

Aksunguryň ýolbaşçylygyndaky *Bagdat* şäheriniň ortasyndan geçdiler. Ýeňiýoluklar weziriň öýüni talamak islediler. Emma soltan şol pursat weziriň öýüni goramak üçin goşun iberdi. Mundan soň soltan wezire *Pars* diýaryna gitmäge rugsat berdi. Şeýle bolansoň ol soltanyň ýanyna gelip, onuň bilen hoşlaşdy we gowy-gowy dilegleri etdi. Soltan hem muňa doly ynandy. Ol: «Adam üçin öz ýürekdeşinden başga hiç bir gowy zat ýokdur» aýatyny okady.

Dergezini Şemseddin Abunejip Asamyň wezirliги

Soltan wezir *Täjedдини*ň sarpasyny uzak wagtlap tutmagy başardy. *Täjeddin* ýatdan çykarylýança *Şemseddin* wezir adyny göter-medi. *Seljuklaryň* wezirleriniň arasynda diňe *Täjeddin* maddy we ruhy taýdan zyýan çekip, wezipesi bilen hoşlaşypdy. Soltan *Bozabany* özüne ýakynlaşdyrmaga umyt baglandygy üçin, ony wezipesinden boşa-dypdy. Sebäbi, soltan *Bozabanyň* herekete geçip onuň bilen söweşjekdigini şübhelen-meýärdi. Hat-da *Täjeddin* bin *Daresti Bozabanyň* hötdesinden geljekdigini soltana wada edipdi. Hakykatda bolsa *Täjeddin* bu sözleri betbagtçylykdan halas bolmak üçin aýdypdy. *Täjeddin* betbagtçylykdan halas bolandygyna begenip, ýurduna

---

baglanyşykly *Ybady* şeýle diýdi : “Näçe wagta çenli beýdip goranjak? Eger Allatagala seniň başyňa bir iş getirjek bolsa, sen bu sowudyň iliklerini öz eliň bilen çözersiň. Maňlaýyňa ýazylanyny hem görersiň”. Ine şyhyň aýdyşy ýaly hem boldy.

gitmäge howlukdy. Ine, şu pursatdan soň *Şemseddin Abu Nejip* sözüň hakyky manysynda wezir boldy. Ol öň *Ibn Belengeriň* hyzmatyndady. *Ibn Belengeri* hojaýynynyň *Azerbayjandan* gaýdyp gelmeginiň ahyzaryny çekip, hajyp *Emir Tatara* hyzmat etdi. *Hasbeg* bilen gatnaşygynyň bolandygy üçin soltan onuň bilen ylalaşmaly boldy. Ýogsam, onda wezirlik ukyby ýokdy. Ol *Kywameddin Dergezini* bilen arasynyň gowudygy üçin ol wezir boldy. *Dergezini* döwre aýak goşup bilýän, jemagata laýyk, başarnykly biridi. Ol jemagata kömek etmäge çalyş-ýardy. Soltan bolsa öz işine meşguldy. Ol göwnüne gelen işi edip, kabul eder ýaly söz sözlänokdy.

Soltan *Mosula* ýöriş edip, ol ýeriň asudalygyny bozmak isledi. Muny eşiden *Mosulyň* atly-abraýly kişileri atlardyr ş.m. sowgatlar bilen soltanyň huzuryna ylgadylar. Soltan olaryň sowgadyny alyp, olardan razy boldy. Ol şeýdip gyşyň galan gününü-de *Bagdatda* geçirdi. Gyş gutaranyn-dan soň soltan *Bagdady* terk etdi. *Pars* diýarynyň häkimi *Bozabanyň* gozgalaňy onuň süýji düýşüni bozdy. Ýürekler endiräp, sanjaklar asmanda pasyrdady.

Soltan duşmandan öňürti *Hemedana* girmek üçin gyssagly öňe hereket etdi. Sebäbi *Hemedan* döwletiň paýtagtydy. Goşu-ny bilen tokaýyň şiri ýaly arlap gelmegi üçin ol *Hasbeg bin Belengerä* çapar iberdi. *Hasbeg* şol pursat *Maraganyň* daşyny gabamak bilen meşguldy.

Bozaba gelip, *Apbas* bilen *Abdyrahmanyň* ölüm habaryny eşidip, örän hapa boldy. Ol soltan *Mahmydyň Muhammet* we *Mälikşa* atly ogullary bilen ýerinden turdy. Soňra bulary çadyrda ýerleşdirip, ýola rowana boldy. *Ysphyhana* ýakynlaşanda, ony *Sadreddin bin Hojandy* garşylady we oňa *Ysphyhanyň* derwezelerini açdy. Ol *Ysphyhanyň* halkyny *Bozabany* goldamaga çagyrdy. *Bozaba* ýurduň paýtagtyndaky soltanyň karargähine girdi we *Hysrowy* tagtda oturtdy. Soňra bolsa olar bilen *Hemedana* tarap ýörişe ýola düşdi.

Ol bu ýere gelip, ony ýeňjekdigine we talajakdygyna şübhe etmeýärdi. *Bozaba Hemedandan* bir düşelge uzaklykdaky *Garate-gin* ýaýlasyna ýetende, *Reýiň* häkimi *Apbasyň* ogly hem muňa goşuldy. Soltan *Mesgut Bozabanyň* gelýändigini eşidip, dagynyk ýagdaýda bolan goşunyny bir ýere ýygnap, güýç-kuwwatyny artdyrdy. *Belengerä* hat iberdi. Söweşe doly taýýarlyk gördi. Bu arada *Belengeri* hem gelip ýetdi. *Belengeriniň* gelmegi bilen soltanyň güýç-kuwwaty has-da artdy. Iki goşun biri-birine ýakynlaşdy-gyça howsalalary artdy. Iki tarap hem uzakly gijäni howatyrlý geçirdi. Daň atyp, jahan ýagtylansoň goşunyň tozanyndan ýaňa hiç kimi saýgarar ýaly bolmady. Saralan gapylardan ganlar sil bolup akdy. Gynyndan syrylan gylyçlaryň ýalpyldysy patrak ýaly ýyldyzlary ýatlatdy. Iki goşunyň garpyşmagy we demirleriň demirlere degmegi aýylganç ses çykardy. *Mesgudyň* goşunynyň pyramagyna kân wagt galmandy. Ol merkez-däki ýerini üýtgetmezden durdy.

Bozaba bolsa derbi-dagyn etmek üçin soltanyň merkezi goşunynyň üstüne hüjüm edýärdi. *Bozabanyň* iň soňunda aty ýykylyp, duşmanyň eline düşdi. Goşuny derbi-dagyn edileninden soň, *Bozaba* soltanyň huzuryňa getirildi. Soltan oňa seredip gaharlandy. Emma *Bozabadan* ses çykmady. Şonuň üçin soltan oňa jeza bermäge dözmedi. Emma *Ibn Belengeri Bozabanyň* kellesini kesmekden başga jeza razy bolmady. Şeýle bolansoň *Bozabanyň* kellesi kesilip, *Yraga* iberilip halka görkezildi. Söweş meýdanyny gurşap alan tozan ýatyşanyndan soň *Apbasyň* oglunyň jesedi tapyldy. *Parslaryň* goşuny dargady, iki hökümdar bolsa wagt ýitirmän gaçdylar we gaýdyp wezipe almajakdyk-laryna ant içdiler.⁶⁹ *Mesgut* mejlis geçirip, *Hasbegi* emirlere ýolbaşçy edip belledi. Bu waka 542-nji ýylda bolup geçdi.

---

⁶⁹ *Bozabanyň* öldürilmegi. *Apbasyň* öldürilendigi baradaky habary eşidip, *Bozaba Parsda* we *Huzystandan* goşun ýygnady. Ol *Yspyhana* ýöriş edip, onuň daşyny gabady. Goşunynyň bir bölegini *Hemedana*, bir bölegini bolsa *Lahwat* ýurdundaky *Mahky* galasyna iberdi. Ýöne *Mahka* iberilen goşun ol ýerde emir *Alpguş* tarapyndan dargadyldy. Sebäbi ol ýerler emir *Alpguşa* degişlidi. Soňra *Bozaba* soltan *Mesgudy* talap edip, *Yspyhandan* çykdy. Soltan ylalaşyk gazanmak üçin adam iberen-de bolsa, *Alpguş* ony kabul etmedi. Olar *Garategin* ýaýlasynada çaknyşdylar. Soltanyň goşunynyň sag hem-de çep ganatlary soltanyň goşunyndan ýeňildi. Iki goşunda örän gaýduwsyz söweşdi. *Bozaba* ok degip, ol atyndan ýykyldy. Atyň büräp, ony ýykandygy hem aýdylýar. Şeýdip, *Bozaba* ýesir edilip, soltanyň huzuryňa eltilýär we onuň gözünüň önünde öldürilýär. *Bozaba* ýesir düşensoň, onuň goşuny dargamak bilen boldy. Soltanyň goşunynyň sag we çep ganadyndan gaçan goşun *Hemedana* hem-de *Horasana* bardy. Köp mukdarda halk öldürildi. Bu söweş araplardan beýleki halklaryň arasynda ýüze çykan iň uly söweşdir.

Bozaba öldürileninden soň Yspyhanda ýüze çykan pitne

Awtor (r.h.) şeýle diýýär: Soltan tara-pyndan *Yspyhana* häkim edilip bellenilen *Nejmeddin Reşit Gyýasy* şafygylara duş-mandy. *Sadreddin Muhammet bin Abdyllatyf Hojandynyň Bozaba* meýli artmaga başlan-soň, soltan pitnäni basyp ýatyrmak üçin *Yspyhana* adam ibermäge howlukdy. Hojandy muny eşidip, *Yspyhandan* çykdy. Halk medresäniň üstüne ýöriş edip, ony talady. Medresäniň kitaphanasy ýakyldy. *Hojandy-nyň* ogullarynyň hersi bir ýere pytrady. *Sadreddin Muhammet* bilen inisi *Jemaleddin Mahmyt Mosula* gitdi. Wezir *Jemaleddin* bulara örän uly hormat görkezdi. *Jemaleddin* haja gitdi. *Sadreddin* bolsa *Mosulda* galdy. Wezir oňa hormat goýmagyny dowam etdirdi. Soňra ol örän köp mukdardaky sowgat bilen *Mosuldan* gaýtdy we *Jemaleddin* barada birnäçe beýt ýazdy. Şol beýtleriň biri-de şudur: “Gapyňa ýalňyz gelip, seniň hormatyň saýasynda baý bolup yzyna dolandym”. Ol *Yspyhana* geleninden soň ähli kişi oňa hyzmat etmek isledi. Oňa hormat goýmagy özlerine parz hasapladylar.

Onuň inisi *Jemaleddin* barada aýdylan-da bolsa men *Bagdada* gaýdyp gelenimde, 543-nji ýylyň sapar aýynda, ol hajdan gaýdyp gelýärdi. Kakam hem *Yspyhana* gaýdyp barmak islänsoň, onuň bilen ýoldaş bolduk. Ýol biziň hemmämizi bir ýere birleşdirdi. Biz

biri-birimize iň gowy ýoldaş bolduk. Soňra biri-birimizden aýrylyşdyk. Ol *Hemedana*, biz bolsa *Ysphyhana* gitdik. Biz soltanyň bulary hormatlap halat ýapandy-gyny we olara öňki wezipesini gaýtaryp berendigini eştdik. Olar ýokary wezipelere çekilip, öňküden-de köp baýlyga eýe boldular.

Käbir hadysalar

Awtor şeýle diýýär: 541-nji ýylda *halypa Muktefiniň* weziri *Ibn Jehir* haja gitdi. Bu sebäpden *Kywameddin bin Sadaka* wezir edilip bellenildi. Ol abraýly, asyl-zada maşgaladandy. Onuň ýerine hazynadar wezipesini *Zaýymeddin Ýahýa bin Jafary* bel-lendi. *Ýahýa bin Muhammet bin Hubeyre* bolsa, ondan soň diwana ýolbaşçylyk etdi. 543-nji ýylyň gurban baýramy güni *Kazylkuzat Fahreddin Aly bin Hüseyin Zeynebi Bagdatda* aradan çykdy. Onuň ýerine *Demeganyň* ogly *Ymadeddin* bellenildi.

Awtor şeýle diýýär: *Bozaba* öldürile-ninden soň soltan *Mesgut* doganoglany *Mälik Muhammet bin Mahmydy* ýanyna çagy-ryp, uly hormat etdi hem-de ony öz gyzyna öýlendirdi. Ony özüne tagt mirasdary edip belledi. Soňra bolsa, oňa *Huzystan* ýurduny bagyşlady.

Ibn Belengeri ähli tarapy ölçerip-döküp hajyp *Tatary* tussag etdi. Ony *Serjahan* galasyna äkidip tussaglykda saklatdy, soňra bolsa bogup öldürtdi. Meýdan muňa galdy.

Awtor şeýle diýýär: 543-nji ýylyň arap aý kalendarynyň üçünji aýynda uly emirlerden bir topar *Mälik Muhammet* bilen bile *Bagdadyň* daşyny gabamaga geldiler. Olar soltan *Mesgudy* agyr ýagdaýda goýmak üçin biri-birlerine kömek etdiler, ýagny *Şemseddin Ildeňiz Emir Kaýsar* we arap hökümdary *Dübeys* bilen birleşip, *Bagdadyň* daşyny gabady. *Bagdadyň* halky bulary ýok etmäge synanyşanda, olar sähra tarap çekil-di. Soňra bolsa *bagdatlylaryň* üstünde hü-jüm edip, olary heläk etdiler. Rehimsizlik bilen olary ýok etdiler. *Bagdada* ýakyn ýerde kir ýuwulýan çukurlar, küzegärleriň ojakla-ry we mermer ýataklary⁷⁰ bardy. Halkyň bu ýerlerde gizlenenleri öz janlaryny halas edip bildi. *Bagdady* gabanlar ýerli halkdan baş ýüz kişini öldürildiler. *Bagdat* halky örän agyr betbagtçylygy başdan geçirdi.

Gabawçylar bu ýerden gitmek üçin haly-panyň diwanyndan otuz müň altyn talap etdiler. Şeýle bolansoň halypa bulara ýokarda agzalan möçberli puly bermelimi ýa-da bulardan dynmak üçin başga ýol gözle-melimi? diýip, weziri we beýleki wezipeli şahslary ýanyna çagyrdy. *Ibn Hubeyreden* galany altyn bermegi agyr görýändigini üçin, goranyşa geçmäge howlukdy. Ýöne altyn hem taýýar edildi.

Şol pursatda diwanyň başlygy *Ibn Hubeyre* olaryň garşysyna täze bir pikiri öňe sürdi we halypa: “Bular

---

⁷⁰ Tekstda «اتانين» Pariž we I nusgalarynda bolsa bu «اتاتين» görnüşdedir.

saňa we soltana garşy çykyp pitne turuzdylar. Allatagala-dan haýyr dile! Sen bulara berjek baýlygyňy, bulary ýok edip azaryndan dyndarjak esgerlere sarp et. Eger sen baýlyk berip, bulary öz başyňdan sowsaň-da, soltanyň gazabyndan halas bolup bilmersiň. Emma sen bulary ýok etseň, onda soltana: “Saňa garşy çykan kişileri derbi-dagyn etdim” diýip bilersiň» diýdi. Bulara baýlyk bereniň bilen hiç kim sizi öwmez hemde sag bolsun aýtmaz. Halypa *ibn Hubeyräniň* maslahatyny kabul etdi we goşun ýygnady. Ol baýlyk sarp edip, daş-töweregine adam jemledi, kuwwatly goşuna eýe boldy. Duşmany ýiti gylyçlar bilen ýok etdi. Halypa *ibn Hubeyrä* uly hormat goýup, oňa wezirlige mahsus ýakasy nagyşly egin-eşigi geýdirdi. Şeýdip, *Ibn Hubeyre* halypanyň iň ynamdar adamlarynyň biri boldy. Ol 544-nji ýylyň arap aý kalendarynyň üçünji aýynyň 14-ne ýa-da şol aýyň dördünji hoş günü bolup geçdi. *Ibn Hubeyre* wezir bolansoň, şerigata has giň möçberde hyzmat etmäge başlady. Ol *Muktedi* bilen *Müstenjidiň* wezirliğinde on alty ýyl iki aý hyzmat etdi. Onuň gözi kütek, gulagy bolsa kerdi. Din we döwlet işleri bu ikisi saýasynda kadaly, halypa-lyk bilen soltanlygyň arasy bolsa bütewi ýagdaýdady.

***Mälikşanyň ogly Sanjaryň
544-nji ýylyň arap aý kalendarynyň sekizinji aýynyň
ahyrlarynda Reýe gelmegi***

Awtor (r.h.) şeýle diýýär: *Sanjar* adamlaryň bilkastlaýyn öldürilmegi, bagyň miweleriniň gaçyrylyşy ýaly adamlaryň kellesiniň kesilmegi, *Hasbegiň* iň ýakyn dostlaryna garşy sütem ulanmagy, soltanyň bolsa bu zatlary görmezlikden gelmegi, *Hasbegiň* çagany aldadan ýaly soltany aldatmagy we *Yrakda* bolup geçen hadyslar ýaly wakalary eşidip, bu ýagdaýyň önüni almagyň, tutaşmaga başlan uçgunlary söndürmegiň ugruna girişdi. Ol ýaşynyň bir çene barandygyna garamazdan, gysg aýynda sowuk howada *Reýe* geldi we ol ýerde ýerleşdi. *Mesgut* bolsa *Hemedandan* çykyp, *Bagdadyň* töweregin-de ýerleşdi. *Şerefeddin Muwaffak Girdabaza* oňa: «Sen *Sanjaryň* oglunyň ýerini tutýan biri, çagalar öz kakalaryna hyzmat edip bagta ýeterler» diýip, onuň hereketiniň ugruny üýtgetdi. Oňa kakalarynyň razylygyny gazanan çagalar nähili bagtyýar diýdi. Ol şeýdip *Mesgut* bilen bilelikde, *Reýe* tarap hereket etdi, *Ibn Belengeri* soltana goşulmak islemedi. Şonuň üçin hem ol ker wezir bilen birlikde *Hemedanda* galdy.

Sanjar Mesgudy görüp, oňa uly hormat etdi we ýaraýjak sözleri aýtdy. Ol şeýle ajaýyp kabul edişden soň, *Hemedana* gelmek bilen göz önüne tutan maksatlarynyň ähli-sinden ýüz öwürdi. Soltan *Mesgut Sanjardan Hasbeg* üçin ötünç sorady. *Mesgut Sanjara*

Hasbegiň işlerini gürrüň berdi. *Sanjar* onuň aýdanlaryny makullady. Ýöne ol ýagdaýy düzedip biljek iş etmedi. Ol erkek dogany bilen hoşlaşyp, gije-gündiz diýmän *Horasana* tarap gyssagly hereket etdi. Soltan *Mesgut* bolsa, *Hemedana* gaýtdy. Ol soňra *Hasbegi* hem-de weziri ýanyna alyp *Bagdada* gitdi. Olar bu ýerde gyşy gözəl ýerleri gezmek, irdenki şeraby irden, agşamky şeraby agşam içmek bilen meşgullandylar.

Sanjaryň ýanynda goşunyň ýokary wezipelilerinden *Müeyýid Ýerenguş Hiriwe*, *Felek Aly Çitri*, *Sungur Ezizi* we beýlekiler bardy.

Bu ýyllarda bolup geçen wakalar

Awtor şeýle diýýär: 545-nji ýylyň arap aý kalendarynyň üçünji aýynyň altysyna nemesleriň şasy köp mukdardaky pereň goşuny bilen *Damaska* ýöriş etdi we onuň daşyny gabady. *Damaskdaky* musulmanlar durmuşdan umytlaryny üzmäge baş-lan döwri Allatagala olary halas etdi. Olar dört günlük gabawdan soň, köp mukdarda zyýan çekip gaçyp gitdiler. 544-nji ýylyň ahyrlaryna *Mosulyň* häkimi *emir Gazy bin Zeňni* aradan çykdy. Onuň ýerine inisi *Gutbeddin Möwdut* geçdi. Jomart *Jemaleddin* hemişekisi ýaly wezirligi, *Zeyneddin Aly Kiçik* bolsa goşun ýolbaşçylygyny ýerine ýetirýärdi.

Bu ýyl *Müsürin* halypasy *Hafyz* aradan çykyp, onuň ýerine ogly *Zafyr* geçdi. 544-nji ýylda *Zyb*⁷¹ taýpasy we onuň golas-tyndaky araplar *Mekgeden Medinä* gaýdyp gelýän hajylaryň üstüne çozuş edip, olary öldürdi. Bu sebäpden ähli ýerde musulmanlar agyr günde galdylar. Bu galagoplukda münlerçe adamdan sanaýmaly kişi janyny halas edip bildi.

Zeňniň ogly *Nureddin Mahmyt* 544-nji ýylyň sapar aýynyň 21-ine *Şamyň* töwere-ginde *Antakyýanyň* şazadasynyň goşunyny derbi-dagyn etdi. Ol şazadanyň kellesini kesdi. Şeýdip, yslam dininiň sütünlerini berkitdi.

545-nji ýylyň ahýrlarynda türkmenler *Juslyny* ýesir edip, *Nureddine* tabşyr-dylar.⁷² *Gylyç Arslanyň*

---

⁷¹ Bu O nusgada «ز عب» «Zub» görnüşinde gelýär.

⁷² *Nureddiniň Juslyndan* ýeňilmegi we *Juslynyň* ýesir edilmegi. Bu ýyl (546) *Nureddin Mahmyt* goşunyny ýygnaýdy. Ol pereňli *Juslynyň* ýurduna tarap ýöriş etdi. Onuň ýurdy *Halabyň* demirgazygynda bolup, ol *Tellubaşyr*, *Aýnytab*, *Yzaz* we ş.m. ýerleri öz içine alýardy. *Nureddin* bu taraplaryň daşyny gabap, zabt etmek isledi. Emma *Juslyn Nureddiniň* gelýändigini eşidip, pereňlilerden köp mukdarda goşun toplady. Olar biri-biri bilen çaknyşyp, uly söweş etdiler. Söweşde örän köp kişi öldürildi we ýesir edildi. Ýesir edilenleriň arasynda *Nureddiniň* ýaragyny göterýän kişi-de bardy. *Juslyn* onuň ýaragyny alyp, *Konýanyň* hem-de *Aksaragyň* häkimi *Mesgut bin Gylyç Arslana* iberdi we oňa: “İne, bu seniň gyzyň äriňiň ýaragy. Basym saňa mundan has uluragyny hem ibererin” diýdi. Bu wakany eşidip, *Nureddiniň* gahary geldi. Ol *Juslyndan* aryny almak üçin herekete geçdi. *Nureddin* türkmenlerden bir jemagaty ýanyna çagyryp, *Juslyny* öli ýa-da diri ýanyna getirseler, köp mukdarda sowgat berjekdigini aýtdy. Sebäbi bu iş bilen özi meşgul bolsa, onuň goşunynyň arasyna girip öz howpsuzlygyny üpjün etjekdigini ýa-da galanlarynyň birinde gizlinjekdigini bilýärdi. Şeýle bolansoň türkmenler *Juslyn* üçin garawçy goýdular we günlerde bir gün ony tutdylar. *Juslyn* türkmenlere özüni boşadan ýagdaýlarynda baýlyk

ogly *Mälik Mesgut* öň Juslynyň tabynlygynda bolan *Tellubaşyrda* düşledi.

Nureddin Juslyny ýesir alanyndan soň, *Azzar* galasyny basyp aldy.

546-njy ýylyň arap aý kalendarynyň üçünji aýynyň 25-ine sogap günü bolsa *Hassan Menbiji Tellubaşyr* galasyny golastyna geçirdi. Emma ol halka hiç hili sütem ulanmady.

546-njy ýylda *Jaber* galasynyň eýesi *Yzzeddin Aly bin Mälik Rakkanyň* töwereğine çapawulçylyk etdi. Emma galadakylar olaryň yzyndan kowup, olary öldürdiler. Galada onuň ýerine ogly *Şyhabeddin Mälik* ýolbaşçy boldy.

Hökümdar Mälikşa bin Mahmydyň döwründe yüze çykan hadysalar we soltan Mesgudyň ölümi

Awtor şeýle diýýär: 545-nji ýylyň arap kalendarynyň üçünji aýynda *Mälikşa bin Mahmyt Ysphyhana* hüjüm etdi we olaryň süri-süri malyny sürüp äkitdi. Olar *Ysphyhanyň* halkyny gije-gündiz gorky astynda saklady. *Ysphyhanyň* häkimi *Nejmed-din Reşit* hem şol wagt şol ýerdedi. Soltan *Mesgut Şerefeddin*

---

berjekdigini aýtdy. Türkmenler bolsa baýlygy beren ýagdaýynda, boşatmaga razy boldular. Şeýlelikde, *Juslyn* baýlyk getirmek üçin adam iberdi. Ýöne türkmenlerden biri ýagdaýy *Nureddiniň Halapdaky* orunbasaryna duýdurdy. *Abu Bekr bin Daýa* goşun iberdi. Olar türkmenleriň üstüni basyp, *Juslyny* ýesir edip, *Abu Bekiriň* ýanyna getirdiler. Musulmanlar örän agyr ýagdaýlarda goýan *Juslynyň* ýesir edilmegi ýeňişleriň iň ulusy boldy. Bu ýagdaýda hristianlar üçin garaşylmadyk betbagtçylyk boldy.

Girdbazyny Ysphyhana iberdi we onuň ýanyna birnäçe emir goşdy. Bular *Ysphyhana* baryp, *Mälikşanyň* ýanyna ilçi iberip, edilen işleri gözden geçirdi. Reşit *Mälikşa* iberen baýlygy bilen bu işi azajykda bolsa ýeňilleşdirdi. Pitne basylp ýatyryldy. Ýolagçylar öz ýollaryna rahat dowam etdirmäge başladylar. 545-nji ýylda soltan *Mesgut* rahat ýagdaýda gysyny *Bagdatda* geçirdi. Ol soňra *Bagdatdan* çykyp, hiç wagt *Yraga* gelmedi. Soltan bilen *Hasbeg* bolsa dostlaşdylar. Birek-birege kömek etdiler.

Hasbeg hem soltan *Mesgut* bilen söhbetdeşliginden we dostlugyndan hoşal boldy. Olar *Hemedana* geldiler. 546-nji ýyl örän asuda we parahat geçdi. Emma bular ýedi ýaşly ýyrtýjy haýwan ýaly näme olary parçala-jakdygyny, bu günki göreniň ertir ýokdu-gyny, ölüm penjesiniň haçan ýakalaryndan tutjagyny bilmeýärdiler.

Mesgut elmydam özüni bagtyýar duýýardy. Emma ol duýdansyz gaýtarma keseline duçar boldy we arap aý kalendarynyň altynjy aýynda aradan çykdy. Durmuşyň açylan sahypasy düýrlendi, gün kölegä boýun syndy. Ahyrsoňunda demi kesildi, ody oçdi, akması durdy.

Mesgut örän adamkärçiliklidi. Ol garyp-gasaryň mertebesini ýokary götererdi. *Mesgut* özüne göwni ýetýän biri bolup, ol hiç wagt duşmanyň hilesine aldanmazdy. Ýaramaz işleri etmekden ýüz öwrerdi. Duşmanyndan kine saklamaýyşy ýaly dostlary hakynda aýdylan ýaramaz gürrünlere-de gulak asmazdy.

Mesgudyň ölüminden öň onuň *Kazwin* galasynda aýagy kündeli saklanýan inisi *Süleyman* şa bilen galanyň serdary *Muwaf-fak Mesgut* öleninden soň, soltanlygy eýelemek üçin birleşdiler. Hat-da şazada *Mahmyda* bil baglap, doganoglany *Mesgudyň* ýanyna gelipdi. *Mälikşa Mesgut* öleninden soň, onuň ýanyna geldi. Çünki, iki dogany biri-birinden arasyny aýyrmak pelegiň işidir. *Mesgut Hemedanda Jandar Ykbal* diýilýän *Jemaleddin* tarapyndan bina edilen medresede jaýlanyldy.

Soltan Mälikşa bin Mahmydyň tagta geçmegi

Awtor şeýle diýýär: *Mälikşanyň* doganoglanly *Mesgut* aradan çykanyndan soň goşun ony soltanlyk tagtyna oturtdy. Emirler muňa boýun egdi, beýlekileriň-de muňa boýun egmelidigi maslahat berildi. Onuň aýagy düşdi diýip, özlerini bagtyýar hasapladylar. *Ibn Belengeri* baýlyk toplamak we salgyt ýygnamak, baýlary pukaralaryň hataryna goşmak babatda ýene-de özbaşyna hereket edýärdi.

Mälikşa raksa oýnamak, aýdym aýtmak, saz çalmak bilen meşguldy. Döwlet işle-rini ol *Belengerä* ynanyndy. *Mälikşa* onuň iş başarjaňlygyny tejribeden geçiripdi. Ýogsa-da ol *Belengeriň* abraýynyň artmagy bilen öz abraýynyň peseljekdigini bilme-ýärdi. Günlerde bir gün *Belengeri* emirleri ýanyna ýygnap (bularyň iň ulusy *Jandar Hasan*) şeýle diýdi:

“Bu soltan patyşalyga mynasyp däl. Ol gapyl we iş bilenok, soltan başga işler bilen meşgul bolansoň, döwletiň işine eli degenok. Men muny wezipesinden boşadyp, inisi *Muhammedi* çagyryp, ony tagta çykarmagy makul hasaplaýaryn” diýdi.

Bu hereketi bilen *Hasbeg* öz ajalyna el bulaýardy, ýagşylyga ýamanlyk diýleni-dä. Emirler onuň gözboýagçylyk edýändigini bildiler we onuň geljekde has-da beýgelme-ginden çekinip ejiz ýerinden hem-de oňa bu işini çaltlandyrmaga maslahat berdiler. *Mälikşa* bilip, bu iş ýerine ýetmän galaý-masyn” diýdiler.

Şeýle bolansoň, *Ibn Belengeri Hasan Jandaryňkyda* myhmançylykdaka *Mälikşany* tutdy we ony *Merji Hemedanda*⁷³ tussaglykda saklady. Ol *Mälik Muhammet bin Mahmydy* getirmek üçin, *Jemaleddin Ilfakşet bin Gaymaz Haramyny* iberipdi. *Ibn Belengeri Muhammede* kasam etdirmek üçin emir *Müşeýededdin bin Şamäligi* we onuň bilen bile *Täjili* ady bilen tanalan wezir *Kemal Abu Şujag Zenjanyny* iberdi. Bular ilçilik borjuna hyýanat etdiler. Soltan *Muhammede Ibn Belengeriň* aýt diýen zatlary-nyň tersine aýtdylar. Olar soltan bilen paýtagta gelen günü *ibn Belengerini* öldürmeklige karar berdiler. Soltana: «Halkyň önünde özüni ykrar etdirmek isleýän bolsaň, mundan başga maslahaty kabul etme» diýdiler. Olar *ibn Belengeriň* ýanyna gelende bolsa şeýle diýdiler:

---

⁷³ Pariž nusgasynda «بهمدان» şekildedir. Bu Hemedanda diýmekdir.

“Biz *Mälik Muhammede* ant içirttik. Eger ol ähdinden dönse, onda ol imanyndan dönen ýaly boljakdyr”.

Belengeri bularyň sözüne ynandy. Ol *Muhammediň* ýanyna adam iberip onuň derrew gelmegini isledi.

Mälikşa geleninden soň bu *Mälik* tussag-lykdan boşadyldy, ýyldyzy dogdy, ykbaly oýandy. Goraýjylar tussaglykda ony zabun saklamadylar. Olar ilki oňa ýagşylyk etmekden saklananda bolsa, soň ýagşylyk etdiler.

Ýogsa-da ondan ar almaga bularda bahana-da ýokdy. Onuň gaçandygy aýdylanda bolsa, yzyndan kowgy hem ibermediler. Ol sol-tanlyk tagtynda iki ýa-da üç aý galyppy. Soňra ol ondan oňa geçip ahyrsoňy *Huzystanda* patyşa bolmaga karar berdi we sag-salamat ýoluna düşdi.

***547-nji ýylyň ahyrlarynda Gyýaseddünyä Weddin
Abu Şuja Muhammet bin Mahmyt bin Muhammet
bin Mälikşanyň tagta geçmegi***

Awtor şeýle diýýär: Soltan *Muhammet* taýýarlyksyz, az sanly goşun bilen *Hemedana* geldi. *Hasbeg* ähdine ynanyp, ony garşy-lady.

Soltana, hökümdara laýyk bolan bezeg-ler, mallar, arap atlary, öýler, egin-eşik-ler äkidildi. Bu ajaýyp sowgatlar bilen töweregindäkileriň göwnüni awlady. Üste-sine-de, *Ibn Belengeri* neresse, soltanyň ähdine

ynanansoň, ondan arkaýyndy. Soltan güler ýüz bilen garşylap, oňa öwgüli sözler aýdanda bolsa, ýüreginde kine saklaýardy. Ol ony nädip öldürmekligiň pikirini edýärdi. Soltan paýtagta geleninden üç gün soň, köşgüň ýokary gatynda oturdy. Döwleti dolandyrmagy öz eline almak üçin *ibn Belengerini* ýanyna çagyrdy. *Ibn Belengeriniň* ýanynda emir *Zeňni Jandar* hem-de *Şemle* lakamy bilen tanalan *Emir Guşdogan* bardy. Köşgüň basgançagyndan çykanlarynda *Şemle* ýagdaýa akyl ýetirdi. Ol adatdakylara mahsus bolmadyk birnäçe zatlary gördi we yzyna gaýtdy. Ol *ibn Belengeriniňde* yzyna gaýtmagyny isläp, onuň donunyň synyndan çekdi. Emma ol yzyna dolanmady. *Şemle* gorkup, basgançakdan düşdi we atyna münüp gaçdy.⁷⁴ *Ibn Belengeri* bilen *Zeňni* bolsa basgançak bilen ýokary çykdylar. Şol pur-sat soltanyň buýrugy esasynda *ibn*

---

⁷⁴ *Hasbeg* soltan *Mesgutdan* soň adyna hutba okalan *Mälikşany* tussag etdi. Ol 548-nji ýylda onuň *Huzystandaky* inisi *Muhammedi* alyp geçmak üçin adam iberdi. Onuň maksady, ony tussag etdirip, öz adyna hutba okatdyrmakdy. *Mälik Muhammet* ýola rowana boldy. Ol paýtagta gelende *Hasbeg* ony soltanlyk tagtyna oturtdy we adyna hutba okatdy. Oňa gymmatbahaly sowgatlar berdi. Örän ýokary derejede hyzmat etdi. *Belengeri Mälik Muhammediň* geleninden iki gün soň onuň ýanyna bardy we öldürildi. *Belengeri* bilen bile *Zeňni Jandary* hem öldürdiler. Olaryň kellesi arkadaşlarynyň öňüne taşlanyldy. Arkadaşlary dargady. Bulary soran-idän hem bolmady. *Hasbegiň* ýanynda *Şemle* lakamy bilen tanalýan *Aýdogdy* atly türkmen bardy. *Belengeri Şemlaniň* sözünü deňlemänsoň öldürildi. *Şemle* bolsa halas boldy. *Mälik Muhammet* ýaýladaka mallary sürüp *Huzystana* gitti.

Mälik Muhammet Hasbegiň örän köp malyny aldy we hökümdar boldy. *Hasbegiň* jesedini ýygnan bolmady, ahyrsoňunda itlere ýal boldy. *Hasbeg* milleti boýunça türkmen bolup, soltan *Mesgut* bilen birleşipdi. Ol ähli emirlere ýolbaşçylyk edýärdi. Ine, onuň ykbaly ahyry şeýle tamamlandy.

Belenge-riň kellesi kesildi we jesedi köçä zyňlydy. Yz ýanyndan *Zeňni Jandaryň* hem kellesi kesildi. *Zeňni Jandaryň* abraýy uludy. Onuň öldürilendigi baradaky habardan soň ýürek-lere gorky, gözlere ýaş aýlandy.

Hasbegiň yzynda örän köp mukdarda, aňyrsynabärsine göz ýetmeýän baýlyk galdy. Diňe atlas matadan tikilen egin-eşikden bir müň ýedi ýüz sany eken. Ony ýakanyň bilenem gutarar ýaly däldi. Emma, ölen günü onuň kepeni üstüni örter ýaly tapylmady. Ahyrsoňy esger bazaryndan kepen bilen pagta tapyldy. Allanyň haky üçin kimdir biri ony ýuwup ýere tabşyrdy. Dep bolsun bu dünýä, sapasy nähili gudratlydyr, wepasy nähili hyýanatlydyr.

Soltan *Mahmyt* baradaky aýdylanda bolsa, ol *Belengerini* öldüreninden soň ony ýigrenýän emirleriň ählisi özüne ýardam eder öýtdi. *Huzystandaka* oňa *Jemaleddin ibn Kywam Abulkasym*⁷⁵ *Dergezini* wezirlik edýär-di. Ol wezirkä ähli işler onuň yhlasy bilen amala aşyrylypdy. Bu sapar hem ol *Hasbegiň* kellesini uly emir *Atabeg Şemsed-din Ildeňiz* bilen *Meraganyň* eýesi *Nasreddin Hasbeg bin Aksungura* ibermegi tabşyrdy. Ol beýle etmek bilen birinjiden olary begen-dirmek, ikinjiden bolsa, olary gorkuzmak isledi. *Belengeriniň* kellesi bulara getiri-lende olar gorkup, pitne çykarmakdan çe-kindiler.⁷⁶ Soltanyň bu eden hatasyny ýuwar ýaly sebäp tapmadylar. Ol uly

---

⁷⁵ Bu O, I we Pariž nusgalarynda «ابى قوام بن» görnüşdedir.

⁷⁶ Bu ýerde tekst «و اعيتما في هذه العشرة اقاتله» bolup bu ýalňysdyr, dogrusy «و اعيتما في هذه العشرة اقاتله» görnüşdedir.

günä iş edip, beýik şahsyýeti öldürdi. *Ibn Belengere* ol äht etmänmidi, wada bermänmidi eýsem.

Bu bela-beter artdy diýmekdir. Olar ondan ýüz öwürdiler. Ýagdaýdan şikaýat edip, oňa ilçä iberip şeýle diýdiler: “Sen bu işi dogry edensiň öýdýärsiň. Emma ýalňyşýarsyň. Indiden beýläk saňa hiç kim ynanmaz. Seniň ähdiň *Ibn Belengerä* beren ähdiň ýalydyr. Sen *ibn Belengerä* beren sözüňi nähili bozan bolsaň, bize berjek sözüňi-de şeýdip bozarsyň. Biz siziň ýanyňyza gitmeýäris. Edil şonuň ýaly-da siz bilen etjek gürrüňimiz ýok”.

***Soltan Süleýman bin Muhammet bin Mälikşanyň⁷⁷
başdan geçirenleri we onuň hökümdarlyk tagtyna
çykyşy***

Awtor (r.h.) şeýle diýýär: *Süleýman Kazwyndaky* mülkünden çykyp, özüni dürsä-ninden soň *Guşbaşy Muzaffareddin Aly Argu bin Ýerenguş* muny *Zenjana* äkitdi. Ol bu ýerdäki iki emir bilen ony *Şemseddin Ildeňiz* we *Meraganyň* eýesi *Nasreddin* bilen gepleşik geçirdi. Eýsem, bu ikisi-de onuň bilen gepleşik geçirmegi göz önünde tutýar-dylar. Bu ikisi soltan *Muhammediň* eden işinden närazy bolup, goşuny bilen bile-likde soltana hyzmat etmek üçin *Zenjana* bardylar we ony *Hemedana* getirdiler. Soltan *Muhammet* bu ýagdaýy görüp, az sanly jema-gaty bilen *Ysphyhana*

---

⁷⁷ Pariž nusgasynda - ملکشاه بن آلب أرسلان - görnüşdedir.

gaçdy. *Süleyman* bolsa, pursatdan peýdalanyp tagta geçip oturdy. Şol wagt munuň ýanynda *Ynaltegin*, *Horezm-şa*, inisi *Ýusup* we bularyň aýaldogany soltan *Süleymanyň* aýaly bardy. *Süleymanyň* ähli işlerini bu aýal ýerine ýetirýärdi. *Süleyman* ahlak taýdan bozukdy. Ol serhoş bolup hepdeläp ýatardy. Hiç kime görünmeýändigini üçin ony hiç kim hem söýmeýärdi. Emir-leriň ony görüp bilmezligi, olary agyr günde goýýardy.

Süleymanyň weziri kaşanly *Fahreddin Abu Tahyr ibn Mugyn Abu Nasr Ahmet bin Fazl bin Muhammet* hem ondan üýtgeşik dälidi. Bu hem edil soltany ýaly öz döwrüne laýyk şahsdy. Şeýle ýagdaýda beýik emirler gapyda garaşmakdan utanyp, ol ýerden aýrylyp gatnaşygy kesmäge başladylar. *Şemseddin Ildeňiz*, *Ibn Belengeriniň* dogan-oglanly *Rewadynyň* elinden *Arrany* basyp almak maksady bilen *Azerbaýjana* gitdi. *Nasreddin Aksungur* bolsa öz welaýatyna tarap ýola düşdi. *Şemseddin Ildeňiz* gideninden soň galan emirler *Nasreddin* bilen bile-likde *Garategin* ýaýlasyna çekildiler. Olar soltany töweregindäki kişiler bilen bile-likde *Hemedandaky* köşgünde galdyrdylar we weziri tutmaga hem-de *Horezmşa Ynaltegin*ni tussag etmäge girişdiler.

Şol döwürde soltan *Süleyman* inisiniň aýalyna (*Gürji* hökümdarynyň gyzy) öýlendi, onuň bilen girdege girdi. Toý gidip durka beýleki aýaly oňa janyna howp abanýandy-gyny duýdurdy. Oňa eger hüşgär bolmasaň, tussaglykda galyp, öňki günüň

başyňa geler” diýdi. Şeýle bolansoň soltan bu aýaly hem-de onuň iki sany inisini (*Ynaltegin Horezmşa* we *Ýusup*) ýanyna alyp, gije gaçdy. Şeýdip, ol *Abhaz* hatyny taşlamaly boldy.

Emirler irden turanlarynda aralarynda soltanyň ýokdugyny gördüler. Netijede, esgerler öz ýurtlaryna gaýtdylar we arslan-lar tokaýlara girip gözden ýitdiler.

***Süleýman ýiteninden soň soltan Muhammet bin
Mahmyt bin Muhammet bin Mälikşanyň
Hemedandaky hökümet merkezine gaýdyp gelmegi***

Awtor şeýle diýýär: Soltan *Muhammet* doganoglany *Süleýmandan* arasyny açyp, *Ysphyhana* gelip, töweregindäkiler bilen gepleşik geçirdi. *Reýiň* emiri *Inaj* (Inaç)⁷⁸ birleşeninden soň, onuň goşuny has-da güýçlendi. Ol daşardan goşulan goşunyň⁷⁹ doganoglanynyň ýanynda bolmaga garşydygyny eşitdi we bu goşun dogan-oglanynyň ýanyndan aýrylan ýagdaýynda ony derbi-dagyn etmäge karar berdi. Emma ol doganoglanynyň gije deňzinde gaýyp bolandygyny eşitdi. Bu ýagdaýy eşidip, oňa aýagyň düşdi diýdiler. Şeýdip ol köşgüne we bagtyýarlyga gowuşdy. Bu waka 548-nji ýylda bolup geçdi.

---

⁷⁸ Bu I nusgasynda «اينانچ» görnüşdedir.

⁷⁹ Pariž nusgasynda العربية ýerine الغربية görnüşde bolup, «arap goşuny» diýmekdir.

Soltan Mesgut öleninden soň halypa Muktefiniň girişen işleri

Awtor (r.h.) şeýle diýýär: Halypanyň diwany nadanlaryň talaňçylygyna sezewar boldy. Olar öz maksatlaryny göz önüne tutup halypa hemme tarapdan garşy çykdylar. *Bagdat* bularyň duşmançylygyna sezewar boldy. Olar diwanyň salgyt işlerinden pul isledi. Emma salgyt işleri muny bermedi. Sebäbi olaryň isleýän baýlygynyň aşagyn-dan çykmak oňa başartmaýardy. Diwanyň dini işleri bölümi-de bulardan çekinýär-di. Bularyň haýbatyndan ýaňa ähli kişi howatyrlydy.

Soltan *Mesgut* öleninden soň: «Indi sabyr käsäm doldy. Bu kowum bilen ylalaşyp, işleşip bolmaz» diýdi. Wezir *Awneddin bin Hubeyre* hem oňa goldaw we teselli berdi.

Hadym *Mesgut Bilali Bagdadyň* häkimi-di. Onuň başyna kyýamat gopdy. Oňa *Bagdatda* ýaşamak mümkin bolmady. Şeýle bolansoň ol *Hillä* göçüp gitdi we şol ýerde goşun toplady.

Şol wagt soltanyň beýik emirlerinden bolan *Sellar Kürdi* hem *Hillededi*. Ol muňa känbir ähmiýet bermedi. Emma soň *Mesgut Bilaly* bilen görüşmäge baranda, ol muny öldürip, *Fyrat* derýasyna zyňdy. Soňra goşun ýygnaý welaýatlary öz tarapdarlaryna paýlady. *Ibn Hubeyre* bolsa onuň üstüne çozuş edip, ony derbi-dagyn etdi.

Şeýle bolansoň *Bilaly* kömek sorap, *Hemedana* bardy. Emma bu ýerde onuň goşuny dagady. Halypa *Kufe* wakasyndan soň *Hulwana* we *Tikritden Abadana* çenli bolan *Yrak* topraklaryny golastyna geçirdi. Ol *Wasyty* we onuň töweregini, derýalaryny, galalaryny we welaýatlaryny, *Basrany*, *Hilläni*, *Kufäni*, *Nehrilmülki*, *Nehrilsany*, *Düjeýli*, *Rozany*, *Hulwany* we *Horasan* ýoluna çenli ýerleri ýaranlaryna paýlady. Soltanyň wezirine we gullukçylaryna degişli bolan mülkleriň ählisini wezir *Awneddin bin Hubeýrä* berdi. Taýýar bolup durmak, şeýle hem goşunyň sanyny köpeltmek arkaly duşmany ejizlet-mek babatda wezire kömek etdi hem-de oňa “*Täjilmülk*” we “*Felekiljuýuş*” lakamyny berdi. Halypa bu wezipä bellenen türkmen-lerden işgär almazlyga äht etdi. Şonuň üçin hem ol halypalygy döwründe töweregine ermenilerden, greklerden aldy. Onuň türk-menlerden *Türşek* atly ýekeje guly bardy. Ol muny hem halypa bolmanka alypdy. Halypa *Türşegi* soň emirleriň emiri edip belledi. Halypa grek hem-de ermeni gullarynyň käbirine ýokary wezipeleri berdi. *Bagdadyň* galalaryny galdyrdyp, hendeklerini gaz-dyrdy. Welaýatlara häkimler belläp, her ýere öz adamlaryny iberdi. Şol döwürde soltan-lar biri-birleri bilen çaknyşýardylar. Allatagala halypa gowy mümkinçilikleri berdi.

Halypa 546-njy ýa-da 547-nji ýylda *Kutbeddin Ybadyny* ilçä edip, *Muhammet bin Mahmydyň* ýanyna *Huzystana* iberdi. Emma ol bu ýerde aradan çykdy. Şeýdip, ylmyň aýdyň şöhesi söndi.

Soltan *Muhammet* doganoglany *Süleyman* gaçyp gideninden soň *Hemedana* gelende, halypanyň ýanyna ilçi iberip, öz adyna hutba okalmagyny teklip etdi. Emma halypa muny kabul etmedi. Sebäbi ol ony *Ibn Belengerini* öldürmekde günäkärleýärdi. Ha-lypa onuň *Bagdatdaky* mülkünden umydyňy kesdirdi we islegini kabul etmedi. Şeýle bolansoň *Bagdatdaky* mülklerinden mahrum edilen emirler soltanyň ýanyna ýygňan-dylar we oňa: “Biziň rysgalymyz, kökümüz kesildi, öýlerimize başga adamlar göçüri-lip getirildi. Hâkimlerimiz işden boşa-dyldy. Bu ýagdaýy gyssagly düzetmek gerek” diýdiler.

Soltan *Muhammet* akylyly, agyr başly we düşünjeli biri bolansoň, olara: “How-lukmaçlyk etmäň, halypa garşy çykmak şumlukdyr. Halypa duşmançylyk etmegi, oňa garşy gitmegi ýigrençlik hasap ed-ýärin” diýdi.

Emma emirler: «Biz gidip özümüz bu işi ýola goýjak, ýüki seniň üstünden aýryp, goşunymyz bilen garşylaşjak, duşmany öz gylyjymyz bilen kesjek» diýdiler. Sol-tan bolsa: «Men öz pikirimi aýtdym. Siz indi näme isleseňiz şony ediň» diýdi. Olar soltan bilen hoşlaşyp, atlaryna mün-düler. Bular köp mukdarda goşun ýygňadylar we türkmenleri öýleri, sürüleri, aýal-ehtat, oğlan-uşaklary bilen bile önlerine düşü-rip äkitdiler. Şol döwürde *Tikrit Mesgut Bilalyň* golastyndady. *Mesgudyň* orunbasary *Esbe* hem şol ýerdedi. Halypa bu ýeri birnäçe gezek gaban hem bolsa, eýeläp bilmändi. Bu ýerde *Mälikşa* bin *Seljuk*

bin *Muhammet* bin *Mälikşa* we *Arslanşa* bin *Togrul* bin *Muham-met* bin *Mälikşa* atly iki sany seljukly hökümdary bardy. Halypanyň üstüne hüjüm edýän goşun *Mesgut Bilala* soltanyň dogan-oglaný *Mälik Arslan* bin *Togruly* getirme-gini isledi. Ol *Togrulyň* gelmegi bilen türkmen atlylary ynjalar diýdi. Şeýle bolansoň *Mesgut* şazadany çykaryp, onuň karargähini aýyrdy. Soňra olar *Yragyň* serhedine tarap gitdi.

Halypa bu ýagdaýy eşidip, perman çy-karanyndan soň, esgerler tokaýyň şirleri ýaly bolup sähra çykdylar. Olar galkandyr naýzalar bilen üpjündi. Halypa on dördünji gijäniň aýy ýaly bolup, saýawanyň aşagynda durdy. Onuň ýüzünden nur ýagýardy. Elinde pygamberiň hasasy, egninde bolsa pygamberiň dony bardy. Bu alamatlar oňa duşmandan ýeniş gazanarsyň diýip ýañzyd-ýardy.

Halypanyň öňünden weziri *Awneddin* bin *Hubeyre* ýylan ýaly towlanyp, demir sowut geýnip, goşunyň arasyndan saýlanyp barýar-dy. Onuň sag we çep tarapynda *Müsterşit* döwrüniň emirlerinden we *Muktefi* döwrü-niň goraýjylaryndan *Nasreddin Meňgubars*, *Wasyt Menklebe*, *Behaweddin Sandal* ýaly emirler we goşun serkerdeleri bardy.

Halypa *Bagdatdan* iki düşelge uzaklyk-da ýerleşen *Bejimze* diýlen ýerde karargähini gurdy. Duşmanyň hüjümine garaşyp, ol ýerde bir aý boldy.

Sebäbi olaryň dogry ýola düşmegini umyt etmeýärdi.⁸⁰ Iki goşun biri-birine ýakynlaşanda, duşman hüjüme geçdi. Eger duşmana garşy çykyp biljek derejede kuwwaty bar bolsada, şu wagta çenli olar garaşyp agyr günde galmazlardy. Azyk gory azaldy. Mallaryň oty bolsa gutardy. Aljyraňňylyk başlady. Olar hökümete gar-şy pitne turuzanlarynda halypanyň şeri-gat kanunyna görä, özlerine jeza berjekdi-gini ýatdan çykardylar. Olar bu ýagdaýy göz önüne tutman, atlaryna atlandylar we meýdana girip goh-galmagal döretdiler.

Halypa hem ýakyn adamlary bilen bile-likde atyna atlanyp, goşunyň merkezinde ýerleşdi. Ol weziri *Ibn Hubeyrāni* öz önüne geçirdi. Sanjaklaryny onuň bilen bile iberdi. Halypa emirlerine-de onuň bilen bilelikde, ön hatarda bolmagy buýurdy. Gara reňkdäki baýdaklar, bulary göterýänleriň ak ýüzleri sebäpli aý aýdyň gijäniň reňkini aldy. Halypa günleriniň bollugy berekedi dolup joşan nur saýasynda parlady. Ýalpyldawuk demirleriň uçguny, heläk ediji gylyçlaryň ýanynda ýaldyramaga başlady.

Duşman türkmenleriň ägirt uly meý-dany tutup gelýän birnäçe müňden ybarat bolan atlaryny, goýunlaryny önlerine sa-lyp süýşüp gelýärdi. Bularyň yzyndan naýzaly goşun gelýärdi. Bu mallar ýeriň

---

⁸⁰ I nusgasynda «يستعيد» görnüşinde: «dogry ýola düşmeklerine garaşýardy».

ýüzüni gaplap, biri-birine gysylyşyp duşmanyň hataryny bozmaga synanyşýardy.

Şeýle pajygaly döwürde goşunyň ser-kerdesi *emir Fahreddin Kuweýdan* atdan düşüp ýer öpdi we halypadan *Hille* diýaryny sorady. Muny gören *Nasreddin Mengubars Basrany* sorady. Halypa bu ikisiniň islegini kana-gatlandyrdy. Soňra duşman bilen çakny-şyga taýýarlanyp, goşuny söweşe hyjuwlandyrdylar.

Wezir ýanyndakylar bilen bilelikde hü-jüm etdi. Olar mallaryň arasyndan goşuna ýol açyp bilmediler. Bu giň sähra mallar sebäpli, dar boldy. Halypanyň guly *Türşek* duşmanlar bilen öň gepleşen bolup, ol sag ganatda⁸¹ hereket edýärdi. Duşmanyň sag ganaty halypanyň çep ganatyna hüjüm etdi. Bu ganatda *Mühelhil ibn Abu Esger*⁸² we kürtler bardy. Duşman goşuny bu goly gowşadyp hataryny bozdy. Kürt goşunynyň hatary bozulyp, olar düeguş ýaly bolup gaçdylar.

Türşek şanyň karargähiniň kakylan gazyklarynyň arasyna çenli kürsäp girdi we *Zahyreddin bin Fakyhy* naýza bilen urup öldürdi. Duşmanyň sag ganaty gaçan goşu-nyň yzyndan kowgy edip, olar bilen söweşdiler. Halypanyň sarsmaz galan bolup duran sag ganaty barada aýdylanda bolsa, bular duşmanyň üstüne hüjüm

---

⁸¹ Tekstde bu «و كان ترشك مملوك لبيخليفة للمخالفين نخالفا» görnüşinde ýazylypdyr. Ýöne dogrusy «للمخالفين محالفا» bolsa gerek. Sebäbi bu *Ibn Esirdäkä* doly gabat gelýär. Bu bölek Ibn Esirde, 11 j., 79-80 sah.

⁸² I nusgasynda «ابن العسكر» görnüşdedir.

etdiler. *Nasyreddin Meňgubars*, *Fahreddin Kuweýdan* ýaly serkerdeler hem bu ganatdady. Bu ganat duşman bilen garpyşyp, sementden ýasalan daşlaryň ýerine gurşundan ýasalan daşlary ulanyp binany ýykdy. Söweş meýdanynda uçup togarlanan kellelerden, бүклүм-

бүклүм bolan naýzalardan, döwlen gylyçlar-dan başga zat görünmeýärdi. Duşmanyň meýli puja çykansoň olaryň hersi bir ýere dargady. Şeýtan bulara beren wadasynda durmady. Atlar göýä ganatlanan ýaly bolup uçdylar. Bu ýagdaýda türkmenleriň mallary olja boldy. Betbagtçylyga uçranlar tarapyndan çykarylan aý habardan soň, *Bagdada* ýeňiş habary geldi.

Mesgut Bilaly ýoldaşlary goldar öýdüp, goşunyň merkezi böleginde söweş edýärdi. Emma *Ibn Hubeyre* munuň üstüne ýöriş edip, goşunynyň hataryny bozdy, çym-pytrak etdi.

Emir Aksungur Hemedany bilen *Mälik Arslan bin Togrul* pursatdan peýdalanyp, ondan aýryldylar. *Aksungur Mälik* bilen bile gitdi. Olar yzyny ýitirmek üçin geçmesi kyn ýerlerden, darajyk derelerden geçip ejesiniň äri *Şemseddin Ildeňiziň* ýanyna bardylar. Şeýdip, *Mälik* garyplyk-dan soň baýan ýaly boldy.

Halypa bolsa bu ýagdaý üçin Allatagala şükür etdi. Ýeňiş sebäpli begendi. Onuň goşuny hem ýeňiji bolup, *Bagdada* girdi. Beýlekiler umytlaryndan mahrum bolansoň, olary halypanyň gorkusy gurşap aldy.

Olar gorky ýolundan aşyp, ýuwaş-ýuwaşdan yzlaryna gaýtdylar.

Bular soltan *Muhammet* bin *Mahmydyň* ýanyna gelip, ýitiren mülkleri üçin bulara puşman etdirdi. Yrsgalyňyzy kesdiňiz, esgerleriňizi gyrdyrdanyz, türkmenleri he-läk etdiňiz. Olaryň aýal-gyzlaryny, çagala-ryny agyr ýagdaýda goýduňyz. Soňra *Mälik Arslany* ýitirdiňiz. Siz ony goramak bilen ýalňyşdyňyz, häzir ol *Ildeňziň* ýanynda. Nähili ýagdaýyň ýüze çykjakdygyny ýakyn günlerde görersiňiz. Ondan maňa ýaramazlyk geljegine şübhäm ýok. Bular az ýaly halypa hem bize duşman boldy. Indiden beýläk biziň döwletimiz onuň ýamanlyklaryna sahna bolar. Ol biziň günämizi geçmez» diýdi. Soltan *Muhammediň* aýdyşy ýaly hem boldy. Halypa mundan soň ýekeje seljukly patyşasynyň hem ýalňyşyny bagyşlamady. Gaýdyp, olar üçin ýüregi awamady. Bu söweş 549-njy ýylyň ahylaryna Bejimza diýen ýerde bolup geçipdi.⁸³

---

⁸³ *Tikritiň* gabalmagy we *Bejimza* söweşi. Bu ýyl (549) *halypa* Muktefi *Tekritiň* häkimine özündäki ýesirler bilen baglanyşykly ilçiler berdi. Bu ýesirler arasynda weziriň ogy we beýlekiler bardy. Tikritler ilçini tussag etdiler. Şeýle bolansoň *halypa* bularyň üstüne goşun iberdi. *Tikritiň* halky garşy çykyp, olaryň şähre girmeginiň önüni aldy. Sapar aýynyň ahyrlyna halypanyň özi ýörişe çykyp, şähriň edil alkymynda ýerleşdi. Şähriň halky gaçdy. Goşun şähre girip, onuň bir bölegini talady we galanyň bir burçuny ýykdy. Arap aý kalendarynyň üçünji aýynyň 25-ine çenli şähriň gabawy dowam etdirildi. Soňra ol wezire şähriň içine girmek hökümi berildi. Netijede söweş has uly ähmiýete eýe bolanda bolsa, şäher basylyp alnyp bilinmedi. Halypa *Bagdada* gaýdyp Sapar aýynyň ahyrlyna ol ýere bardy. Ol soňra *Awneddin bin Hubeýrä Tikriti* täzeden gabamagy we bu maksat üçin zerur bolan zatlary köpeltmegi buýurdy. Netijede, wezir arap aý kalendarynyň dördünji aýynyň 7-sine *Tikrite* baryp, onuň daşyny gabady.

Emma *Mesgut Bilal* “*Şähribana*” bardy. Onuň ýanynda *Alyguş Gün han*, *Türşek* we köp mukdarda goşun bardy. Oňa ýurduň talanýar diýip habar gelensoň, wezir *Bagdada* gaýtdy. Bu goşunyň gelmegine şu aşakdaky ýagdaý sebäp bolupdy:

Bular soltan *Mahmydyň* ogly *Mälik Muhammedi Yraga* çozmaga hyjuwlandyrdylar. Emma ol özi gitmän goşunyny iberdi. Ol bu goşuna türkmenlerden örän köp adam goşdy. Halypa bulara garşy çykdy. *Bilal Mesgut Tikrite* iberildi we ol ýerden *Mälik Arslan bin Soltan Togrul bin Muhammedi* aldy. Soltan onuň öňünde halypa garşy söweşeris diýdi. Iki goşun *Bakuba* ýakyn bolan *Bekimja* diýlen ýerde duşuşdy. Bularyň arasyndaky söweş on sekiz gün dowam etdi. Rejep aýynyň ahýrlaryna halypanyň goşunynyň sag ganaty we merkezi bölegi bozuldy. Hatarlary bozulan goşun *Bagdada* çenli gaçdy. Halypanyň hazynasy talanyp, hazynaçysy öldürildi. Galan goşun *halypa* bilen bile hüjüme geçdi. Şeýle bolansoň Mesgut, *Alpguş* we ýanyndakylar ýeňildi. Halypa olardan üstün çykdy. Halypanyň goşuny türkmenleriň at, goýun we beýleki mallardan ybarat bolan baýlygyny oljalady. Türkmenler aýallaryny, çagalaryny we öýlerini ýanlaryna alyp gelipdi. Bularyň hemmesi duşmanyň eline geçdi.

Bu söweşde halypanyň goşunyndan *Ibn Awf* hyýanat etdi we ajamlara goşuldylar. *Hindilkürdi* hem bular bilen bile gitdi. *Mälik Muhammet Gün Hara* kömek etmek üçin *Hasbeg* bin *Aksunguryň* ýolbaşçylygynda goşun iberipdi. Bular *Razana* gelenlerinde ýeňliş habary eşidildi. Şeýle bolansoň *Hasbeg* we halypa yzyna gaýtdy. Halypa arap aý kalendarynyň sekizinji aýynyň ahýrlaryna *Bagdada* girdi. Soňra *Mesgut Bilal* bilen *Türşek Wasyt* şäherine hüjüm etdiler. Bu ýeriniň ýumrulyp talaň edilýändigini baradaky habary eşidip, *halypa* arap aý kalendarynyň sekizinji aýynyň 15-ine *halypa* wezir *Ibn Hubeýrâni* ol ýere iberdi. Duşman ýeňlip halypanyň goşuny örän köp mukdarda olja ele geçirdi. Wezir *Bagdada* gaýdyp geleninden soň, *halypa* oňa «Soltanul Yrak Melikül-Juýuş» lakamyny berdi. Halypa *Lehaf* diýaryna-da goşun iberip, ol ýeri-de öz golastyna geçirdi.

*Alpguş Mälik Alp Arslan bin Togru*ly özi bilen birlikde ýurduna äkitdi. *Mälik Muhammet Alpguşa Arslan* bilen bilelikde huzuryňa gelmegi buýrup adam iberdi. Emma *Alpguş Gün Har* şol ýylyň remezan aýynda aradan çykdy. *Arslan Alpguşyň* ogly bilen *Jandar Hasanyň* ýanynda boldy. Bular muny *Jebel* diýaryna iberdiler. Şeýle bolansoň soltan *Muhammet Mälik Arslan* ejesiniň äri bolan *Abu Bekire* goşuldylar. *Abu Bekr* bu ýagdaý oňa ýurtlary basyp almaga bahana bolar öýdüp gorkdy. Emma onuň gorkusyndan peýda bolmady. *Arslan* ejesiniň äriniň ýanyna gitdi we onuň garamagynda boldy. *Arslan* we *Pälwan bin Ildeñiziň* enebir doganydy. Ol *Horezmşanyň*

***550-nji ýylda soltan Süleýman bin Muhammet bin
Mälik şanyň Bagdada gelmegi we halypanyň ony
kabul edip onuň bilen goşun ýygnamagy***

Awtor (r.h.) şeýle diýýär: *Süleýman* patyşalyk tagtyndan el çekipdi. Ol ýurtlara aýlanyp betbagtçylyklara duçar bolýardy. *Nejde* gidenler bilen *Nejde*, *Gawra* gidenler bilen bolsa *Gawra* gidýärdi. Hiç bir ýurtda özüne ýurt tutunyp bilmänsoň, hiç bir ýurt we goňşy ony saklamaýardy. Ol özüniň howpsuzlygy üçin halypanyň gora-gyna girmekden gowy ýer bolmajagyna göz ýetirip, oňa ýapyşmak gerekdir diýen netijä geldi.

Awtor şeýle diýýär: Men şol döwür-lerde *Bagdatdadym*. *Süleýmanyň* ýakynlap gelendigi barada habar geldi. Ony kabul etdiler. Eger-de onuň soltanlygyny tassyk eden bolsadylar, onda ony adata görä ýanynda kazylkudat, iki sany orunbasar we dindarla-ryň ýokary wezipeleleriniň barlygyna garamazdan wezir garşylamalydy. Ýöne muny birnäçe goşun bilen garşy aldylar. Goşun başynda weziriň ogly *Yzzeddin Muhammet* onuň ýanynda *Muhliseddin bin Keyal Herrasy* we iki sany din wekili bardy. Bu topar *Süleýman* ýakynlaşýança şäheriň da-şynda durdy.

---

janyna kast eden *Togrul* bu *Arslanyň* ogly bolup, *Seljukly* soltanlarynyň iň soňkusydy.

Soňra weziriň ogly *Süleýmany* garşylap, oňa ýagşy sözler aýtdy we oňa halypalaryň salamyny ýetirdi.

Ibn Keýal Herrasy bu salamy *Süleýmana* parsça terjime edip aýdanda, *Süleýman* atdan düşüp ýer öpdi. Soňra bolsa atyna atlanyp, şähre girdi. Ýaryş meýdanynyň [*Halbeniň*] derwezesinden geçip, *Rahba* gämi duralgasyna bardy. *Nöwbiniň* derwezesine baranda ony atdan düşürdiler. Oňa hormat eden-de bolsa-lar, işigi öpmegi teklip etdiler. Ol ýerde bir daş bardy. Ilçiler we hajdan gelenler atdan düşüp, bu daşy öperdiler. *Süleýman-dan* öň ne seljukly soltany, ne-de bir deýlem hökümdary bu işigi (daşy) öpüpdi. Soňra ony ýene-de atyna mündürip, *Surissol-tan* derwezesine çenli bazaryň içinden geçirdiler we hökümetiň karargähine eltdi-ler. Muňa aýlyk we wezipe berip, eline bilezik, boýnuna zynjyr dakdylar. Met-jitlerde juma namazynda onuň adyna hutba okadylar.

Süleýman gaflat tokmagy bilen tokmak-lanan sowatsyzlygy sebäpli iki sözi çatyp bilmeýän, serhoşlygy sebäpli hormaty ab-raýdan düşen, keýpi-sapa aklyny aldyran-lygy sebäpli ähli zada biperwaýdy. Elmydam göwni islän keýpini halal hasap edipdi.

Halypa muny özüne dost tutunmak isle-ýärdi. *Süleýmanyň* bolsa bu ýagdaý piňine-de däldi. Halypa bolsa meselä örän çynlakaý çemeleşmäge çalyşýardy. Ol *Süleýmanyň* hyzmaty üçin bir sanjak goşun berip, onuň soltanlykdaky derejesini saklamaklykla-ryny buýurdy.

Ol *Süleýmana Şerefeddin Horasanyny* wezir edip belledi. Ol garrydygyna gara-mazdan, syýasatdan başy çykardy. Özi hem asylzada maşgaladandy. Ol *Bagdada Sanja-ryň* döwründe gelipdi. *Sanjaryň Müsterşit* döwründe alan pygamberiň hasasyny onuň üsti bilen berlipdi. *Horasanda* halypanyň saýasynda bagtyýar ýaşaýardy. *Muktefi* ony *Süleýmana* wezir edip bellemegi mynasyp hasaplady. Şonuň üçin ol *Süleýmanyň* ýanyna köp mukdarda goşun berip, *Azerbaýjana* iberdi. Bular *Atabeg Ildeňize* ynanyp *Arrana* gitdiler. Emma *Ildeňiz* bular bilen gepleşmegä beýlede dursun, hatda ähmiýet hem bermedi. Soltan *Muhammet bin Mahmyt* geleninden soň söweş başlady. Söweşde *Süleýman* ýeňildi we gaçdy. Ol halypanyň iberen goşunyndan arasyny açdy. Goşun ýeňlişe sezewar bolansoň, ýöriş edendik-lerine puşman bolup, *Bagdada* gaýtdy. *Süleýman* hem *Derbent Garabüli* ýolundan *Bagdada* gelýärdi. *Zeyneddin Aly Kiçik* irden *Mosuldan* çykyp, ony *Kysykda* gola saldy we *Mosula* getirip zyndana taşlady. Bu waka 551-nji ýylyň arap aý kalendarynyň şagban aýynda bolup geçdi.⁸⁴

---

⁸⁴ *Süleýman* şanyň tutulyp *Mosulda* tussaglykda saklanylmagy. Bu ýyl (551) *Mosulyň* häkimi *Kutbeddin Möwdut bin Zeňni bin Aksunguryň* orunbasary *Zeyneddin Aly Kiçik Süleýman* şa bin soltan *Muhammet bin Mälikşany* ýesir aldy. *Süleýman* şa köp wagtdan bäri doganoglany *Sanjaryň* ýanyndady. *Sanjar* muny özüne tagt mirasdüşeri edip belläp *Horasanda* adyna hutba okadypdy. *Sanjar* bilen onuň goşuny oguzlaryň arasyda ýokarda beýan edilen waka ýüze çykdy we *Sanjar* ýeňildi. Ýeňlişden soň *Süleýman şa Horezmşanyň* ýanyna gitdi. *Horezmşa* muny inisi *Atsyzyň* gyzyna öýlendirdi. Soňra oňa *Süleýman* barada ýaramaz habar getirdiler we *Horezmşa* ony ýanyndan kowdy. *Süleýman Ysphyhana* gaýtdy, emma ony bu ýere salmadylar.

Soňra ol *Kuşana* gitdi. Emma bu ýerden hem doganoglany *Muhammetşa* bin *Mahmyt* bin *Muhammet* tarapyndan iberilen goşun arkaly kowuldy. *Süleýmanyň Huzystana* gidende oňa *Mälikşa* tarapyndan päsgelçilik döredildi. Şeýle bolansoň ol *Lahf* diýaryna gitdi we *Bendenijinde* ýerleşdi. Ol bu ýere ýerleşendigi barada halypa ilçä iberdi. Bu ikisiniň arasynda birnäçe gezek gidip geldi. Ol ahyrsoňy girewine aýalyny, onuň ýanyna çorylaryny, hadymalaryny we haşymalaryny goşup, *Bagdada* iberdi we oňa ine şulary girew hökmünde iberýärin. Ýogsam yzyna gaýdaryn diýdi. Halypa onyň aýalyny we ýanyndakylary garşy aldy. Emiril möminin *Bagdada* girmäge rugsat berdi.

Süleýman üç ýüz adam atly bilen *Bagdada* geldi. Wezir *ibn Hubeýrāniň* ogly *Süleýmany* garşylamaga çykdy. Onuň ýanynda kazykuzat we iki sany orunbasary bardy. Weziriň ogly *Süleýman* üçin atdan düşmedi. *Süleýman* üsti saýawanly *Bagdada* girdi. Halypa oňa halat geýdirdi. Ol 551-nji ýylyň arap aý kalendarynyň birinji aýyna çenli *Bagdatda* boldy. Arap aý kalendarynyň birinji aýynda *Süleýman* şa halypanyň ýanyna getirildi. Kazykuzat, şaýatlar we *Apbasylaryň* ýokary wezipeli kişileri onuň halypa boýun egjekdigine kasam etdirdi. Ol kasam kabul edeninden *Bagdatda* adyna hutba okadyldy. Oňa kakasynyň *Gyýaseddünýä weddin* lakamy gaýtarylyp berildi. Oňa hökümdarlyk halady geýdirilip, üç müň sany *Bagdat* esgeri berkidildi. *Hillāniň* hākimi *Emir Kuweýdan* oňa hajyp edilip belenildi. *Süleýmanyň* şa arap aý kalendarynyň üçünji aýynda *Jebel* diýaryna gitdi. Halypa bolsa *Hulwana* gitdi. Ol *Hemedan* we ş.m. şäherleriň eýesi bolan soltan *Muhammediň* inisi *Mälikşa* bin *Mahmydyň* ýanyna adam iberip, ony *Süleýman* şa kömek etmeklige çagyrdy. Şeýle bolansoň *Mälikşa* iki müň atlysy bilen geldi. Olar biri-birine äht etdiler. *Mälikşa Süleýman* şanyň mirasdüşeri edilip belenildi. Halypa bu ikisini baýlykdyr ok-ýarag bilen üpjün etdi. Bular ýöriş edip, *Ildeňiz* bilen birleşdiler. Köp mukdarda goşun toplandy. Soltan *Muhammet* bularyň gelýändigini baradaky habary eşidip, *Mosulyň* hākimi *Kutbeddin Möwdut* bilen onuň orunbasary *Zeyneddine* çapar iberip, olardan kömek sorady. Ol eger ýeňiş gazansa bu ikisine köp mukdarda baýlyk bermäge söz berdi. Soltan *Muhammet* güýçlenenden soň *Süleýman* şanyň goşunyňa garşy çykmak üçin hereket etdi. Bu iki goşun söweşdi we *Süleýman* şa ýeňildi. Onuň goşuny dargady. Halypanyň üç müň esgerinden elli sanysy *Bagdada* geldi. Bu elli adam öldürilmän, atlary alyndy we dargadyldy. *Süleýman* şa *Ildeňizden* aýrylyp, geçilmesi kyn ýoldan *Bagdada* gaýtdy. Emma *Mosulyň* goşunyndan bir bölegi bilen *Zeyneddin* bularyň önünden çykdy. Bu ýerler *Zeyneddin* tarapyndan emir *Bozaba* bagyş edilipdi. *Zeyneddin Süleýmany* ýesir aldy we *Mosul* galasynda tussaglykda saklandy.

Çagry şa ibn Mahmydyň inisi Soltan Muhammediň ýanyna gelmegi

Awtor (r.h.) şeýle diýýär: *Mälik Çagry şa* atabeg *Aýaz* bilen *Azerbaýjandady. Muham-met* söweşde ýeňlip, *Yspyhana* gideninden soň soltan *Süleýmana* birleşendikleri üçin *Azerbaýjanyň* häkimleri *Ildeňiz* bilen *Ars-lan Abanyň* ýüreginde ýara galypdy. *Muhammet* täzedden hökümdar saýlananyndan soň bulary ýaraşdyrmak üçin *Şerefeddin Girdbazyna* iberdi. Ol *Yspyhana* gelende söweşiň iň aldymberdimli döwürdi. *Şerefeddin* bulary ýaraşdyrdy. *Çagry begi* ynjaldyp yzyna döndi. Köňüllerdir diller ony wasp etmäge meşgul boldy. Ol inisini getirip, soltany begendirdi. Atabeg *Aýaz* öz ýurduna döndi. *Şemseddin Ildeňiz* bilen *Nasreddin Arslan Abs Azerbaýjandan* alynan baýlygy paýlaş-dylar. Soňra emiri *Aguşa* goýmak üçin *Erdebilden* uzaklaşdylar. Olar ýatdan çyky-rylmaga başlanan adalaty täzedden dikelt-diler.

Soltan *Muhammet* inisi *Çagry* bilen duşuşdy. Dogan bolmaklyk muny *Çagra* kö-mek bermäge hyjuwlandyrýardy. Hökümdarlyk ugrundaky göreş bolsa, ony oňa garşy edýärdi.

Awtor şeýle diýýär: Bu döwürlerde, ýagny 549-njy ýylda *Hemedanda* boldum. Men ýaňy ýakyn

---

Elli başınjı ýylda ýüze çykan hadysa sebäpli ol bu ýerde galdy. *Süleýman şa* tutulansoň *Zeyneddin* soltan *Mahmydyň* ýanyna adam iberip, bolan wakany aýtdy we özünden bitjek hyzmaty ýerine ýetirjekdigini wada etdi.

Jemaleddin Mahmyt bin Abdyllatyf Hojandy bilen hajdan gelipdim. Soltanyň inisiniň gelenine begenip, onuň bilen iýip-içip ýörendigini gördüm. Soňra ol ony galada bendelikde saklamagy buýurdy. *Çagra* gije-gündiz göz astynda saklamagy emir *Yzzeddin Satmaz*⁸⁵ *bin Gaymaz Harama* tabşyrdy. Bir karargähden gaýdýançak ýagdaý şeýledi. Şondan soň *Ykbalyň* ony nirä äkidendigini men bilmeýärin. Ol galada bendelikde saklanmaga başlanyndan soň, ol barada hiç hili habar eşidilmedi. Patyşa-laryň topraklary biwepalyk gynyndan çy-kan, durky bolsa hiledir ýalandan, aldawdyr günäden ýaradylan ýalydy. Bulara rehim-şepagat we ýukaýüreklilik ýatdyr, bulara hyzmat etseň, mertebe bilen masgaraçylygyň ekiztaýy ýalydygyny unutma, olara ynanmak gapylyga düşmekdir, köňülleri bulanyk-dyr, äht ederler ähtlerini bozarlar, ant içerler antlaryny ýuwdarlar.

Bu ýyllarda bolup geçen hadysalar

Awtor şeýle diýýär: 548-nji ýylda guzlar soltan *Sanjary* tussag etdiler. Bu örän pajygaly wakady. Biz *Sanjar* bilen baglanyşykly wakalary onuň ölümünü ýazanymyzda beýan ederis. Bu ýyl pereňliler *Askalany* basyp aldylar we *Müsüriň* soltany *Adyl ibn Sellary* öldürdiler. Ol aýalynyň ogly tarapyndan öldürildi. Bu ýylyň arap aý kalendarynyň altynjy aýynda *Şahyr ibn*

---

⁸⁵ Bu I nusgasynda «ستمس» Satmas görnüşinde gelýär.

Müniriň Halapda aradan çykmagy-da iň aýy wakalaryň biri boldy.

Şahyr Ibn Kaserany arap aý kalendary-nyň sekizinji aýynyň 21-ine pelsepeçi *Abulfath ibn Salah Bagdady* şol aýyň 25-ine *Bagdatda* aradan çykdy. 549-njy ýylyň arap aý kalendarynyň birinji aýynyň ahyryna *Mardynyň* häkimi *Demirdaş* ýogaldy.

Zeňniniň ogly *Nureddin Mahmyt* 549-njy ýylyň sapar aýynyň 3-ine dynç güni *Damasky* basyp aldy. Sapar aýynyň ahyryna sogap güni gijesi *Müsür* halypasy *Zafyr* öldürildi.

Awtor şeýle diýýär: Bu ýyl Soltan *Muhammet* bin *Mahmydyň* aýaly, soltan *Mesgudyň* gyzy aradan çykdy. Soltan *Muhammet* matam tutup, örän köp aglady. Şol wagtlar ulamalaryň arasynda men hem bardym. Atabeg *Ildeňiz Azerbaýjan* leşgeri bilen, emir *Şir bin Aksungur* bolsa inisi-niň goşuny bilen soltanyň hyzmatyna geldi. Olar belli bir wagt soltanyň ýanynda bolanyndan soň, rugsat sorap yzlaryna gaýtdylar. Soltan bularyň hormatyna hormat, kuwwadyna kuwwat goşdy. Bularyň mertebesi ýokary göterildi. *Kirman* döwletiniň hökümdarynyň ilçisi geldi we uly hormat bilen garşylandy. Ol soltana sowgat baryny getirdi. Sowgatlar soltana gowşu-ryldy. *Jemaleddin ibn Hojandy Kirman* mäliginiň gyzyny soltana alyp bermek üçin *Kirman* ilçisi bilen bilelikde hökümdaryň ýanyna iberildi.

Awtor şeýle diýýär: *Jemaleddin* bilen bilelikde *Ysphyhana* gaýtdym. Ilçiler meni ýanlary bilen alyp

gitmäge döwtalap boldular. Ýöne bu gezekki saparyň maňa zyýandygy göze görnüp durdy. Şol sebäpli men yza galmaga çalyşdym. Ol ýörän wagty men düşledim, ol düşledi, men awa gitdim. Men tekiz we ýeňil ýoly, ol bolsa gönüläp kötelli ýoly tutdy. Ahyrsoňunda ol *Kirman*a gelende, men *Huzystanyň* üsti bilen *Bagdada* gitdim. 549-njy ýylyň arap aý kalendarynyň onunjy aýynda *Esgeri Mükreme* geldim. Bu ýeriniň hökümdary *Mälikşa bin Mahmytdy*. Onuň saýasynda ýurt we ýollar asudady. Bu ýerde men *Reýiseddin Muhammet bin Kazy Abu Bekir Rejany* bilen gürründeş boldum. Ol kazynyň orunbasary wezipesini ýerine ýetirip, dindarlaryň arasynda uly hormata eýedi. Ol maňa kaka-synyň 544-nji ýylda aradan çykandygyny aýtdy we kakasynyň goşgularynyň garalama-larynyň käbirini berdi. Soňra *Bejimze* söweşinde halypanyň ýeňendigi baradaky habary eşidip, *Bagdada* gitdim. Men bu gezek kakam bilen biledim. Bu habar ony hem sapara hyjuwlandyrdy.

Awtor şeýle diýýär: Soltan *Muhammet bin Mahmyt* bu ýyl gyşy *Sawede* geçirdi. Wezir *Jemaleddin Ibn Kywamy*⁸⁶ gowşak gördi we özüne wezir edip bellemek üçin *Pars* diýaryndan *Täjeddin Daresti* çagyrdy.⁸⁷ *Täjeddin Ysphyhana* gelip, bu ýerde

---

⁸⁶ Pariž nusgasynda «الدركزيني» goşulypdyr.

⁸⁷ «Çagyrdy» diýip terjime edilen ýerinde tekstde «استقصي» sözi bardyr. Ol «talap etdi» we «seljerdi» diýmekdir. Ýöne I we Pariž nusgalarynda bu «استدعي» şeýle bolandygy üçin «çagyrdy» diýip terjime etdik.

birnäçe wagt boldy. Soltan oňa garaşman başga birini wezir edip belledi.

Şemseddin Nejip Dergeziniň wezirliги

Awtor şeýle diýýär: *Şemseddin* barada soltana: bu şahs doganoglanynyň weziri bolup, oňa örän köp hyzmat etdi diýildi. Şeýle bolansoň soltan oňa wezipe berip ýokary mertebelere galdyrdy. Mündere çykyp köşgünde oturdy. Özlerine ülke tabşyrylan ýokary wezipeli kişilere soltan hazynasy-nyň baýlaşmagy üçin ellerinden gelenini etmegi tabşyrdy. Ajaýyp diýarlaryň käbi-rini diwanyň hasabyna geçirdi. Şeýdip zerurlyk ýüze çykanda peýdalanyp boljak serişde artdy. Bu serişde göze görnüp duran ýaly köp bolmasa-da, iş ýüzünde umyt edilen derejä ýetilipdi.

Şeýle bolansoň soltana: «Ýagdaý düzel-di, zat köpeldi, ýürek *Bagdatdan* başga zatlary gaýgy etmekden halas boldy. Eger indi seniň özüň *Bagdada* gitseň, seniň öňünde hiç kim durup bilmez. Seniň bilen hiç kim bäsleşip bilmez» diýdiler. Bahar pasly gelip, agaçlaryň pyntyklaryny ýaryp, ýapraklaryny çykaryp, töwerege ýaýradyp başlan wagty, ýagny 550-nji ýylda soltan *Hemedana* geldi we ol ýerden-de *Bagdada* ýöriş etdi. Ol *Bagdadyň* ýolunda birnäçe düşelgede düşläninden soň, pikirini üýtgedip yzyna gaýtdy. Sebäbi söweşe girjek diýip wada beren emirler wadalarynda durmadylar. Goşun hem hasyl ýetişen wagty öýüni we topragyny taşlap gitmek islemändi. Bu

sebäplerden ol yzyna gaýdyp *Azerbayjana* geldi. Ol bu ýerde doganoglany *Süleýman* bilen söweş etdi we ony ýeňdi. Soňra ol paýtagta gaýdan-da bolsa, ýüreginde *Bagdada* bolan isleg joş urdy. Ol goşunynyň tomus öýüni taşlap gitmejekdigine gözi ýetensoň *Bagdat* meselesini güýze goýdy we kömege çagyrmak, söweşe taýýarlanmak, goşun topla-jak kişilere hat ibermek, çadyrlary şähe-riň daşyna çykarmak, atly toparlary taýýarlamak işlerine meşgul boldy. Tomus paýawlap, güýz gelende ol ýörüşe çykdy.

Soltan Muhammediň Bagdady gabamagy, halypa Muktefiniň özüne ýeňiş we üstünlik getiren Hüsni Sabra daýanyp ony garşylamagy

Awtor şeýle diýýär: 551-nji ýylyň arap aý kalendarynyň on birinji aýynda «Soltan *Muhammet* güýçli hüjüm edýän goşun bilen *Bagdada* ýakynlaşdy» diýen habar geldi. Şol döwür soltan *Muhammet* Kasry-Kudaa menzilinedi. *Halypa* goranyşa örän çynlakaý ähmiýet berdi, goşunyny köpeldip söweşe taýýarlandy. Galasynyň üstüne manjanyklardan bir hatar goýup çykdy, galanyň burçlarynda kömekçi esgerleri ýerleşdirdi. Wezir *Ibn Hubeyra* çykyp, *Dijle* derýasynyň kenarynda karargähini gurdy. *Halypa* sekizburçly karargähinden weziriň karargähini we ululy-kiçili ähli kişileri görüp bilýärdi. Ol şu wagta çenli ýapyk bolan jomartlyk gapysyny açdy. Yslamyň

sütünlerini berkitdi. Söweş üçin zerur bolan ok-ýarag we dări ýaly ähli zadyň taýýarlygyny gördi.

Halypanyň iň ýerlikli işleriniň biri-de *Mesgut* aradan çykanyndan soň *Mesgut Bilalyny Bagdatdan* çykaran günün-den bări, ätiýaçlyk üçin zerur bolan hara-jatlary ýygnamak, ýarag ýasaýanlaryň işini dowam etdirmek boldy. Şol wagt daş atýan manjanyklar üçin daş ýokdy. Ol gämi bilen münlerçe daş getirtti. Söweş gämilerini ýasamaklyga buýruk berdi. Bu gämiler *Dijlede* dag ýaly bolup durdy. Howuňy basýan bir ýagdaý döretti.

Muhammet şa goşuny bilen bile *Bagdadyň* ýokary tarapyndan *Dijläniň* günba-taryna geçdi. Onuň bu ýere gelmegi bilen ýüreklere gorky aralaşdyrды. *Zeyneddin Aly Kiçik* kömege gelmäge söz beripdi. Ol hem sözünde durup uly mukdardaky goşun bilen kömege geldi. Olar günbatar tarapda *Bagdada* ýakyn ýerde ýerleşdiler we howpy artdyrdylar. Ertesi irden bolsa *Bagdadyň* üstüne ýöriş etdiler we onuň merkezine aralaşdylar. *Täji Şerif* gaýasynyň töwereginden ok atmaga başladylar, ýaýlaryndan oklar çabga ýaly ýagdy. Olar ýer yüzündäki halypalaryna garşy söweş etmek bilen Allatagala garşy söweş etdiler. *Bagdatdan* uzakda bir ýerde düşläp, ygym-sagym goşuny nyzama saldy-lar. *Hille, Kufe, Wasyt we Basra* häkimler, harby serkerdeler we ulamalar iberdiler.

Halypa her günü *Dijle* derýasyna kän gämilerine belli bir möçberde goşun mün-dürip gaýtawul berýärdi.

Uly bolmadyk manjanyklar, arradalar, mergenler gämiler-de *Dijleden* soltan *Muhammediň* goşunyňa ýakynlaşyp olary oka tutýardylar. Şeýdip, olardan öleni ölýär, ýaralanyny ýaralaýardy. Ahyrsoňy soltan *Muhammet Bagdadyň* galasy-na ýakynlaşmak pikirine geldi we *Ýerenguş Zekewiniň Saragtdaky* ýurdunda ýerleşdi. Atabeg *Aýaz, Yzzeddin Satmaz* we beýlekiler beýik emirler, *Dijläniň* gündogaryna geçdi-ler.

Aly Kiçik Mosul goşuny bilen bile-likde *Dijläniň* günbatarynda galdy. Soltan hem munuň bilen bile bu tarapdady. Emma ol *Bagdat* tarapyndaky köşgüne barmak islän wagty, diňe *Dijleden* geçip baryp bilýärdi.

Gylyçlar gynyndan çykarylyp, söwe-şe girmäge karar berilipdi, gözlere gan inipdi. *Bagdadyň* atylary her gün şäherden çykýardylar. Bularyň käbirleri soltanyň köşgüne we *Zaferiýä*⁸⁸ çenli gidýärdiler. Olar duşman goşunyňa hüjüm etmek üçin taýýarlanan *Başureniň*⁸⁹ ýeňsesinde durup, kä ýaralaýarlar, käte bolsa ýaralanýardylar.

Halypa bularyň edermenligini höwes-lendirip sylaglamaga höküm etdi. Olar soňra söweşden gaýdyp gelenlerinden soňra hem dini hem dünýewi jähetden at-abraý gazan-jakdy. Söweş *Bagdatda* irden, agşam, guşluk we ikindin wagtlyary dowam etdi. Gabaw uzaga çekdi. Ýöne bu gabaw azyk-owkatlaryň bahasyna täsir

---

⁸⁸ *Zaferiýe* – *Bagdatdaky* bir mähelläniň adydyr.

⁸⁹ Dozyý muňa Bastiliýa diýýär.

edip bilmedi. Et bilen duzdan başga ähli zat gymmatlamady.⁹⁰ Duşmanyň söweşde ýeňilmegi biziň ýeňiş gazanmagymyzyň alamatydy. Ýeňiş ýakynlaşypdy.

Soltanyň goşuny *Dijle* tarapdan *Amyt* ýurdunyň suw bendinde we *Kumreniň* ýakynynda iki sany manjanyk ýerleşdiripdi. Olar başga bir manjanygy hem *Surhegiň* (سرخك) guran binasynyň ýanynda goýmak isleýärdi. Eger ony ýerleşdiren bolsalar ýagdaý kynlaşjakdy. Şol sebäpden halypa bu binany almak üçin gije adamlary taýýarlady. Bina säher wagty ýykylanda gök gürlän ýaly sarsyp gitdi. Bulardan başga-da *Dijleden* tatar oky, arap oky, ýanyjy çüýşe, nebitli mata ýaly zatlary atýan gämiler soltanyň goşu-nyna birahat edýärdi. Duşmanda örän az sanly gämi bardy. Ol gämiler eýelerinden zor bilen alnypdy. Gäminiň eýeleri-de bu işden uly ýitgi çekýärdiler. Bu ýagdaýy gören halypa aç-açan garşy çykan *Garafyň* eýesi *Bedr bin Muzaffar bin Hammad* bulara: «Men size söweş gämilerini tapyp bererin. *Wasyt* şäherinden, *Bataýyhdan* ýelkenli, ýük we söweş gämilerini getirip sizi baýadaryn» diýdi. Ol adam gitdi. Ahyrsoňy ýeňil we agyr gämiler, gämileri we adamlary bilen geldiler. Emma bu gämileri şäherden olaryň ýanyna eltip bolanokdy. Halypa bularyň öňünden çykyp külpeýekun etmek üçin gämilerini we adamlaryny

---

⁹⁰ Bu terjime I nusgasyna görä edildi. Ol «etden başga zat gytalmady» we «duz hem az däl» diýen manyny berýär.

taýýarlady. Şeý-le agyr ýagdaýda gämiler *Fyratyň* üsti bilen *Isa* derýasyna getirildi we *Bagdadyň* ýokarsyndaky *Sarata* çykarylady. Bu işleri etmek üçin iki aý gerek boldy. Soňra soltanyň köşgüniň ýokary tarapyndan, *Dij-läniň* üstünden köpri ýasamaga başladylar. Şeýle bolansoň *Dijläniň* iki tarapyndan geçilýän ýollar giňeldildi. Iki tarapdan-da gabaw berkidildi. Jeza çärelerinden burun-dyr elleri kesmeklik ulanylyp başlandy.

Soňra bularyň ýanyna *Hilleden Beni Eset* taýpasynyň ulamalary, batyrlary geldiler we oňa: «*Bagdadyň Dijle* derýasyň kenar tarapynda gala ýok. Şonuň üçin duşmana ol ýerden hüjüm edilmelidir. Siz gämileriňizi bize beriň, biz ol ýerden hüjüm edeli diýdiler.

Soltan bularyň hüjüm etmegine rugsat bereninden soň olar söweş enjamlaryny alyp, gämä mündüler we şäher tarapa ýöriş etdiler. Olar gala ýakynlaşanlarynda gämi-den çykdylar. Şäheriň gapysyndan bular bilen söweşmek üçin halypanyň gullaryndan düzülen bir jemagat hem çykdy. Bular kenardan uzaklaşyp, ölüm ýoluny tutdular. Olar örän agyr günde galyp, aljyraňlyga ýüz urdylar. Gämilere münüp gaçan-da bolsalar, köpüsi gark boldy. Agyr ýükli gämiler-de bular bilen bile suwuň düýbüne gitdiler. *Emir Hasan Mutripiň*⁹¹, onuň inisi *Mazy* we *Beni Eset* taýpasynyň

---

⁹¹ Başga nusga (*Hüseýin*) seredip «*Emir Hasan Mutrip*» diýlip ýazylady. Kitapdaky tekstde «*Emir Hasan Muztarypdyr*».

adamlarynyň köpüsi ýesir edildi. Gynap öldürmek we gark etmek arkaly olaryň köpüsi ýok boldy.

Ýogsa-da halypa söweş tamamlanan gije, ol *Hasany* hem-de inisini gämiň bogal-dagyndan asmaklygy buýurdy. Galanlary bolsa diwardan başaşak asyldy. Duşman çar tarapa pytrap, eden işine puşman boldy. Şäheriň gabawy uzaga çekensoň halypa goşuna aýlyk hakyny pul bilen däl-de, hurma we beýleki azyklar bilen berdi. Esgerler bolsa bu iýmiti bazara çykaryp, altyn pula satdylar. Şeýdip, azygyň bahasy öňki nyrhyna geldi.

552-nji ýylda haja gidenler *Bagdada* geldi we *halypanyň* köşgüni daşy gabalan ýagdaýda gördi. Olar soltanyň karargähine baranlaryndan soň öz ýurtlaryna gitdiler. Olaryň käbiri *Gawra*, käbiri bolsa *Nejde* gitdi. *Bagdatly* hajylar bolsa ýurtlaryna girip, öz öýlerine barmak üçin hilä ýüz urdylar.

Şol wagtlar täjirlerden bir topar *Bagdatda* galmak isleýärdiler. Eger şäher basylyp alynsa, baýlygy talanyp, gedaý galarys öýdýärdiler. Şol sebäpli olar köşgüň önüne gelip, goh-galmagal turuzdylar.

Bu ýagdaýy görüp, wezir şeýle diý-di: «*Halypa* size penakär, bu bela umumy bela, mallaryňyzyň şäherde gorag astynda, şäherden çyksaňyz birnäçe betbagtçylyk-lara duçar bolarsyňyz».

«Sabyr ediň, sabyrly gul dura-bara beg bolar! Allatagala peläketleriň dişlerini döwmäge size güwädir».

Emma olar bu wagyzlary diňlemän, ýene-de goh-galmagal etdiler, soňra şäherden çykyp, baýlyklaryny soltanyň köşgünde goýdular. Birnäçe günden soň, olar betbagtçylyklar bilen ýüzbe-ýüz boldular. Olar talanyp, hiç zatsyz galdylar. Paňkelle baýlara Allanyň sünneti budur. Munuň sebäbini nesip bolsa soň beýan ederis.

Awtor şeýle diýýär: *Bagdadyň* töwere-ginde ýerleşen goşun barada aýdylanda bolsa hem şeýledir. Soltan *Muhammet* ötünç sorap, *halypa* bilen gepleşmegi kararlaş-dyrdy. Soltan *Muhammediň* ýanynda *Sadreddin Muhammet bin Abdyllatyf Hojandy* we *Şemseddin Ahmet şa Gaznawy* bardy. Ol bularyň her birini aýratynlykda ilçi edip iberdi. Emma islenilýän zat ilçiň üsti bilen çözümedi. «Eger siziň bize bolan garaýşyňyz gowy bolsady, onda siz söweş-den öň ilçi ibererdiňiz. Siz eden işleriňize puşman edip, yzyňyza dönse-ňiz, halk bu ýagdaýy görüp, siziň ilçiňizi diňlemek islär» diýdiler.

Bu halk ilçi kabul etmekden umydyňy üzüp, zor salmaga başlady. Olaryň bagdatly-laryň arasynda abraýy galmady. Bular bagdatlylary ýok etmek üçin her hili çäre-lere ýüz urdular. Ekin meýdanyndaky daýhanlaryň üstüne duýdansyz çozuş edip, olary öldürmek we gorkuzmak ýaly işler bilen meşgullandy. *Mosuldan* sallar bilen gelýän azyk ýüklerini *Dijlede* tutup, özle-rine alýardylar. Bagdatlylar ýükli kerwen-leri duşmandan gorap bilmändigi üçin mosullylar sal bilen azyk ibermegi bes etdiler.

Halypanyň weziri soltan *Muhammet Bagdady* gaban gününden beýläk *Atabeg Ildeňiz* bilen gepleşik geçirmegini dowam etdirýärdi. Ol ony, iki şazadadan biri bilen, ýagny *Mälikşa* ýa-da *Arslan* şa bilen *Hemedana* ibermek isleýärdi. Ahyrsoňy: «*Mälikşa* ýurdy öz eline geçirip, täzeden hem-de könedan galan näme bar bolsa, ählisini öz hasabyna geçirdi. Ýerleri öz adamlaryna bagyşlady, salgyt ýygnaýdy. Girdeji artdy» diýen habar geldi. Bu habar goşunyň söweşe ruhuna erbet täsir etdi. Bu döwürde howa hem has gyzdy, deňiz bilen gara ýer tutluşdy. Ine, şeýle pajygaly döwürde emirler we beýleki ýolbaşçylar soltanyň ýanyna ýygnanyp, karar kabul etdiler. Ýygananlaryň arasynda wezir *Şemseddin Abu Nejip Asam* ed *Dergezini*, maliýe işleri müdiri *Razyýeddin Abu Sagdyl-hawafy*, salgyt işleri müdiri *Kemaleddin Abureýýan*, Atabeg *Aýaz*, *Yzzeddin Satmaz*, *Şerefeddin Gerdbazy* we *Mesgut Bilala* bardy. *Mosully Zeyneddin Aly Kiçik* hem bularyň pikirine goşuldy. Bular: «Gündogara geçip, hemmämiz bilelikde hüjüm edeliň, eger-de ýeňiş gazansak onda maksadymyz ýerine düşer. Eger, tersine bir ýagdaý ýüze çyksa, yzmyza dönmegi müwessa bilip dargarys, söweşi uzaga çekdirip utuş gazanarys» diýdiler.

Olar kabul edilen karara esaslanyp, gaýratlandylar. Goşun arap aý kalendarý-nyň üçünji aýynda hoş günü irden doly söweşe taýýarlykly ýagdaýda, köprüden gysylyşyp geçmäge başlady. Şol gün tötänleýin diýen ýaly ýel turup derýanyň

tolkunlary köprü urup ony ýykdy. Goşun yzyna dönmek isledi, emma giçdi. Köprüde galan kişiler ýykylmakdan gorkup, asyl-asyl ýagdaýda galdy. Olar ölüm bilen ýüzbe-ýüz boldular. Köprüniň döwülenini bilmän, başga bir betbagtçylyga duçar bolandyrys öýtdüler.

Ýagdaý has-da agyrlaşansoň, soltan atyna atlanyp, derýanyň kenaryna bardy. *Zeyneddin Aly Kiçige* soltan atyna atlanyp, köşge girdi welin: «Howsalaly bir ýagdaý bar öýdýän» diýlip habar berildi.

Şeýle bolansoň *Aly Kiçik* hem soltanyň yzyndan *Mosul* goşuny bilen bilelikde atyna atlandy.

Bagdatlylar bularyň arasynda başagaý-lygyň bardygyny görüp, şäheriň gapysyny açdy. Allatagala näkeslere öz gudratyny görkezip olary ýeňdi.

Duşman pälinden tapdy. Gündogar tarap-da galan goşunyň, günbatar tarapa geçmegine mümkinçilik ýokdy. Şol sebäpli bagdat-lylar soltanyň köşgüne hüjüm etdiler. Duşmany ol ýerden kowup uzaklaşdyrdylar. Ammara girip ony taladylar. Täjirleriň mallaryny we myhmanlaryň amanatlaryny oljaladylar. Köşkde başga almaga zat galmansoň onuň gapysyny söküp, ýüplerini kesdiler. Duşman özbaşyna başagaý, eden işine puşman edip, yzyna döndi. Her kes sagaman janyny halas edip bilserazy boldy. Olar gijäniň bir wagtyňa çenli at üstünde oturyp, wagt bir çene baransoň, gelen ýollary bilen eglenmän gaýtdylar. Günbatar tarapdaky *Hemedan* we *Azerbaýjan* goşuny *Mosul* goşuny bilen yzyna gaýtmaga mejbur boldy.

Olar hiç wagt akyla sygmajak betbagtçylyga duçar boldular.

Bagdat bolsa Allatagalanyň gudraty bilen gözəl keşbine gowuşdy. Bagdatlylar duşmandan halas bolup, adaty durmuşyny ýola goýdy.

Muktefi özüne garşy gidip, soň ýara-gyny taşlanlara jeza bermedi, gizlenenleri bolsa gözlemedi.

Halypanyň goşunlary öz ýurtlaryna gaýtdylar. Olaryň ýüzünde ýeňiş şatlygy möwç urýardy. Ajamlar we beýleki araplar hem *Bagdada* göz dikmegiň manysyzdygyna akyl ýetirdi.

Awtor şeýle diýýär: Men şol döwürde *Bagdatdadym* we ymamy gutlap bir kasyda ýazypdym. Bu ýyl *Awneddin* meni öz ýerine *Wasytyň* häkiminiň orunbasary edip belledi. Ol meni medreseden iş jaýyna geçirdi. Ylymdan çetleşdirip, beren wezipesi bilen meni bezändirin öýtdi.

Soltan Sanjar bin Mälikşa bin Alp Arslan bin Dawut bin Mikayyl bin Seljugyň ölümi we onuň durmuşynyň başyndan soňuna çenli bolup geçen hadysalaryň her biri barada bir parça

Awtor (r.h.) şeýle diýýär: *Sanjar* guzlardan halas bolanyndan soň 552-nji ýylyň arap aý kalendarynyň üçünji aýynyň 14-ne hepdäniň baş günü aradan çykdy. Ol 471-nji ýylyň rejep aýynyň 26-syna anna günü doglupdy. Dogany *Berkýaryk* ony 490-njy ýylda *Horasana* häkim belläpdi.

Bu baradaky sebäpler:

Awtor şeýle diýýär: *Mälikşa* döwründe *Horasanyň* şäherleri asuda, ýollary howp-suzdy. *Horasanyň* töweregi harby serkerdeler-den doludy. Onuň töweregine halk ýerleşip, ony özüne ýurt edinipdi.

Topraklary örän mes we bereketlidi. *Nyzamylmülk* ýurdy ussalyk bilen dolandy-ýardy. Ol sowatsyzlary kössekleýär, danalara bolsa ýardam edýärdi. *Horasanda* hiç wagt iki serdar, iki hökümdar bolmandy.

Nyzamylmülk şehit edilip, *Mälikşanyň* döwleti dargap başlanda, bu däpler bozuldy. Ýurtda ýaramazlyk artdy.

Soltan *Mälikşanyň Arslan Argun* atly inisi bardy. Oňa *Hemedan* we *Sawe* toprak-lary ýedi müň dinara ykta edilip berlipdi.

«Sen haçana çenli şeýdip hökümdarlygy terk edip gezjek?!» diýip, ony söweşe gylawlandyrdylar.

Şeýle bolansoň, *Arslan Argun* susseslik atyndan düşüp ýüwrük atyna atlandy. Bu pälwan talabyny güýçlendirdi we *Nyşapura* geldi. Okdurylyp çapmak üçin atynyň göwüsbendini çekdirdi, ýöne *Nyşapuryň* halky ony bu ýerden kowdy. Ol *Merwi* basyp almagyň kül-külüne düşdi. *Merwiň* harby işler

boýunça häkimi *Emir Kawdan*⁹² oňa boýun egdi. Şeýdip, merwlileriň ykbaly oňa tabşyryldy. *Arslan Argun Kawdanyň* ýardamy bilen güýçlendi. Ol ýüwrük ata eýe boldy we *Balhy* hem-de *Termizi* hem öz golastyna geçirdi. Munuň üçin *Horasanyň* derwezeleri doly açylyp, şäherlerine şäherler goşuldy. Ol ýegeni *Berkýaryga* hat ýazyp, onuň tejribesiniň we terbiýesiniň saýasynda atasy *Çagry beg Dawudyň* ýurduny eýeledi. Kanagatly bolanlygym üçin muňa razy boldum. Mundan başga zada gözümi dikemok, hiç hili dawam ýok diýdi.

Berkýaryk Yrakdaky bulaşyklygy görüp, ýöriş etmekden saklandy. Soňra bolsa pikirini üýtgedip, söweşmäge karar berdi.

Berkýarygyň ýanynda beýleki doganoglany *Böri Bars bin Alp Arslan* bardy. Ol muny öz inisi *Böri Barsyň* dogany bilen söweşmäge iberdi. Onuň ýanyna *Mesgut bin Majer* bilen *Emir Altyndaşy* hem goşdy. *Horasanyň* goşuny hem bulara goşulansoň *Böri Bars* örän begendi.

Mesgut barada aýdylanda bolsa, *Altyndaş* bu barada özüne aýdylan sözlere howatarlanyp onuň we öz çagasynyň üstüne hüjüm edip öldürdi. Şeýlelikde, ähli işler *Altyndaşyň* eline geçdi. *Ymadylmülk Abulkasym bin Nyzamylmülk Mälik Böri Barsyň* weziri boldy. Şeýdip, ol ýokary göterdi.

---

⁹² I nusgasynda «Kudundyr» (قودونی).

Böri Bars inisi *Arslan Argun* bilen söweşip, ýeňiş gazandy. *Arslan Argun* ýeňlen-soň *Balha* gaýtdy. *Böri Bars* bolsa, ýeňiji hökmünde onuň ýerinde oturdy. Soňra *Arslan Argun* ýurduň çar künjegine adam iberip, goşun toplady. Ol *Merwe* gidip, ol ýeri basyp aldy. Diwaryny ýykyp, halkyny öldürdi. *Böri Bars* oňa gaýtuwal bermek we ýurduň basylyp alynmagynyň önüni almak üçin *Hyrada* bardy. Bu ýerde iki goşun biri-biri bilen çaknyşdy, tuwulgalara degen gylyçlar jarkyldady. Bu söweşde *Böri Barsyň* goşuny ýeňildi. Özi bolsa ýesir alyndy. Ol *Arslan Argunyň* ýanyna getirildi. *Arslanyň* oňa *jinnek ýaly-da ýüregi awamady*. Ony *Termizdäki* galada bendelikde saklatdy, soňra bolsa bogup öldürdi. Ol *Böri Barsyň* weziri *Ymadylmülki* üç ýüz mün dinar bermäge mejbur etdi we soňra öldürdi. *Arslan* edip bilen weýrançylygyny etdi we ahyr-soňy onuň janyny Allatagala aldy. Ýagdaý şeýle boldy: *Merwe* gaýdyp geldi, patyşa bolandygyna duşmanlaryndan dynandygyna ynandy. Ýöne müneçjimi oňa şeýle diýdi: «Üstüňden zulmuň parçasý abanyar. Sen ykbalyňdakydan çykyp bilmersiň, şeýle-de bolsa howp uzaklaşyp gidýänça özüňi gora!».

Şeýle bolansoň *Arslan Argun* töweregin-däkilerden uzaklaşyp, köşkde gowy görýän guly bilen galdy. *Arslan Argun* guly ýanyna gijä galyp gelende oňa igendi. Gul inir-disine çydaman *Arguny* pyçaklap öldürdi. Gula muny näme üçin öldürdiň diýip

soranlarynda ol: “Halky munuň zulmundan halas etmek üçin öldürdim” diýdi.

Bu iki waka Allatagalanyň gudraty bilen bolupdy. *Arslan Argun* 490-njy ýylda 26 ýaşynda öldürildi.

Soltan *Berkýaryk* doganoglany *Arslan Argunyň Horasany* basyp alandygyny eşidip, öz inisi *Abul Harys Sanjary* bu ýere hökümdar belledi we onuň bilen ibermek üçin goşun taýýarlady. Emma şol wagtda dogan-oglanynyň öldürilendigi baradaky habar gelip gowuşdy. Bu habardan soň söweş etmäge zerurlyk galmansoň, bular bilen bile inisini ibermegi makul gördi. Ol *Sanjar* bilen bile ýola rowana boldy. Bular *Damgana* gelenlerinde töweregindäkileriň doganoglanynyň ýerine kiçijik ogluny belländigini baradaky habary eşitdi. *Arslan Argunyň* töweregindäkiler *Sanjaryň* we *Berkýarygyň* gelendigi baradaky habary eşidip, ýedi ýaşly çaga bilen *Berkýarygyň* önünden çykyp, ondan ötüňç sorady. Olar çaga boýun egýändiklerini aýdyp, ony *Berkýarygyň* ýanyna getirdiler. *Berkýaryk* oňa uly hormat etdi. Sebäbi bu ýere on baş mün atly bilen gelipdi. *Arslanyň* töweregindäkiler çagany aldap, onuň hazynasyny talap, ony garyp ýagdaýda goýupdy. Soltan oňa *Reýi* we *Hemedany* ykta berdi. *Berkýaryk Horasana* girip, *Termeze* geldi. Ol tutuşlygyna *Horasany* zabyt etdi. *Samarkandy* özüne tabyn etdi.

Berkýaryk Samarkandy Süleýmantegin hana, ondan soň *Mahmyttegine* tabşyrdy. In soňunda *Haruntegine* ynandy. *Berkýarygyň Gaznanyň*

hökümdary Ybraýymy hem özüne boýun egdirdi. Allatagala ony ýer ýüzünde gudratly etdi.

Sanjar Berkýaryk dirikä ne-hä belli işiň başyndady, ne-de işden uzakdy, onda diňe waly ady bardy we maslahatda öz pikirini aýtmaga hukugy bardy. *Berkýaryk* ahyrsoňunda *Yrakda* ýagdaýyň gowşandygyny eşitdi. (Şol döwürde) *Müeyýidilmülk bin Nyzamylmülk* soltan *Muhammet bin Mälik-şany* hökümdarlyk talap etmäge hyjuwlan-dyrmak üçin *Jenzä* gitdi we ony hereket etmeklige hyjuwlandyrdy. Şeýle bolansoň *Muhammet Reýe* hereket etdi. *Berkýaryk* hem şol wagt *Reýdedi*. Soltan *Muhammet Reýe* gelende, *Berkýaryk* ol ýerden çykyp gitdi. Ejeligi *Zübeyde hatyn* bolsa tutuldy. Soltan *Muhammet* ony bogup öldürtdi.

Berkýaryk Huzystan we *Wasyt* ýoly bilen *Bagdada* gitdi. *Seýfeddöwle Sadaka bin Mansur Berkýarygyň* ýanyna gelip, onuň hormatyna we sowgadyna mynasyp boldy. Soňra bolsa hoşal ýagdaýda ýurduna döndi. *Guhraýyn* bilen *Gurbuka* hem *Berkýarygyň* ýanyna geldi. *Şehrizuryň* üsti bilen öz ýurduna gaýtmak üçin ýola çykdy we töwere-gine köp sanly türkmen ýygnyandy we *Gürşenbe* diýen ýerde inisi *Muhammet* bilen söweşdi. Ol söweşde ýeňlip, elli sany atly bilen ilki *Esferaýyna*, soňra bolsa *Nyşa-pura* bardy. Emirleri kömege çagyrdy, işe täzeden girişdi. Şäheriň ýokary wezipeli kişilerini tussag etdi. Ymam *Abulmagaly Jüweýniniň* ogly *Fahrylyslam Abulkasym* onuň elinde bendilikdekä aradan çykdy.

Soltan Sanjar şol wagt adamlary bilen bilelikde *Balhda* bolup, emir *Gündeñiz*⁹³ hem-de *Argaş*⁹⁴ bularyň ýanyndady. *Hebeşi* bin *Altyndag* pitne turzup, *Horasanyň* köp böle-gini ele geçirdi. Ol *Dameganda* oturýardy. *Horasan*, *Tabarystan*, *Jürjanyň* köp bölegi we *Kirdiguh* galasy onuň golastyndady. Ol köpçülige ýaramaýan işler etmäge başlady. Şeýle bolan soň *Sanjar*, *Argaş* we *Gündeñiz* birleşip, oňa garşy çykdy. *Sanjaryň* ýanynda özüniň ýigrimi mün goşuny hem-de *Tabesiň* häkimi *Ysmaýyl Kelekä* degişli baş mün batyny bardy.⁹⁵

Berkýarygyň goşunynyň gelmegi bilen *Sanjaryň* goşunynyň söweşjeň ruhy güýç-lendi. Olar ýolbars ýaly hüjüm etdiler. Bular söweşiň başynda ejizlände bolsalar, soňra ýagdaý bularyň peýdasyna üýtgedi. Olar *Hebeşiniň* goşunyny gyrgyzy gana boýady-lar. *Hebeşi* şeýle galagoply ýagdaýda obala-ryň birinde düşledi we şol ýerde tutuldy. Soňra ol *Argaş* we *Gündeñiziň* ýanyna getirildi we zyndana taşlandy. Ol ýüz mün altyn berip, janyňy halas etmek islän-de bolsa, sözi kabul edilmän öldürildi.

Berkýaryk Yraga gaýdyp geldi. Muňa bu ýerde *Çawly Sakaw*⁹⁶, *Aýtegin Nyzamy* we *Sabawe Üsbühbud*

---

⁹³ Bu I (كيد كز), O nusgasynda bolsa (كند كز) şekilde gelýär.

⁹⁴ Teksti neşir eden bu ýerde şeýle diýýär. Bu «بز غش» serkerdäniň ady bolup «بر غش» görnüşinde düzeldilmelidir.

⁹⁵ Bu goşunyň *Sanjara* degişlimi, *Hebeş Altyndaga* degişlimi ýa-da bu batynylar *Altyndagyňkymy*.

⁹⁶ Bu O nusgasynda «سقاو» görnüşindedir.

goşuldy. Soňra sowut geýen, tuwulgaly baş müň atlysy bilen *Aýaz* geldi. Şeýlelikde, on baş müň goşun bilen *Hemedana* ýöriş etdiler. Bu ýerde inisi *Muhammet* hem ýedi müň goşuny bilen garaşýardy. Bular bu ýerde biri-biri bilen duşuşdylar.

Söweş soltan *Muhammediň* ýeňilmegi bi-len tamamlandy. *Muhammet* az sanly leşgeri bilen gaçyp, janyny zordan halas etdi. *Müeyýidilmülk* ýesir düşdi. Öňki bidüzgünçi-likleri sebäpli we ar almak maksady bilen *Berkýaryk* ony öz eli bilen bogup öldürdi.

Soltan *Muhammet Jürjana* çenli gaçyp gitdi. *Sanjara* ýetende gam-gussa batdy, *Muhammediň* başyna düşen wakany eşidip gynandy we *Nyşapurdan* oňa köp mukdarda baýlyk iberdi. Soňra özi hem ýola rowana bolup, onuň bilen *Jürjanda* duşuşdy. Olar bilelikde *Bagdada* gidip, halypalygyň mer-kezinde ýerleşdiler. Halypa mejlis düzdi we bulara halat ýapdy. Soňra bulara sanjaklar (ýurtlar) berdi. Şeýlelikde, bularyň ikisi hem hökümdar boldular. *Sanjar Horasana* gitdi. *Muhammet* bolsa *Berkýaryga* garşy söweşe taýýarlandy. Bular *Ruzrawerde* ýakyn-larynda biri-biri bilen duşuşan bolsalar-da, söweşsiz aýrylaşdylar. Soňra olar öz aralarynda ylalaşmaga karar berdiler. Ýöne ylalaşyk uzaga çekmedi. Olar *Reýde* täzedden çaknyşdylar. Soltan *Muhammet Yspyhanda* daşy gabalady. Şundan soň, *Mälik Möwdut bin Ysmaýyl bin Ýakut*⁹⁷ *bin Mikaýyl* ilçini iberip,

---

⁹⁷ Bu O nusgasynda «ياقوتى» görnüşindedir.

birleşjekdigini we zerur bolan ähli zady berjekdigini aýtdy. Şeýdip, *Muhammet* gabawdan halas boldy we *Arrana* gitdi. Emma *Möwdut* oňa birleşmänkä aradan çykdy. Şeýle-de bolsa, *Muhammet* munuň goşunynyň saýasynda güýçlendi. *Berkýaryk* söweşmek üçin oňa tarap ýöriş etdi. Bular 496-njy ýylyň arap aý kalendarynyň altynjy aýynda Huweýiň önünde duşuşdylar. *Muhammet Any* şähe-rine gitdi. Bu iki doganyň gatnaşygyny ýakynlary we bulara uzak bolan kişiler bozdular. Şeýlelikde, döwlet ikä bölündi. Soltan *Muhammet Mosul*, *Şam* we *Isfizruz* topraklaryny aldy. Bu bölünişikden soň döwletde düzgün-nyzam berkidildi. *Bagdatda*, *Yspyhanda*, *Yrakda* we beýleki ölkelerde *Berkýarygyň* adyna hutba okaldy. Ol 498-nji ýylyň aý kalendarynyň dördünji aýynda *Berujirtde* aradan çykdy.

Sanjar bilen baglanyşykly wakalara gaýdyp gelmek

Awtor şeýle diýýär: *Sanjaryň Horasan-da* hökümdarlygy pajarlap berkeýärdi. Şol döwürde *Mawerannahryň* häkimi *Kadyr hanyň* kellesine şeýle bir pikir geldi, ýagny: “Eger *Horasana* geçäýsem, ol ýeri derrew eýelärin”. Ol *Sanjar* heniz ýaş bolansoň, ony ýeňerin diýip umyt etdi. *Emir Gündeňiz* oňa hat ýazyp, işi gowşak alyp baryň diýip şikaýat edýärdi. Ol ahyrsoňy *Sanjara* garşy ýöriş edip, gyjالاتdan dynmak üçin ýüz müň sany goşuny bilen derýany geçdi.

Günlerde bir gün *Kadyr han* awa gyzygyp goşundan uzaklaşdy. *Sanjar* hem pursady elden bermän, onuň yzyna düşdi. Ol *Kadyr* hany tussag etmek üçin sypahsalar *Ýergaşi-niň*⁹⁸ ýolbaşçylygyndaky goşuny onuň yzyna saldy we ony tussag etdi. *Kadyr* han awa çykanyna puşman etdi. Örän agyr hasap edilen *Kadyr* han meselesi *Sanjar* üçin örän ýeňil boldy. *Kadyr* han ýesir edilip, *Sanjaryň* huzuryna getirildi we *Sanjaryň* hökümi esasynda kellesi kesildi. Onuň goşuny dargap, döwleti çökdü. Bu waka *Sanjaryň* dogany *Berkýarygyň* ölüminden birnäçe gün öň bolup geçdi. *Sanjaryň* mundan soň hem bagty çüwdü. İşleri ugruna boldy.

Soltan *Mahmyt Söbükteginiň* ogly *Bähramşa Sanjara* goşulyp, ondan kömek sorady we Gaznada tagtda oturan doganyna duşmançylyk etdi. *Sanjar* ony gowy kabul edip, talabyny ýerine ýetirmegi makul gördi. *Sanjar Bähram* şa özüne birleşensoň, oňa garşy gowy garaýyşda bolmaga jan etdi. *Bähram* şanyň *Sanjara* birleşendigi bara-daky habary eşiden *Muhammet* känbir halamady. Ol *Sanjara* hat iberip: “Ol uly hökümdar maşgalasyndandyr. Onuň janyna kast edäýme” diýdi. Emma *Sanjar* inisiniň maslahatyny diňlemedi we kömek sorayan kişä kömek bermäge taýýarlandy. Bu waka 510-njy ýylda bolup geçdi. Haladyna süýräp, atlylaryny harladyp, pillerini

---

⁹⁸ I nusgasynda bu Buzguş (بزغوش) görnüşindedir. Şeýdip, *Gazna* goşuny dargady, *Sanjaryň* goşuny bolsa ýeňiş gazandy.

ylgadyp *Gaznaň* hökümdary çykdy. Onuň yz ýanyndan bolsa *Sanjar* geldi.

Gaznanyň hökümdarynyň elli sany söweşjeň pili bardy. Ol ony goşunyň önünde hatarlap goýupdy. Pilleriň üstünde bolsa mergenler bardy. Pilleriň sil ýaly bolup gelmeginden atlar ürkdüler. *Sistanyň* häkimi emir *Abulfazyl* atdan ýykylyp, gözüne gan öýdürip gaçdy. Ol iň uly piliň aýagynyň aşagynda galyp garnyny ýardyrdy. Galan pillerde onuň yzyndan gitdiler. Şeýdip, *Gazna* goşuny dargady, *Sanjaryň* goşuny bolsa ýeňiş gazandy. *Sanjar Gazna* döwletiniň malyna we hazynasyna eýe boldy. Ol *Gazna* döwletine mahsus gizlin-u-äşgär näme bar bolsa ählisini öz hasabyna geçirdi. *Mahmydyň* döwleti täze döwletdi. Onuň möhüri bolup ähli zady abatdy. *Sanjar* bu döwletiň malyny alyp hazynasyny boşada-nyndan soň, *Gazna* tagtyna *Bähram* şany oturtdy. Ol oňa ýykan-ýumran eden şäherini abatlamaga buýurdy we her ýyl iki ýüz elli müň lira töleg pajyny ýükledi. Inisi *Muhammede* hat ýazyp, oňa ýeňiş bilen baglanyşykly begenjini beýan etdi. Soltan *Muhammet* muňa gynandy. Bu waka Soltan *Muhammediň* ýarawsyz geçirýän günlerine gabat gelipdi. Bu wakadan bir ýyl geçensoň ol aradan çydy. *Sanjaryň* güýçlenip töwereginiň goşuny köpeldi we iki ýyldan soň *Samarkanda ýöriş* etdi. Ýöne *Samarkandyň* hökümdary *Ahmet* hanyň hem abraýy uludy. Onuň on iki müň türk guly bardy. Ol yzygiderli türkleriň ýurduna *ýöriş* edip, iki aýlyk ýol uzaklygyna çenli ýurduň içine aralaşýardy.

Ýeňiş gazanyp, begençli yzyna döndi. *Ahmet* han soňra ysmaz keseli bilen keselledi. Tebipler ony bejerip bilmedi. *Sanjar* alty aýlap onuň daşyny gabawda saklady. Ahyrsoňy hyzmatkärleri ony göte-rip *Sanjaryň* ýanyna getirdiler. Emma *Togrul* we *Mesgut* döwründe onuň iki gezek gelendigi aýdylýar. Ýöne ol Mesgudyň döwründe *Reýden* aňryk geçmändir.

Soltan Sanjaryň Horasandaky wezirligi

Awtor (r.h.) şeýle diýýär: *Sanjar* heniz çagaka *Elamad Abulfath* bin Abuleýs atly kätibi bolupdyr. Bu şahs 489-njy ýylyň arap aý kalendarynyň onunjy aýynyň 8-ine *Sanjar* bilen bilelikde *Bagdada* geldi. *Sanjaryň* ýanynda *atabegi Keç Küläh* (ýagny egri küläh) hem bardy. *Sanjaryň Bagdada* eden bu sapary *Berkýaryk* döwründe, *Mustaz-hyryň* halypalygynyň ilkinji ýyl-lary bolupdy.⁹⁹ Ol *Horasana* geçeninden soňra, *Nyzamylmülküň* ogly *Fahrylmülk Muzaffary* özüne wezir edip belledi. Ol örän düşün-jeli kişi bolup, on ýyllap döwleti dolandyrdy we 500-nji ýylyň muharram aýynyň 10-yna öldürildi. Ondan soň ogly *Sadreddin Muhammet bin Fahryl-mülk* wezirlige saýlanyldy. Ol döwletde örän uly özgerişleri geçirip, düzgün-nyzamy ýerine saldy. Emma 511-nji ýylyň on ikinji aýynyň hoş günü munuň janyna hem kast edildi.

---

⁹⁹ Onuň bu gezekki sapary öňki beýan edilen saparlardan başgadyr.

Onuň janyna kast edilmeginiň sebäbi şundan ybaratdy. Awtor şeýle diýär: *Soltan Sanjaryň Gaymaz* atly guly bardy. *Sanjar* muny örän gowy görüp, onuň gürrüňi soltanyň kalbynyň perdesini syrypdyr. Bu şahs soltan *Sanjaryň* özüne arka durýandy-gyny bilip, göwnüne düwen işlerini etmäge başlapdyr. Ol her hili gürrüňleri edip, *Sanjaryň* göwnüni awlamakdan başga zady aklyna getirmedi. *Keç Kūlah (Egri Kūlah)* lakamy bilen tanalýardy.¹⁰⁰ Wezir muny edepli bolmaga çagyryýardy. Ol günlerde bir gün oňa: “Sen ýa akyllanarsyň, ýa-da seni dogry ýola salmagyň ugruna çykyp, telpegiňi gyşyk geýmegiňi düzelderin» diýýär.

Keç Kūlah weziriň bu sözlerine gulak asman, onuň bilen sanaşmaga başlaýar. Ol wezire: “Ýa sen meniň kūlahymy düzedersiň ýa-da men seniň sargyňy düzederin” diýýär.

Günlerde bir gün soltan weziriňkide myhmançylykda boldy. Ol üç gün ertirden tä agşama çenli şerap içdi. Soltan üçünji gün serhoşlukdan ýaňa näme edýänini bil-meýärdi. Onuň gözi gulunyň gözünde, elinde onuň elidi. Gul gözi-gaşyny oynadyp, *Sanjary* özüne bendi edipdi. Ol bildirmän *Sanjaryň* elindäki ýüzügi çykardy. Etjek işlerini ondan gizledi, wezirden öýke-länsoň ýerinden turup, onuň ýanyna gitdi. Wezir bolsa otagynda uklap ýatyrdy. Ol gapydakylara: “Meniň üçin wezirden rugsat alyň. Meni

---

¹⁰⁰ *Keç Kūlah* – ýörände gaykanjyrap özüne maýyl edýän ýaş oğlan, beçe.

möhüm iş bilen soltan iberdi” diýip, içeri girdi. *Keç Külah* gireninden soňra, ähli kişiler weziriň ýanyndan çykdylar. Wezir onuň sözlerini üns berip diňlemäge başlanda, ol weziriň kellesini kesdi we ony eline alyp, soltanyň önünde goýdy. Gulunyň bu işi soltany gorkuzdy. Ol töweregindäkilerden iň parasatlysy bolan emir *Kumajyny* ýanyna çagyrdy we oňa: “Şu guluň wezirimi edenine bir seret, sen ony ýanymdan äkit-de bölek-bölek edip kes” diýdi.

Emma emir *Kumaj* muny goldamady. Ol *Sanjara* öz hökümi esasynda öldürilse, halk üçin has ynamdar boljakdygyny, onuň hökümi bolmazdan ýurtda hiç bir zadyň edilmeyändigini halkyň bilmeginiň gerek-digini, özüniň bolsa hiç kim görmänkä köşgüne gitmelidigini aýtdy. *Sanjar* bu pikiri kabul etdi we bu hadysany gizledi. Kän wagt geçmänkä bolsa gulunyň jezalandyrylyp öldürilmegini höküm etdi we gul öldürildi.

Fahrylmülkden soň wezirlige *Nyzamyl-mülküň* ýegeni *Şyhabylyslam Abdeddöwam bin Fakyh Abdylla bin Aly bin Yshak* wezir edilip bellendi.

Ol örän bilimli, parasatly we söz ussadydy. Adamlar munuň ýanyna myhmançy-lyga gelýärdiler. Ol adamlary güler ýüz bilen garşylap, ýyly sözleri aýdardy. Yshak örän hakykatçyl bolup, ol 515-nji ýylyň muharram aýynyň 15-ine, tä öldüril-ýänça döwlet gülläp ösdi.

Mundan soň *Abu Tahyr Sagt bin Aly bin Isa Kummy* wezirlige bellendi. Ol hem örän abraýly kişidi. Emma *Abu Tahyr* hem hem 519-njy ýylyň

muharrem aýynyň 15-ine hoş güni aradan çykdy. Mundan soňra wezirlige *Kaşgary* belleniende bolsa, ol 518-nji ýylda wezipeden boşadyldy. Mundan soňra wezirlige *Mugyneddin Muhtassyl-mülk Abu Nasr Ahmet bin Fazl bin Mahmyt* geçdi. Biz ýokarda onuň paýhaslydygyny we uly hormata eýedigini beýan edipdik. Ol jomartlaryň iň beýigi, beýikleriň bolsa iň jomardydy. Ömründe eden ýaramazlykla-rynyň ählisini ol soň ýagşylyk bilen yzyna gaýtardy. Döwletiň şeýle şahsa suwsandygy üçin *Sanjar* ony ýanyna çagyryp wezir etdi, emma ol 521-nji ýylyň sapar aýynyň 29-yna ýaş güni batynylar tarapyn-dan öldürildi. Mundan soň *Nasreddin Abulkasym Mahmyt bin Abu Töwbe Merwezi* wezir boldy. Bu hem örän parasatlydy. Ol ýagşyzadalygy bilen halkyna baş boldy. Ylymly-bilimli kişiler muňa hyzmat edip, oňa bagyşlap eserler ýazdy. *Omar bin Sehlan* muňa bagyşlap: “Kitabul-besaýyryn-nasriýe” (كتاب البصائر) atly eserini ýazdy. Mundan öň onuň derejesinde şeýle ajaýyp kitap ýazylmandy. Kitapda beýan edilýän zatlary hiç kim dile getirmändi.

Awtor şeýle diýýär: Şyhymyz *Jemaled-din Abdurahym bin Ihwet*i Şeýbany *Bagdady Horasana* sapara gidip, *Nasyreddinden* ýagşy-lyk umyt edende, onuň üçin 525-nji ýylda *Nyşapurda* remezan baýramy gijesi ýazan kasydasyndan bir bölegini maňa *Ysphyhanda* okap berdi:

Garaňkylygy düeleriň önünde goý. Goý, ol düeler çar tarapa ýaýran garaňkylygy ýok etsin. Döwrüň gidişi

bilimi бүken döw-ründe, gijeler we uly tizlik bilen hereket edýän düeler maňa has laýykdyr.

Ýene-de bu kasydadan:

Meniň ýiti gylyçlary syrmak häsiýetim bar. Syrylan gylyçlar buýsançly, ýokary wezipeli kişileriň kellesini goparypdyr.

Meniň gulagyma gylyçlaryň jarkyldy-syndan çykýan ses, hoş owazly nagma aýdýan nesilşalyklaryň sesinden has gowudyr. Ýnsanlaryň ýagdaýy örän haýran galdy-ryjydyr. Bularyň arasynda iki zat aýratynda ünsi çekijidir:

Bulardan biri durmuşyny dolandýrmak üçin zähmet çekmäge mejbur bolan sowatsyz kişi, ikinjisi bolsa ýeňil eklenç gözleýän erkin kişidir. Düşän üstünde yranýan serhoşlar bardyr; bulary üzümiň sykylan suwy däl-de, belki ukusyzlyk serhoşlygy yraýandyr. Bular nirede karar tapsalar-da, hajatlaryny amatsyz hasaplap, bulary tohumlyk düeler bilen uzaklara iberýärler. Bular baýlyk ýyldyrymyny görmek üçin daş-töweregine göz aýladylar we wezir *Nasreddin Mahmydyň* ýagşyzadalygy olary ýanyna çagyrdy. Onuň häsiýeti tebigaty boýunça ýumşak, emma berklikde bar. ***Ýogsa-da suw bilen ot şol bir agaçada jemlenmeýärmí? Adam bilen gylyjyň haýsy-da bolsa biri miwe berýär.*** Olar diri bolsa-da öli ýalydyr. Gylyç gynyndan çykarylanda bolsa, gynyndaky ýalydyr. Günüň töweregi ýapyk wagty seniň ýagşyzadalygyň senden ynama garaşýan kişi üçin ýyldyrymly buludyň ýagşyndan has peýdalydyr.

Awtor şeýle diýýär: Ol 526-njy ýylda *soltan Sanjaryň*, ýegeni soltan *Mahmyt bin Muhammet* aradan çykanyndan soň, hökümdarlygy *Mahmydyň* ýerine onuň dogany *Togrul bin Muhammede* tabşyrmak üçin *Yraga* gelende wezirlikden boşadyldy.

Kywam Abulkasym Dergezini döwlete hökümdarlyk edýärdi. *Dergezini Sanjaryň* wezirliğiniň öz adyna berilmegini sorady. *Dergeziniň* bu islegi kabul edildi.

Alym işden boşadylyp, sowatsyz kişi onuň ýerine bellendi. *Dergezinä* orunbasar edilen *Zahyreddin Abdyleziz Hamydy* bellen-di. *Sanjar* onuň sözlerine gulak gabardardy. Oňa hazynasyny ynanyldy. *Zahyreddin* ýygy-ýygydan wezirler bilen jedelleşerdi.

Dergezini şu aşakdaky sebäbe görä ony özüne orunbasar edip belläpdi. Ol başga kişi bilen döwlet işini dolandyryp bilmejekdigini hem bilýärdi. *Dergezini Yrakda* öldürileninden soň, *Sanjaryň* weziri wezipesine 528-nji ýylyň arap aý kalendarynyň üçünji aýynda *Nasyreddin Tahyr bin Fahrylmülk bin Nyzamymülk* bellenildi. Onuň wezirliği *Sanjaryň* hökümdarlygynyň ahyryna çenli dowam etdi. Ol egreleni dogrulamak, bozulany düzetmek üçin jan etdi. Ol guzlar geleninden soň 548-nji ýylyň arap aý kalendarynyň on ikinji aýynda aradan çykdy.

Sanjara mahsus gullardan bir jemagat.

***Sanjar* olary gowy göreninden soň ýanyndan
uzaklaşdyrypdyr, beýgeldeninden soň bolsa
peseldipdir**

Awtor (r.h.) şeýle diýýär: *Sanjarda* şeýle bir häsiýet hem bardy. Ol halan guluny satyn alyp, ony gowy görýärdi we ähli ünsüni şoňa berýärdi. *Sanjar* malyny, janyny şol gula ynanyp, irdenki hem-de agşamky şerabyňy onuň bilen içýärdi. Hökümi onuň eline berip, soltanlygy hem tabşyrýardy. Emma haçanda ondan göwni geçen wagty ony diňe bir terk etmek bilen çäklenmän, eýsem öldürýärdi.

Şeýle betbagtçylyga duçar bolanlaryň biri hem *Sungur* atly guldur. *Sanjar* bu guly bir müň iki yüz rükn dinara satyn aldy.

Gürrüň edilişine görä, *Sanjaryň* hazy-naçysy *Zahyreddin Abdyleziz* şeýle diýýär-miş: “Günleriň birinde *Sanjar* ony çagyryp: «Saňa has amatly bolan bir iş berjek. Sen bu işi ýerine ýetirmek üçin eliňden gelenini et” diýdi.

Ol: «Baş üstüne, ähli güýç-gaýratymy sarp ederin» diýipdi. Ine, şu gul *Sungurylas* meniň gözümiň nury, ruhumyň gülüdür. Bu hem meniň bir hazynam bolup, ol hem seniň möhüriň bilen saklansyn. Näme zat bar bolsa, olaryň ählisini saňa tabşyrýan. *Gaznadan* hem-de *Horezmden* salgyt-lar gelipdir, olary al, sowgatlar getirip-dir, olary kabul et. Ýöne *Sungur* hakynda maňa ýüz tutup, meniň bilen maslahatlaşma. Zerur bolan işlere özüň karar berip, özüň et. Alladan

haýyr-sahawat dile. Munuň üçin meniň karargähim ýaly karargäh gurdur. Meniň çapar atlarym ýaly atlary çapdyr. Munuň üçin mün sany gul satyn al. Olar goý, hyzmatynda gije-gündiz huzuryňa gelsinler. Islän adamyň yktasyny alyp muňa ber. Islän kişiniň şäherini alyp, muňa bagyşla. Ol üçin meniň hazynam ýaly hazyna gurdur we ony her dürli baýlyk, altyn-kümüş gaplar bilen doldur. Munuň üçin alymlary, kätipleri we paýhasly kişileri özünde jemleýän diwan döret. Iki hepdeden soň, ol on mün atlynyň eýesi bolsun.

Zahyreddin şeýle diýýär: Men bu işleri ýerine ýetirmek üçin üç aý möhlet soradym. Ol wagt bermedi. «Gyssagly işe giriş» diýdi. Emma men ýalbaryp halys ýüregine düşemsoň, ol maňa bir ýarym aý möhlet wagt berdi.

Men bu işleri ýerine ýetirmek üçin hazynadan alan gurallarymdan, lybaslarym-dan we beýleki zatlardan başga ýigrimi günde ýedi ýüz mün dinar harçladym. Bir aý geçip-geçmänkä, *Sanjara* işleriň ugrugandygyny habar berdim.

Bu habary eşiden soltan *Sanjar* atyna atlandy we *Sungurhasyň* çadyrynyň töwere-ginde hatara duran goşuny we atlylary gördi. Bular örän ajaýyp görnüşdediler.

Zahyreddin şeýle diýýär: Bu görnüşi görüp *Sanjar* meni gujaklady we taňryýalka-syn aýtdy. *Sunguryň* hazyna bilen baglany-şykly meselelerini maňa tabşyrdy. Ol biri-birimize oňat gatnaşykda bolmagy öwüt-nesihat etdi.

Zahyreddin şeýle diýýär: Iki ýyl geçip-geçmänkä, *Sungur* üýtgedi. *Sanjar* ony ýigrenip, ondan sowady.

Sunguryň bolsa *Sanjar* bilen düşüniş-mezligi gün geldigiçe artýardy. Gürrüňlerin-den *Sanjaryň* göwnüniň geçendigine garamaz-dan, oňa özüniň täsiri¹⁰¹ bardyr diýip pikir etdi. Onuň ýokary wezipeli kişileri sylamazlygy din wekilleriniň-de gaharyny getirýärdi. Soňabaka *Sungur Sanjaryň* aýdanlaryna-da gulak asman başlady. Şeýle bolan soň *Sanjar* ýokary wezipeli kişi-leriň ählisini ýaragly ýanyna çagyrdy we olara: «*Sungur* girende ähliňiz oňa hanjar uruň» diýdi.

Bular buýrugy ýerine ýetirip, *Sungurhasa* hanjar urup parçaladylar. Aýdyňlyk garaň-kylyga, gözellik dagynyk tozana öwrüldi.

Şuňa meňzeş wakalaryň biri-de *Sanja-ryň* wezirini öldüren *Keg Külah Gaymaz* bilen baglanyşykly wakadyr. Soltanyň aýratyn ähmiýet bermegi muny hem betbagtçylyga duçar etdi.

Sanjaryň gowy görýän adamlarynyň biri-de emir *Yhtyýareddin Jöwher Täjidi*. Ol *Sanjaryň* ejesiniň guly we hyzmatkä-ridi. *Sanjaryň* ejesi 517-nji ýylyň arap aý kalendarynyň onunjy aýynda aradan çykdy. Bu gul soňra *Sanjaryň* tagt hyzmatkä-ri boldy. Soňra onuň gürrüňleri *Sanjaryň* göwnüni awlady. Şol sebäpli ol *Sanjaryň* hormatyna mynasyp boldy. *Sanjar* ony arşa çykardy. Ol onuň derejesine heniz hiç kimi

---

¹⁰¹ Bu O nusgasynda «عارت» görnüşindedir we soňa görä terjime edildi. Tekstdе bolsa «عاريه» görnüşindedir. Muňa görä terjime edilende: «agalyk etmek zulумы» diýmek bolar.

çykarmandy. Onuň goşuny otuz müň çemesi bolupdy. Soltan bu ýagdaýyň uzaga çekmeginden utandy we ýagdaýy öňki durkuna getirmek üçin pikirlendi. Emma çäre tapyp bilmedi. Ahyrsoňy ony öldürmek üçin batynylary hakyna tutdy. *Jöwher* soltanyň öz kasdyna çykandygyny bildi. Emma hiç hili syr bermedi. Günlerde bir gün soltan: “*Jöwher* men seniň duşmanlaryňdan gorkýa-ryn. Sen ätiýajy elden bermän hereket et” diýende, *Jöwher* oňa şeýle jogap berdi: “Eger bu babatda özüňiň zeper ýetirmejekdigiňe güwä geçseň, onda men hiç kimden gorkmaryn we hiç kimiň kömegine mätäç bolmaryn”. Soltan *Jöwheriň* bu sözlerini ýuwutmaga mejbur boldy.

Günlerde bir gün *Jöwher* aýyň gizlenen ýerinden çykyşy ýaly, öýünden çykdy. Onuň ýanynda müň sany ýalaňaç gylyçly bardy. Ol ýanynda pälwanlarynyň hemaýatkärleriniň barlygyna garamazdan soltanyň köşgüne girende batynylardan bir toparý üstüne çozdy we pyçaklap öldürdi. Köşgüň töwereginde gezip ýören soltan galmagaly eşidip “Ine, *Jöwher* öldürildi” diýdi. Sebäbi bu iş onuň buýrugy bilen ýerine ýetirilipdi.

Awtor şeýle diýýär: *Jöwher* örän akylyly, tejribeli we hüşgärdi. Onuň iň ajaýyp işleriniň biri şudur: Soltan muňa *Merwde* beýik gümmez gurdurmagy buýrupdyr. Çünki, *Sanjaryň* jesedi bu gümmeziň içinde ýerleşdirilip, onuň töwereginede daş örül-melidi. *Sanjar Merwe* gelende bu gümmeziň tamamlanylmandygyny görüp, *Jöwhere*: “Eý, *Jöwher*, sen bu gümmezi haçan gurup gutarjak?” diýýär.

Jöwher: “Allatagala bu gümmezi enşalla gurduryp gutartmasyn” diýmek bilen töwere-gindäkileri agladypdyr. Bu söz soltanyňda göwnünden turup, ol *Jöwheriň* ötünjini kabul edipdir.

***Sanjaryň ýardamsöerligi we onuň
bu häsiýetinden töweregindäkileriň hem-de halkyň
peýdalanmagy***

Awtor şeýle diýýär: *Sanjar* örän ýumşak tebigatly, utanjaň, ýardamsöer, wepa-ly, paýhasly, kömek etmekden keýp alýan, kyn günde gelenlere ýardam etmegi başaran, gylyç bilen toplan baýlygyny galam bilen paýlan ynsandyr.

Bir gezek *Sanjar* baş günläp yzygiderli şerap içipdir we bu baş günde her hili jomartlyk edipdir. Ol hazynadaky altyn-dyr beýleki gymmatbahaly zatlaryň köpü-sini paýlapdyr. Onuň paýlan gyrmyzy altynynyň özi ýedi ýüz müň dinara barabar bolupdyr. Atlardyr, halatlaryň gymmaty bolsa mundan hem köp bolupdyr. Oňa örän köp zat paýlandygy aýdylanda: “Siz göreňi-zokmy näme, men täze yklymy basyp alýaryn. Bu ýurtda häzirki sarp eden baýlygynyň birnäçe essesi bar. Men bu yklymy özümiň laýyk gören adamyma özi soramasa-da bagyş ederin. Meniň häzirki paýlan zatlarym munuň ýanynda hiç zatdyr. Şonuň üçin hem meni bu babatda günäkärlemäge hakyňyz ýokdur” diýipdir.

Hekaýat edilişine görä *Sanjaryň* hazy-naçysy şeýle diýýär: Men hazynada işle-riň dogry alnyp barylýandygyny görmegi üçin soltan *Sanjara* ýüz tutdum. *Sanjara*: “Men saňa müň sany atlas egin-eşik bilen hyzmat edýärin. Seniň bulary, altyn-kümüş hem-de mallary görmegiňizi isleýärin» diýdim. *Sanjar* dymdy. Men *Sanjar* öz sözümi kabul edendir öýtdüm we hazynadaky ähli zatlary çykaryp taýýarladym. Bu hazynada henize çenli hiç bir soltanda bolmadyk göwher däneleri we ş.m. örän seýrek duş gelýän gymmatbaha daşlar bilen doly sandyklar bardy. Men bulary aýry-aýry edip goýup, *Sanjaryň* ýanyna gitdim we oňa bu baýlyklary görüp, özüne bagyşlanan bu baýlyklary üçin Allatagala şükür edermisiňiz?” diýip soradym. Ol bu sözleri eşidip, maňa seretdi we: “Meniň ýaly biri babatda baýlyga meýil etdi, seretdi ýa-da bolmasa ony aklyndan geçirdi diýip aýtmak gelşiksiz bolar. Sen meniň üçin taýýarlan atlas geýimleriňi emirlerime paýla, hazy-nadaky baýlyklary hem olara görkez. Ýöne, *Sanjar* bu baýlyklary siz üçin ýygnady, siziň duşmandan üstün çykmagyňyz üçin bu ýerde saklaýar diýdi» diýip jogap berdi.

Zahyreddin şeýle diýýär: Men *Sanjaryň* aýdyşy ýaly etdim. Emirler örän begenip, Allatagala şükür etdiler. *Sanjar* hiç wagt hazyna girmezdi we baýlyga seretmezdi. Hat-da ony aklyna-da getirmezdi. Adamkärçiligi ýokary bolansoň döwlet işini orunbasarla-ryna ynanyp, galamy kätipleriniň ygtyýa-ryna bererdi. Ol töweregindäkileri ynam-darlygy we

ýagşyzadalygy bilen bagtyýar edýärdi. *Sanjar*: «Bu dünýä pany dünýädir. Olary hem biz bilen bilelikde iýip-içmegine ýol bereli. Biz üçin ýetişen nygmat olara-da ýetişer» diýerdi.

Sanjaryň göwherleri möhürlenlen mata haltajyklarynyň içinde saklanýardy. Ol baýlyklardan almak islese ýanyna getirdip kildiniň möhürini bozardy we soňra ýene-de möhürläp yzyna tabşyryardy.

Sanjaryň döwletinde düzgün-nyzamyň bozulmagy we döwletiň çökmegi

Awtor şeýle diýýär: *Sanjaryň* ýaşama-gyny dowam etdirmegi bilen muňa emirleriň hormaty peseldi. Kiçiler ululara gulak asman başladylar. Güýçli kişiler işden boşadylyp, gowşak kişiler ýolbaşçylyga belleniýärdi. Ýolbaşçylaryň arasynda bas-daşlyk duşmançylyk artyp ugrady.

Bu döwürde *Sungurylezizi*, *Ýerenguş Hiri* we *Gyzyl* döwletde ýokary wezipeleri eýeläpdiler. Bulardan has tejribelisi *Kumaç* bilen *Alyjytrydy*. Bularyň garaýyşlary biri-biriniňkä garşy çykdy we ikisi hem özüniňkini dogry etjek bolup jan etdiler. *Sanjaryň* başyna düşen ilkinji betbagt-çylyk goşunyny Hytaýy kapyr (garahytaý-lar) dargadyp, döwletiň durnuklylygyny bozmagy boldy.

Sanjaryň hytaýlylar bilen bolan söweşde ýeňilmegi we onuň sebäbi

Awtor şeýle diýýär: *Garlyklaryň*¹⁰² at sürüleri *Samarkant* tarapda bolup bularyň örän köp mallary bardy. Bularyň adam sany-da köp bolansoň beýlekiler bularyň zyýan etmeginden gorkýardy. Emirler soltan *San-jara* bulary ýok etmekligi maslahat berdiler. Eger garlyklara degilmedik bolsady, onda olar öz erkine görä ýaşaýşyny dowam etdirjekdi. Emma emirler olaryň üstüne hüjüm edip, ýaýlalaryndan gysyp çykarmaga başlady. *Garlyklaryň* ýagşylygyna ýamanlyk bilen jogap berdiler. Alamançylyk edip olaryň zenanlary we çagalaryny ýesir almaga başladylar.

Olar *Soltan Sanjaryň* ýanyna adam iberip, çagalarynyň asudalykda ýaşamagy üçin oňa baş müň düe, baş müň at, elli müň sany bolsa goýun bermek islediler. Emma *Sanjar* muňa razy bolmady. Şeýle bolansoň garlyklar ýaşulularyny göçürip, bulara garşy goranmaga mejbur boldular. Bular *Hata, Hotan we Nama*¹⁰³ *Uzhan* serdaryň ýanyna gitmek üçin türk diýaryna girdiler. *Hytaýdaky* kapyrlaryň arasynda *Uzhandan* uly we berk düzgün-nyzamly hökümdar ýokdy. Çynyň çäklerine çenli onuň hökümi geçýärdi.

---

¹⁰² O nusgasynda «وزلق» P nusgasynda bu «قوزولق» görnüşindedir. Soňra başga ýerde O nusgasynda «القرلقة» görnüşinde «القرلقة», P nusgasynda «القرطة» görnüşindedir.

¹⁰³ Ýagma (talaň) «ياغما» bolmagy mümkin.

Garlyklar Uzhanyň ýanyna baryp, ony herekede geçirdi. Zulumdan goranmak üçin olardan ýardam isledi. Olar: “Horasan we Mawerannahrdaky döwletler bize birleşmek isleýär. Olar soltanlaryndan ýüz öwrüpdiler. Sanjara öz goşuny garşy çykýar. Sanjaryň ýaramaz hereketleri onuň ýagşyzada-lygyny ýuwup, ýok etdi” diýdiler.

Bu sözleri eşidip, Hytaýyda sabyr-takat galmady. Onuň goşunyny ýörişe geçirdi. *Hytaýy* ýedi ýüz müň goşun bilen ýöriş etdi. *Soltan Sanjaryň* bolsa bary-ýogy yetmiş müň atlysy bardy. *Hytaýyň* goşuny *Sanjaryň* goşunyny zarba urup, derbi-dagyn etdi. Musulmanlar şehit boldy. *Sanjar* az sanly goşuny bilen janyny halas edip bildi. *Sistanyň* häkimi emir *Abulfazl Sanjara* garap: “Duşman goşuny bizi gabady. Saýawanyň aşagynda men duraryn. Sen şan-şöhratyňy halas etmegiň gamyny iý” diýdi we özi ýesir düşdi. Soltanyň aýaly hem ýesir edildir. Ol baş ýüz müň dinar berýänçä ýesirlikde galdy. *Emir* kummaş hem ýesir edilipdir. Ol hem ýüz müň dinar berip halas bolýança zulum astynda galdy. *Hytaýy* kapyr *Emir Abulfazlyň* ogullarynyň öz ýurduny basyp almagyndan gorkup, ony bo-şatdy we: “Şunuň ýaly pälwan, garadangaýtmaz gahrymana ýagşylyk etmek gerek” diýdi. Bu waka 532-nji ýylda bolup geçipdi.

Awtor şeýle diýýär: Ýokarda ady tutulan *Hytaýy Mawerannahr* ýurtlaryny basyp aldy. Musulmanlar onuň golastynda zulum çekdiler. Ymam *Husameddin bin Burhan bin Maze* (r.d.) *Buharada* onuň zulумы

sebäpli şehit boldy.¹⁰⁴ Şerigat ylmynda deňi-taýy ýokdy. *Uzhan* (*Gürhan*) heläk boldy. Tagty we bagty ondan ýüz öwürdi. Mundan soň onuň ýerine obadaşy geçdi. *Mawerannahrda Hytaýy* hökümeti bir asyr töweregi dowam etdi. Bu ýerdäki häkimler kapyr döwleti tarapyndan bellenen musulmanlardy. Bu kitaby gys-galdyp ýazan *Fath bin Aly bin Muhammet Bunday Yspyhany* şeýle diýýär: Bu ýurtlarda hytaýylaryň häkimeti *Sagyt Soltan Alayeddünýä weddin Muhammet Horezmşä bin Soltan Tekeş bin Il Arslan Atsyz bin Muhammet* tarapyndan olar ýok edilýänçä dowam etdi. *Muhammet Horezmşä* olaryň köklerini gyrmaga, olary ýok etmäge çalyşdy, ahyrsoňy *Mawerannahrdan* kowup çykardy.

Muhammet Horezmşä olaryň üstüne gahar-gazap gamçysyny inderip, ýurtlaryna girdi we köklerini gyrdy. *Hytaýylar* ýer ýüzünden ýok edildi. Bu waka 600-nji ýylda bolup geçdi.

Soňra *Muhammet Horezmşä* musulman dinini kabul etmedik başga bir türk taýpasynyň, ýagny tatarlaryň üstüne *yöriş* etdi. Tatarlaryň ýurdy *Hytaýa* çenli uzaýardy. *Muhammet Horezmşä* öz goşuny bilen bu-laryň ýurdunda baş aýlyk ýol ýöräp, talaýardy. Ahyrsoňy bular hem janlandy. Soltan bu ýagdaýy görüp yza çekildi. Ýöne muňa garamazdan, olar ähli *Mawerannahr* ýurduny basyp aldy. Soňra *Horasana*

---

¹⁰⁴ Beni Mazeler barada «El-fewaidul-behiye fitera jimil-hanefe» hem seret.

girip, ýurdy haraplap, galalary zabt edip, aýallary tussag etdiler. Erkekleri öldürip, baýlygy-ny taladylar. Soltan *Jebele* çenli yza çekildi. Duşman *Ysphyhanyň* çäklerine çenli bularyň yzyndan kowdy. Olar *Reý*, *Kazwyn* we *Hemedany* basyp aldylar we bu ýerde musulmanlar üçin heniz görülip-eşidil-medik jeza çärelerini ulandylar. Bu waka 617-nji ýylyň başlaryna bolup geçdi. Olar yslam ýurtlarynda uzak wagtlap höküm sürüp *Azerbayjanyň* üsti bilen çykyp gidýänçäler, ýurdy harap edip, halkyň ganyny dökdüler.

Bular *Azerbayjandan Lan* diýaryna, ol ýerden-de *Gypjak* diýaryna girdiler we bu ýoldan ýurduna gaýdyp bardylar. Goý, Allata-gala bularyň täzedan gaýdyp gelmeginden musulmanlary gorasyn. Bularyň ýaramazlyk-laryny we musulmanlara ýetiren zyýanyny aýdyp gutarmak üçin ençeme jiltläp kitap ýazmak gerek. Biz bu ýerde muny diňe gysgajyk beýan etmek isledik. Biz her hili ýagdaýda-da Alla şükür etmegiň gerekdir diýen netije geldik.

***Sanjaryň ýykylanyndan soň dikelmegi,
bozulanyndan soň düzelmegi, tiken çümeninden we
döwüleninden soň döwügiň gutulmagy***

Awtor şeýle diýýär: *Sanjar* kapyrlar bilen gazawat söweşine girişende, *Horezm şasy Atsyz bin Muhammet bin Nuştegin* onuň başagaýlygyndan peýdalanyp, *Merwe* ýöriş etdi. Ol şäheri basyp alyp, ol ýerdäki

ýokary wezipeli kişileri öldürdi. *Merwiň* obalarynda we sähralarynda ýaşaýan halka zulum çekdirdi. *Sanjaryň* tagtyna geçip möhür basyp, höküm berdi. *Sanjaryň* hazynasyndaky lagl-jöwherli sandyklara eýe çykdy. *Soltan Sanjar* ýörişden gaýdyp geleninden soň, *Horezmşa* ýagdaýynyň agyrlaşýandygyny görüp, *Horezme* gitdi.

Sanjar paýtagta gelip täzedden goşun toplady we *Horezme* ýöriş etdi. Ol *Hazarasp* galasyna gelip, ol ýeriň galasynyň diwaryna daş oklaryny ýagdyrды we onuň daşyny gabady. Bu galanyň örän çuň we giň hendegi bardy. Ol suw bilen doldurylandy. *Sanjar* ony gömdürdi we emirlerine galanyň diwarlaryny ýykmagy tabşyrды. Diwarlar ýykylyp gala zabyt edildi. Bu ýagdaý mundan soňky zabyt ediljek galalar üçin nusga boldy. Ýöne bu waka galanyň içinde we daşynda münlerçe adamyň öldürilmegi hem-de burunlarynyň kesilmegi bilen bolup geçdi. Soňra ýaraşyk barada şertnama gol çekildi. Uzak wagtlaýyn garaňkylykdan soň jahan ýagtyldy. *Horezmşa Merwiň* hazynasyndan alan lagl-jöwherli sandyklaryny möhürini bozman *Sanjara* tabşyrды. Ol bu baýlyklary tabşyrmak arkaly janyny aman galdyrды.

Horezmşa ýer ýüzünü tutup duran goşunyň gara ýerde ýöredip, içi doly gämilerini suwda ýüzdürip özi hem atyna atlandy. *Jeyhun* derýasynyň gündogarynda *Sanjaryň* garşysynda oňa görünäýjek ýerde atyndan düşdi we däbe görä, ýer ogşap, parzyny ýerine ýetirdi.

Sanjar Horezmşa razylyk bildirip, Allatagalanyň ýardamyna şükür edip *Horasana* gitdi. Allatagala olary dargadyp, ýüpi kesmegi buýrup, guzlaryň başyna musallat inderýänçä, *Sanjaryň* işi gowy gidip, döwlet gözellig nagşyna bezelýärdi. Soňra Allanyň eradasy bilen guzlar musallat boldy, döwletiň düzgün-nyzamy bozulyp, wagty gelip, işi tamam boldy.

548-nji ýylda guzlaryň günleri

Awtor şeýle diýýär: türkmenlerden bo-lan guzlar sütemi kabul etmeýän, zorluga boýun bolmaýan bir taýpadyr. Bular *Emir Kumaçyň* golastynda bolup, özlerine ýükle-nen bergini oňa berýärdiler. Bulardan *Gorkut*¹⁰⁵ (ýa-da *Korgut*) hem-de *Toty* atly emirler soltana hyzmat edýärdiler. Bularyň islegi ýerine ýetirilýärdi. Ahyrsoňy *Emir Kumaç* bulara günä ýöňkedi. Bular *Kumaçdan* ötünç sorasa-da, kabul edilmedi. Bular her hili ýollar arkaly *Kumaçyň* kinesini çözmek islediler. Emma *Kumaç* razy bolmady. Ol bulary özüne zyýan ýetirmäge mejbur etdi. Bular bir-biri bilen çaknaşyp, bu çakna-şykda *Kumaçyň* ogly öldürildi. Guzlaryň ýolbaşçylary ýygnanyp, *Kumaça* islän zady-ny berjekdigini, üstesine onuň ogluny öldüren kişini hem oňa tabşyrjakdyk-laryny aýtdy.

---

¹⁰⁵ Bu O nusgasynda «قرعزر», P nusgasynda «قروزر», I nusgasynda «قرنزر» görnüşindedir.

Emma *Kumaç* bular bilen söweşmekden başga şerti kabul etmedi. Ol goşuny bilen guzlara tarap ýöriş etdi.

Guzlar hem üstüne hüjüm edip, ony derbi-dagyn etdi.

Şeýle bolansoň *Kumaç* çykgynsyz, öýke-kineli ýagdaýda *Sanjaryň* ýanyna geldi we: “Döwlet ýykyldy eger bulardan gorksaň bularyň üstüne hüjüm etmeseň, bular seniň üstüne hüjüm eder. Sen goşun çekip olary ýok et” diýdi.

Emirleriň ählisi söweşe garşy çykdy. Olar *Sanjara*: “*Kumaç* garrap kuwwatdan gaçdy, gorkdy we ähli zatdan umydyny kesdi. Eger sen oňa kömek etseň onda onuň oduna sen ýanarsyň” diýdi.

Kumaç öýkeläp, öz erkine goýmansoň *Sanjar* ahyrsoňy oňa ýardam bermäge razy boldy we köp sanly goşun bilen ýörişe çykdy.

Guzlar öz üstlerine gelýän betbagtçy-lygy görüp, soltana iki ýüz müň rükki dinar hem-de iki ýüz müň türkmen goýnuny berjekdiklerini, *Kumaçyň* ogluny öldüren kişileri olara tabşyrjakdyklaryny üstü-sine-de her ýyl paç tölejekdiklerini aýtdylar. Emma *Sanjar* muňa razy bolmady.

Şeýle bolansoň guzlar yzda bir derä çekildiler. Dere örän dardy, ýüz atlydan köp adam gapdallap barsa sygmaýardy. Guzlar ýollara-da türkmen söweş tälimine mahsus bolan *Tokan*¹⁰⁶ usulyny ulandylar.

---

¹⁰⁶ Bu P nusgasynda «طرفان» Turkan, I nusgasynda bolsa Turfandyr «طرفان» (duşmanyň hereketine päsgel berýän zat).

Gurhany açyp, Allatagaladan aman dilediler. Soňra gahar-gazaba atlanyp, öýlerinden diwar gur-dular we çadyryň arkasyny penalyp, ok atmaga başladylar. Bular *Sanjaryň* goşuny gelip özleri bilen garpyşýança goranmagy dowam etdirdiler. *Sanjar* öz goşunynyň merkezi bölegindedi. Dere sil ýaly akan atlylardan doldy. Gündiz, göýä gije ýaly boldy. Guzlar bularyň ejizlemäge başlan-dygyny görüp hüjüme geçdiler, olardan öldürenlerini öldürdiler, galanlaryny ýesir aldylar. Geçiş dar bolansoň, halas bolmak kyn boldy. Geçelgeler ölüleriniň jesedinden doldy. *Emir Kumaç* we ogly öldürildi. Goşu-ny bolsa heläk boldy. Öňünden çykanlary gyryp, çapyp ýykyp-ýumrup *Sanjara* erişlerinde onuň ýanynda sanaýmaly esger galypdy. Aty *Sanjary* halas etmek üçin üşüginu ulanmady. Kirpikleriniň didäni gabaýşy ýaly guzlar hem ony gabadylar.

Guzlaryň emiri atyndan düşüp ýer öpdi we *Sanjaryň* atynyň uýanyndan tutdy, *Sanjara* köp-köp dileg-doga etdi we: «Seniň neberäň sütem etmäge başlady. Halka gowy seretmegi başarmadylar. Ynha, biz, seniň töweregiňdäki hyzmatçylar bolup, sen näme diý diýseň diýip, näme et diýseň ederis» diýdiler we *Sanjary* kowumdaşlaryndan aýyrdylar. *Sanjaryň* önünde onuň kelle-keser serkerdeleriniň buýsanjynyň yerine halkynyň kemsitmelerini goýdular.

Sanjar üç ýyllap guzlaryň ýanynda ýesir boldy. Oňa az mukdarda iýer-içer ýaly zat berildi. Ýöne muny tagtda oturdýardylar. Şeýle hem emir *Gorkut* bilen

Toty begden başgasy oňa hyzmat edýärdi. Bular çekirtge ýaly ýurduň ähli ýerine ýaýradylar. Mallary-dyr janlary ýok etdiler.

Nyşapury harap edip, halkyny jebir çekdirip öldürdiler. Netijede, alymlardyr ymamlaryň ganyny dökdüler. Olar *Sanjary* ýanlarynda gezdirseler-de ol guzlara bu işden ýüz öwürtmekden ejizdi. *Sanjar* ýüzlerine garap bulara käýese, olar oňa zat diýmeýärdiler. *Sanjaryň* goşunynyň aman galan bölegi, onuň halas bolmagyndan umytlaryna kesip, onuň örän güýçli gorag astynda saklanýandygyny görüp gorkmaga başladylar. Umytsyz halda gaýdyp geldiler.

Sanjar ömrüniň soňky günlerini ýaşa-ýarka, guzlardan gaçyp, *Termeze* geldi. Gazaba mündi çaldy. Emma ajal oky gelip, ony bu jahandan uzaklaşdyrdy. Şeýle bolansoň, goşuny *Sanjaryň* ýerine onuň dogany *Muhammediň* ogly, *Süleýman* şany hökümdar saýlady. Emma ol bu işi başarman *Reýe* we ol ýerden-de *Bagdada* gitdi. Soňra goşun *Sanja-ryň* ýegeni *Mahmyt*¹⁰⁷ hany soltan edip belledi. Ol *Nyşapurda* ýerleşdi. Bu waka soltan *Muhammet* bin *Mahmyt* bin *Muham-met* bin *Mälikşanyň* döwründe bolup geçdi. Soltan *Muhammet* oňa *Hemedandan* ähtnama iberdi we soltan edip belledi. Soňra emir *Müeýýid* *Aýaba* *Nyşapury* basyp aldy, *Mahmyt* hany ele geçirip ýok etdi we işleri özi ýöretmäge başlady.

---

¹⁰⁷ Bu P nusgasynda *Muhammet* han diýlip geçilýär.

Guzlar bolsa *Merw*, *Balh* we ş.m. ýurtlarda dogry ýoldan çykyp, halka zulum etmegini dowam etdirdiler.

Soltan *Muhammet* bin *Mahmydyň* 552-nji ýylda *Bagdadyň* daşyny gabap, ol ýerden gaýdanyndan soň bolup geçen hadysalar

Awtor (r.h.) şeýle diýýär: halypa *Muktefini* duşmanlaryny gysyp çykarmak, olardan öç almak üçin iberendigini ýokarda aýdylýp geçilipdi. Gabawçylaryň ýok edil-meginde uly rol oýnan in esasy sebäpleriň biri şu aşakdakylardy: Halypa ilçä iberip, Atabeg *Şemseddin Ildeñizi* goşuny bilen bilelikde *Hemedana ýöriş* etmeklige hyjuwlandyrdy. Soltan *Muhammet* tagtynyň başga biri tarapyndan eýelenendigini eşidende, *Bagdady* taşlap gaýtjakdy.

Atabeg *Ildeñiz* halypanyň maslahatyna eýerip, Soltan *Mälikşa* bin *Mahmyt* bilen bilelikde *Hemedana ýöriş* edip, şähre girdi. Döwletiň baýlygyny ele geçirip, öz ýurduna äkitdi. *Mälikşany* tagta geçirip, onuň ýanynda döwleti özi dolandyrdy.

Bagdady gabawda saklaýan goşun *Hemedan-daky* menzilleriniň basylýp alnyp, welaýatlardaky häkimleriniň işden boşady-landygyny eşidip ynjalyksyzlandy. Olar ruhdan düşüp *Bagdady* terk etdi.

Mälikşa inisi *Muhammediň* goşunynyň özüne ýakynlaşýandygyny bilip, çete çekil-di.

Atabeg *Ildeñiz* hem şundan görelde alyp, yza tesdi. *Mälikşa* asly zenjanly *Muzaffar bin Seyidi* özüne wezir edip belläpdi. Bu şahs abraýly ýerden bolup örän paýhaslydy. Muña soltan *Muhammediň* weziri *Şemseddin Abunnajyp* baradaky şu sözleri-de güwä geçýär: “Eý, Abunnajyp, dogry sözi gaty görseň bolmaz. Eýsem sen näme meniň ýaly birimi? Eger beýle bolsa ylmyň bilimiň nirede galdy. Sen hiç bir sebäbe görä durkuňy üýtgedemelik ýagdaýyňda bu zat senden başga kişä geçer. Bu iş hem başga kişä geçiriler.

Täjimden ant içýärim. Men beýikligine buýsanyp edepsizlik eden patyşalary halamaýaryn. Özümi olardan has ýokary tutup, ýanlaryna barmaýaryn. Bir topar bar. Bu topar wezir bolmagyň arzuwynda ýaşaýar. Olar wezirliги uly zat hasaplaýarlar. Eýsem, men ony wezir saýlap öz abraýymy gaçyrdym. Ony maňa güýç bilen wezir goýdurdylar. Ýogsa-da, başga bir taýpa bar. Bu topar wezirlik basgançagynda ýokary göterilmek isleýär. Men islegim bilen ony taşladym. Alladan aşakdaky goraýjysyndan aýrylan-soň döwlet hem çökdi”.

Awtor şeýle diýýär: Soltan mundan soň göýä ýok ýaly asuda ýagdaýda galdy. Onuň döwründe *Yzzeddin Satmaz*, *Nasreddin Akguş*, *Emireddöwle Emineddin Abu Abdylla* döwletiň ýokary wezipeli kişilerinden *Şerefeddin Girbazy*, *Nejmeddin Reşit* ýaly gullukçylar döwletde esasy wezipeleri eýeläpdir. Bular köp mukdarda goşuna eýe bolup, ýörişe çykmazdan ön

soltan *Muhammet* bilen maslahatlaşarlardy. Soltan *Muhammet* ini-si *Mälikşa* bilen ýaraşyk şertnamasyna gol çekdi. *Huzystan* üçin oňa sanjak (welaýat) bagyşlady. Emma ol bu ýerde isleg-arzuwyna gowuşmady. Sebäbi *Şemle* lakamy bilen tanalýan *Aýdogdy bin Guşdogan* bu ýeri zabyt edipdi. Onuň güýç-kuwwadynyň zarbyna *Mälikşanyň* işi bozuldy. Ol belalara sabyr edip, darlyga göwüs gerip, bikär galyp, ýurtda aýlandy ýördi.

Soltan *Muhammet* bolsa ölüminiň ýakynlaşandygyna garamazdan, *Kerman* şasynyň gyzyna öýlenmek isledi. Ol uly wakalar bilen ýüzbe-ýüzdüğine garamazdan oňa öýlen-mek isledi. Onuň üçin sowgat iberip, köp baýlyk sarp etdi. *Kerman* şasynyň gyzynyň gelmegi sebäpli, köşkler bezeldi. Daş-töweregi şatlyk gurşap aldy. Bular şol wagt Hemedandadylar. Soltan ýarawsyzlygy sebäpli hatyny köşgüň içinde tagtyň ýanynda garşylady. Onuň gülüni ysgamaga güýç-kuwwady, onuň bagynda otlamaga ysgyny bolmasa-da ony ýanynda gondy. Soltana ýaş gelin bilen onu bilen oýnap-gülüşmek nesip etmedi. Şeýdip hatyn soltan dirikä dul ýaly bolup ýanyndaky öýde ýaşady.

Wezir *Şemseddin Abunnejip* bolsa gara-hassalyk keseli bilen keselledi.¹⁰⁸ Bu kesel sebäpli onuň günü batyp, jany çykdy. Amanatyny tabşyrmagy bilen gabra girdi, ertiri galmady, bu günü sebäpli düýnki günü

---

¹⁰⁸ Garahassalyk keseliň adydyr. Bu kesel bilen kesellän adam gaýtarýar we ýüregi çaşýar.

unudyldy. Bu şahs öz kowumdaşlarynyň arasynda syraty iň owadan, uzyn boýludy we olaryň arasynda iň kämilidi.

Şeýle bolansoň sultan *Zyýáýeddin bin Mejdeddin bin Alleje Ysphyhanyny* wezir edip belledi. Ony möhür işlerinden wezir-lige geçirdi. Ol syýasatda tanalan kişi boldy, öz wezipesine laýykdy. Ýöne bu kişä iberilen ölüm habary ýoldaka wezirlik wezipesi nesip etdi. Ol wezir bolup köp wagt işlemän aradan çykdy. Ýazgydy¹⁰⁹ onuň abraýyny ýokary galdyrmaga başlan wagty ajaly ýetdi. Onuň ölümü soltana örän agyr degdi. Çünki, ol uzak wagtlap soltana hyzmat edipdi.

Sultan oňa wezirliги wada edýärdi. Emma mümkinçilik bolmansoň, garaşmaly bol-ýardy. Wezir bellemäge mümkinçilik dörän-de bolsa, peýdasyz boldy.

Bu wakadan soň sultan ne öli, ne-de diri bolup ýaşady. Ol 554-nji ýylyň arap aý kalendarynyň on birinji aýynyň ahyryna, ruh günü aradan çykdy. Muňa örän köp kişi gynandy. Sebäbi bu sultan seljuklylaryň iň akyllysy, adalatlysy we ýardamsöeridi.

Sultan *Muhammet* öleninden soň ýokary wezipeli kişiler ýygnanyp, *Reýiň* häkimi emir *Ynajy* çagyrmaga karar berdi. Olar bu güne çenli gizläp gelen isleglerini bu karar bilen ýüze çykardylar. Soňra bularyň arasynda käbir gapma-garşylyklar ýüze çykdy. Bularyň käbiri

---

¹⁰⁹ Kitapda «خطه قدره» görnüşinde berlendigi üçin «ýazgyda» diýip terjime etdim. «Ýazgyt» bilen «täleý» şol bir zatdygy üçin, «ýazgydy onuň abraýyny ýokary galdyrmaga başlan wagty ajaly ýetdi» bolar (ما قام خطه بقدرة).

Mälikşa meýil etdi, käbiri *Ildeñiziň* abraýyny nazara alyp, *Mälik Arslanyň* ýanyna adam ibermegi mynasyp hasaplady. Käbiri bolsa *Süleýmany* hökümdar saýlamagy arzuw etdi. Aýratyn hem iň köp goşunly *Ynal Süleýmana* meýil etdi. Ol bu şerden uzakdyr, jebir-jepany köp çekendir. Halypa öň munuň soltanlygyny tassyklapdy, oňa ýagşylyk edipdi. Eger biz muny saýlasak halypa muňa razy bolar” diýdi.

Awtor şeýle diýýär: “Şol wagt *Süleýman Mosulda Aly Kiçik* tarapyndan tussaglykda saklanylýardy. *Emir Ynaj, Nasreddin Akguş* we *Şerefeddin* Girdbazy üçüsi birleşip, *Süleýmany* getirmek üçin *Kazwynyň* häkimi *Muzaffereddin Aly Arguny*¹¹⁰ *Mosula* ibermegi kararlaşdylar. *Süleýmany* boşatmak üçin *Mosulyň* häkimi bilen gepleşik geçirildi.

Eýsem-de, *Zeyneddin Aly Kiçik* soltan *Muhammediň* ölümi habaryny eşidip, *Süleýmany* tussaglykdan boşadyp ugradypdy. Şeýle bolansoň ol *Hemedana* gelip tagtda oturdy. Türk taýpalary muňa boýun egdi. Onuň işi ugruna bolup, güýç-kuwwaty artdy. Söz beren kişiler hem sözlerinde durdular. Döwlet *Emir Ynajyň* islegine görä dolan-dyrylyp, düzgün-nyzam onuň güýç-kuwwaty bilen ýola goýuldy.

Kazwynyň häkimi *Muzaffareddin Aly Argun* bin *Ýerenguş* emir Hajap boldy. *Ynajyň* weziri bolup işläň *Şihabeddin Mahmyt* bin *Essika Abdyl Eziz Nisabury*

---

¹¹⁰ Bu O we I nusgalarda ارغو görnüşindedir.

Süleymanyň weziri boldy. Ähli ýerde munuň hökümi geçdi.

Ol ýokary wezipeli kişileriň içinde atabeg *Ildeňizden* uly hiç kimiň ýokdugyna, munuň ýanynda-da *Arslan* bin *Togrulyň* bardygyna, *Ildeňiziň Süleymany* tagtdan kowmak üçin onuň bilen birleşmeginiň ähtimallygyna söz ýetirip, *Arslana Arrana* ýurdy barada buýruk iberdi. Ol şeýdip, ol ýerdäki bulaşyklygy düzetti. *Mälik Arslany, Süleymana* mirasdüşer belledi we agyr işi ýeňilleşdirdi.

Bular işleri bilen soltany gaflat ukusyndan oýararys, şerapdan ünsüni sowa-rys öýtdi. Emma ol şeraby has-da uly ähmiýet berip, oýuna göwnüni berdi. Bu sebäp-den ýagdaýy üýtgedi. Netije erbet tamamlandy. Bu kyssany *Süleyman* döwründäki käbir hadysalary beýan edenimizden soň ýene-de dowam etdireris.

Halypa Muktefiniň ölümi we onuň ogly Müstenjidiň Billa Abu Muzaffar Ýusubyň halypa bellenilmegi

Awtor (r.h.) şeýle diýýär: *Halypa Muktefi* gabawdan halas bolanyndan soň ýurt görmek üçin gezmäge çykmak we berekedi bilen ýurduň topragyny baýlaşdyrmak isle-di. Ol sereden ýerini tazeläp, baran ýerini bagy-bossanlyga öwürdi.

Muktefiniň saparlary isle uzyn, isle gysga döwürleýin bolsun tapawudy ýok adam-lary azyk,

mallary bolsa ot-iým bilen doly üpjün edilýärdi. Onuň goşuny sowgat-laryny haýyr-sahawat işine sarp etdi.

Eger goşundan biriniň aty ölse, ol oňa başgasyny bererdi. Eger arkadaşla-ryndan biri bir zat islese onuň islegini kanagat-landyrýardy. Goşuny saparlaryň uzak bol-magyny islärdi. Sebäbi onuň sowgatlary saýasynda olar bagtyýar bolýardy.

Muktefi 554-nji ýylyň sapar aýynyň ahyryna *Wasyta* geldi. Men şol wagt ol ýerde wezir *Ibn Hubeyräniň* orunbasarydym. Men halypany garşylamak üçin töweregindäki kişiler bilen çykdim.

Onuň bilen gepleşmekden gorkýardym. Halypanyň gelýändigini görüp, oňa tarap yöneldim. Öňünde durup, tagzym etdim. Ol men aljyrap, özümi ýitirmez ýaly atyma münmegime garaşşdy. Ol asyl ýaradylanda adamkärçilikli ýaradylypdy.

Muhliseddin Keýa Herras men barada halypa şeýle diýdi:

“Ol siz baradaky kasydasynda häzirki dabarany öňünden gören ýaly şu beýtleri aýtdy:

Aýgytly hereket öňdengörüjilik bilen bilelikde ulanylanda, saparyň arzuwlary hasyl bolýar. Siziň nuruňyz size sereden-leriň gözünü gamaşdyrýar, gün ýaly ýalpyldap halkyň ýanyna parlap çykdyň, aý agylyna meňzeýän gurşawda, halypanyň ýüzi onuň içinde aý ýaly ýalpyldaýar.

Wezir: «Meniň hojaýynymdyr, wezipä belläp dostluk goluny uzatdym” diýdi. Ol meniň özüne

hyzmat edendigime begendi we özüne orunbasar bolanym üçin öwüнди we buýsandy.

Halypa meni wezirlige hödürledi. Me-niň terbiýäm we özümi alyp barşym halypa ýarady. Halypa ýuwaşja ýöräp, köşgüň diwanyna girdi we diwanda bir sagat oturyp, soňra turdy. Wezir kürsüsine geçip ýazdy, söz sözledi we diňledi.

Şol wagt *Wasyty Emir Şemseddin Abul-fezaýyl Fatyn* dolandyrýardy. Ol hökümda-ryň gullugynda bolanlaryň iň ulularyn-dandy.

Soňra halypa şonuň otagyna, wezir karargähine gitdi. Bulardan soň döwletiň beýleki wezipeli kişileri hem ýerli-ýerine gitdi.

Awtor şeýle diýýär: *Wasytyň* oýun meýdanynda boldum. Ol ýerde *Muktefiniň* mirasdüşeri *Müstenjit Ýusup*, *Abu Aly*, *Abu Ahmet* we *Müstenjitden* soň halypalyga geçen agtygy *Abu Muhammet Müsteziý bin Müstenjit* bardy. Olar top oýnadylar. *Wasyt* ol ýerde üç gün hem galman, gyssagly *Bagdada* gaýtdy. *Muktefi Garrafa* gitmek üçin *Wasyta* gelipdi. Emma suw göterilip, ýol ýapyldy. Ýagdaý beýle bolansoň ol ýene-de gelmek niýeti bilen *Bagdada* gaýtdy. Ol yzyna gaýdanda *Bagdady* suw basdy. Bu waka 554-nji ýylyň arap aý kalendarynyň üçünji aýynda bolup geçdi. Bu ýyl suw adatdakylaryndan has joşdy. *Korej*¹¹¹ derýasynyň bendini suw aldy. Suwuň akýşy güýçlenip,

---

¹¹¹ *Bagdat* bilen *Katul* derýasy aralygyndadyr.

*Zaferiýe*¹¹² tarapdaky diwary boýlady we ony aşdy. Bu ýerleri *Nuhuň* tupany gaplap aldy. Binalar ýöne sudur bolup galdy. Örän gorkunç ýagdaý, tupan gözlerimiziň önünde janlanýardy. Wezir we beýleki döwlet adamlary atlaryna atlanyp, siliň önüni almaga synanyşdylar. *Wasyty* gelende suw azalyp, sil ýatdy.¹¹³ Bu suwuň täsiriniň ýeten ýeri harap boldy.

Tomus gutaryp yssy sowulandan soň *Muktefi* ikinji gezek *Wasyta* geldi we *Garraf* etrabynda ýerleşdi. Ol bu ýerde *Zaferi* häkimlikden boşadyp ýerine *Abu Jafar bin Beledi* belledi. *Zaferiň* weziri *ibn Eflehi* tussag etdirip, jezalandyrdy. Ony *Ibn Hamatdan* alan zatlaryny tölemäge mejbur etdi. Ol ýerdäki suw çykarýan çarhlaryň birine halypanyň ata бүdredi we halypa atdan ýykylyp bedenini ynjatdy, ýöne ol bu dertden saplandy. Bu waka şol ýylyň remezan aýynda bolup geçdi.

555-nji ýyla geçilende halypa *Hitä* gitdi. Bu ýerler *Emir Amydyň* ogly *Nureddöwlä* bagyşlanypdy. Halypa ondan bu ýeri aldy we gysgançlygy üçin oňa jeza berdi. Ol bu sapardan örän şowly ýagdaýda gaýdyp geldi. Emma sapardan gelip-gelmänkä keselledi, endamyndaky agyrysy artdy. Halypa 555-nji ýylyň arap aý kalendarynyň üçünji aýynda aradan çykdy.

---

¹¹² *Zaferiýe Bagdatda* bir obaň adydyr. *Bagdadyň* soltan *Muhammet* tarapyndan gabawy wakasynda-da bu at agzalyp geçilýär.

¹¹³ *Ibn Esirde Bagdadyň* sil almagy giňişleýin beýan edilýär. Ol ýerde قورج ýaryldy diýilýär (11 j., 101sah.).

Halypanyň mirasdüşer ogly *Müsten-jit Billa Abu Muzaffar Ýusup* kakasyndan umydyňyň kesilendigini bilip, inisi *Abu Ala* boýun egmekden gorkup, köşge hüjüm etdi. Uly-kiçi ählisini tussag etdirip, zyndana taşlady. Kakasy aradan çykan güni onuň hökümdarlygy kabul edildi. Ol kakasyndan galan öňki-soňky näme zat bar bolsa ähli-sini öz hasabyna geçirdi. Halypa *Müsten-jit* halypa *Muktefiniň* gullaryndan belle-nilen birnäçe meşhur emiri tutup dardan asdy we ýerine öz gullaryndan täze emirleri belledi. Kazy *Sedideddin bin Murahhyma* ölýänçä zulum etdi. *Kiýa Horasanynyň ogly Muhlysy* halypalyk döwri tamamlanýança tussaglykda saklady. *Reýisurruýesanyň ogly Azdeddine* wezipe berdi. Onuň saýasynda döwle-tiň öňki gözelligi saklandy. *Müstenjidiň* döwletini guly *Gaymaz* dolandyrdy.

Halypanyň soltana ilçä ibermegi

Awtor şeýle diýýär: Halypa *Süleýmanyň* ýanyna ilçä iberip, özüne boýun egmegini we oňa garaşly topraklarda öz adyna hutba okalmagyny talap etdi. *Muktefiniň* özüne eden ýagşylygyny dile alyp, arzuwynyň hasyl bolmagynda umydyňyň uludygyny aýtdy. Şeýle bolansoň ol hem onuň parzyny ýerine ýetirmäge howlukdy. Halypanyň adyna hutba okalmagyny buýrup, perman ýazdy. Ol *Bagdat* öz talabyna boýun egip, öz eline geçendir öýtdi we şol sagatda kazy *Nebaheddin Abu Hüreyre* Hemedanyny

ilçi edip ibermegi ýüregine düwdi. Ol ilçilige laýyk biridi. Ol ýurduň ýokary wezipeli kişilerindendi. *Seljuklylaryň Bagdatdaky* pese gaçan abraýyny galdyrmak üçin ol *Nebiheddiniň* ýany bilen emir *Ibn Tagaýerki* iberdi. *Emir Ibn Tagaýerk* wada bilen gidenligi üçin bu ýere taýýarlykly gitdi. Kazy *Emir Tagaýerk* we bulara bagly kişiler halypanyň ilçisi hajyp *Söýünç Nyzamy* bilen ýola düşdüler. Kazy we emir ol ýere ýakynlaşanlarynda sowgatlar bilen garşy-landylar. Wezipeler ýerine ýetirilip, örän köp ýagşylyklar edildi. İlçi we ýanynda-kylar bu ýerde bir bada çekindiler. Soňra öz-özlerine: «Biz bu ýere çekinip durmak üçin däl-de, iş üçin geldik» diýdiler. Wezir bulardan: «Ýagdaýyňyz nähili, nämeleri pikir edýärsiňiz? Siz näme maksat bilen iberildiňiz we näme isleýärsiňiz?» diýip sorady.

Bular bolsa, «Biz gitmek üçin gelmedik, size ýüzlenmäge, hutba okatmak üçin geldik» diýdiler. Bular hem: «Siz sowgat alşyp-berişmek üçin iberilen ilçiler, welaýatda dostlугy dabaralandyryjylarsyňyz. Hutba okatmaga synanyşmak başymyza täze meseleleri açar. Bu agyr iş, onuň üçin hutbaly işi goýuň» diýdiler.

Bular bize: «Siziň öz ilçiňiz hutba okatmaga wada berdi. Siz näme üçin bu wada garşy çykýarsyňyz. Zat talap edip, ortalygy bulaşdyrmagyň näme manysy bar?» diý-diler.

Bular: «Biziň buýurmadyk zadymyzy ilçiniň aýtmaga haky ýok. Biz sizi iberen kişä näme babatda

razy bolan bolsak, ol şol babatda-da aýdyp biler. Ertir ýa-da başga bir gün ilçimiz siziň aýdan zatlaryňyzy aýtmandygyny size aýdar» diýdiler. Bular ertesi gün wada edilen ýerde ýygnanyşmagy maslahat edip dargadylar. Halypanyň ilçisi hajyp *Söýünç Nyzamy* şol gije tarpa-taýyn aradan çykdy. Onuň durmuş çyrasy sönüp, syrlary topragyň astynda gizlin galdy. Bu waka hiç göz öňüne getiril-medik ýagdaýda boldy. Halkyň arasynda bu hadysa barada her hili myş-myşlar ýaýrady. Onuň başyna gelen hadysa barada köp zatlar aýdyldy. Kābiri oňa awy içip öldi diýen bolsa, kābiri asylyp öldürildi diýdi. Başga birleri bolsa oňa Allanyň ýazan betbagtçylygy bilen ajaly ýetip öldi diýdi.

Hajyp *Söýünç Nyzamy* öleninden soň, wada edilen ýere gaýdylyp gelinmedi. Iki ilçä arasynda duşmanlyk ýüze çykdy. *Söýünjiň* ölüminden bir hepde soň iki ilçiniň biri kazy *Abu Hüreyre* aradan çykdy. Halkyň arasynda bu barada-da her dürli myş-myşlar ýaýrady. Olar bilýän zatlaryny-da, bilmeýän zatlaryny-da aýt-dylar. Beýleki ilçä bu ýerde galmagyň howpludygyny görüp, gaçyp janyny halas etdi. Ol bu ýerde galsa öljekdigine akyl ýetirdi. İlçilik gatnaşygy kesildi. Bu işler howpludygy sebäpli mundan soň şeýle işler ýüze çykmady. *Bagdada* bolan gahar-gazap olaryň ýüreklerinde ornaşdy, ondan umytlary kesildi. Şondan soň *Bagdada* ne hökümdar, ne-de soltan geldi.

Awtor şeýle diýýär: Bu ýyl ýagny 555-nji ýylda *Mālikşa bin Mahmyt bin Muhammet* aradan çykdy.

Bu wakanyň beýany şu aşakdakydan ybaratdyr: *Mälikşa* doganoglanynyň patyşa bolandygyny, ähli ýurduň onuň golastyna geçendigini, ýöne däbe görä duşuşygyny dowam etjekdigini, ýöne islegine boýun egip, buýrugyna gulak asmajakdygyny bi-lip, güýçli taýýarlykly köp sanly goşun bilen Yspyhana geldi. *Yspyhanyň* halky onuň gelmegine begendi. Onuň işlerini goldadylar, hökümini diňlediler. *Mälikşa* halky töweregine ýygnamak üçin töwerek-daşa perman iberdi. Soňra¹¹⁴ şady-hor-ramlyga meşgul boldy. Ol ahyrýeti pikir etmän, gününü wagty hoş geçirmegiň alada-syny etdi. Ýogsa-da bir aý geçip-geçmänkä ölen-de, ýyldyrym ýaly süýnüp geçip giden-diginiň habary ýaýrady. Ol arap aý kalendarynyň üçünji aýynyň baş günü tarpa-taýyn aradan çykdy. Onuň bir aýdymçysy bardy, ol munuň gözünü başyny aýlap aklyny alypdy. *Mälikşa* bu aýdymçyň elinden iýip-içdi. Onuň oturyp-turmasy hem onuň arzuwyna görä amala aşyrylýardy. Aýdylýan gürrüňlere görä, bu aýdymçy *Mälikşanyň* ölmegini isläpdir welin, ol hem birdenkä ölüpdir. Onuň ölümi barada iki hili rowaýat bar. Birinde ýürek çatlamasyndan, aýdymçy tarapyndan berlen awydan zäherlenip ölendigi aýdylýar. Ýazgydy şeýle ekeni. Ol baradaky hakykaty bolsa Alla bilýär.¹¹⁵

---

¹¹⁴ Tekstde bu «و خطب الهو» görnüşindedir. Bu P nusgasynda «ثم خطب للهو» görnüşdedir we muňa görä terjime edilendir.

¹¹⁵ *Mälikşanyň* ölümi. Bu ýyl (555) *Mälikşa* bin Soltan *Mahmyt* bin *Muhammet* bin *Mälikşa* bin *Alp Arslan* awy içip, *Yspyhanda* aradan çykdy. Onuň şu aşakdaky sebäbi bardy: *Mälikşanyň Yspyhanda* goşuny we

***Soltan Süleýmanyň ykbaly. Onuň patyşalyk
mejlisinden tussag edilip, peläket mähellesine
äkidilmegi***

Munuň ýurdy giňişläp işi ugrugandan soň ol bagtly ýaşayyş üçin söweş edýändir öýtdiler. Şonuň üçin hem olar *Süleýmana* kömek etmek üçin ellerinden geleni gaý-gyrmadylar. Soňra muny gylyçlamagyň kül-külüne düşdüler. Çünki, Emir *Ynaj* şol wagt *Reýe* gaýdyp gelipdi. Soltan *Süleýman* bolsa, azgynlykdan ýaña kellesini galdyra-nokdy. *Kazwynyň* häkimi *Muzaffareddin* bol-sa hajyplygyny taşlapdy. Galan emirleriň ählisi soltany öldürmek pikirini goldaýardylar. Sebäbi soltan keýpi bilen meşgul bolansoň öz wezipesini ýerine ýetirmäge wagty ýokdy. Bu ýagdaýy

---

jemagaty köpeleninden soň, ol *Bagdada* adam iberdi. Ol doganoglany *Süleýmanyň* deregine öz adyna hutba okatmak üçin *Yraga* öňki ýagdaýyny gaýtaryp bermek isledi. Leşgeri bilen *Bagdada* tarap ýöriş etmäge meýil etdi. Ýagdaý beýle bolansoň bu işe bir çäre tapmak üçin *Awneddin bin Hubeýre* öz adamlaryndan *Ogul beg Jewheraýyny* *Mälikşa* awy içirip zäherlemekligi tabşyrdy. *Ogul beg* Eýran ýurduna gidip, *Hemedanyň* kazysyndan müň dinar töläp bir çory satyn alyp, ony *Mälikşa* satdy. Ol bu çoruny satmadan öňürti oňa *Mälikşany* awy berip öldürmeklik işini tabşyrypdy. Oňa wezipesini ýerine ýetireninden soň köp mukdarda baýlyk bermegi wada edipdi.

Çory kebaba awy gatyp, *Mälikşany* zäherledi. *Mälikşa* öldi. Tebip *Şemlâ* gelip, *Mälikşanyň* awy bilen zäherlenindigini aýdanyndan soň bu işi çorunyň edendiginiň üsti açyldy. Çory tutulyp urlandan soň, eden işini boýnuna aldy. *Ogul beg* gaçyp *Bagdada* gelende, wezir oňa wada eden zatlaryny berdi. *Mälikşa* öleninden soň *Yspyhanyň* halky onuň arkadaşlaryny *Yspyhandan* çykardylar we *Süleýman* şanyň adyna hutba okadylar. Ýurduň ýagdaýy düzeldi. *Şemle Huzystana* gitdi we *Mälikşanyň* sütem ulanyp öz haýryna geçiren ýerlerine öz gol astyna aldy (Ibn Esir 11j., 117 sah.).

görüp olar iň gowusy ony rahat goýman tutup daňmak gerek diýen netijä geldiler. Ony tagtdan indirmek üçin belli bir wagtda aralygynda maslahatlaşdylar. Ogly *Mälik Arslan bin Togrula* getirmek üçin *Ildeňiz* bilen maslahatlaşdylar we ol gelyänçä hiç bir zat etmejekdiklerini aýtdylar. Olar gowy pikirlenişip bir netijä geldiler.

Şol pursat Soltan *Süleýman* atdan dü-şüp köşgüne bardy. Emma demi gysmaga başlady. Bu ýagdaýda muny soramaga gelmek beýlede dursun, eýsem oňa garşy çykyp başladylar. Ony köşkte bendilikde sakladylar. *Emir* öz adamlaryndan bir jemagaty muňa garşy hereketi taýýarlady. Ol öldürme-giň aladasyny etdi. Bular munuň bilen eden ähtlerini bozmaga maslahatlaşdylar. Bu waka 555-nji ýylyň arap aý kalendarynyň onunjy aýynda bolup geçdi.

Olar muny *Hemedandaky* gala äkidip, awy içirip öldürdiler. Ol 556-njy ýylyň arap aý kalendarynyň üçünjü aýynyň on üçüne ýegeni hökümdarlyk tagtyna geçeninden soň aradan çykdy.

***Soltan Rükneddünýä Weddin Abulmuzaffar
Arslan bin Togrul bin Muhammet bin Mälikşa bin
Alp Arslanyň tagta çykmagy***

Awtor şeýle diýýär: *Arslan* doganoglany tussag edileninden soň şol ýylyň arap aý kalendarynyň on birinji aýynda *Hemedana* geldi. Tagtyna geçip, bezeg

berip oturdy. *Şemseddin Ildeñiz* beýik Atabeg diýlip lakam aldy we döwleti ýokary derejede göterdi.

Soltan, *Ildeñiziň* maslahaty bilen here-ket edip, inisi bilen bilelikde onuň saçagyndan naharlanýardy. Çünki, *Ildeñiziň* çagalary soltanyň ejeliginden bolupdy.

Ildeñiziň Arslany çagalarynyň arasyna goşmagy bilen ol bularyň düwümlerine bag boldy. Atabeg *Ildeñiziň* bagty açylyp, ol örän uly ösüşlere eýe boldy. Munuň ýanynda ulular kiçeldiler. Emirler bolsa muňa boýun egdiler. Onuň döwründe *Şehabeddin Mahmyt bin Abdyleziz* wezir, *Togrul Tegin Ayaz* bolsa hajyp bolup işledi.

Bular iki aýlap *Hemedanda* boldular, soňra soltan *Ysphyhana* gitdi. *Sawe* tarap ýola düşdi. Ol öz atabegi *Ildeñizi* hem ýany bilen äkitdi. *Reýiň* häkimi emir *Ynanç Begsungur* soltanyň ýanyna geldi. *Emir Ynanç* soltan bilen duşuşandygy üçin begendi we bu duşuşyga soltanyň hem begenendigini ýüzünden gördi. Ol ýagdaýyny aýdyp, oňa boýun egýändigini subut etdi.

Ynanç bilen *Ildeñiziň* arasynda gapma-garşylyk ýüze çykdy. Bu ýagdaý soltana habar berildi. *Ildeñiziň* uly ogly *Nusreteddin* pälwan *Muhammet Ynanjyň* gyzyna öýlendi. *Nusreteddin* soltan bilen bir eneden bolansoň, oňa döwlet işinde köp kömek berýärdi.

Soňra sylag-hormat edip, *Ynanjy* öz ýurduna iberdiler. Ol *Ildeñiziň* ýokary wezipe almagyny islemeýärdi. Şonuň üçin hem gam-gussa içinde gezdi. Ýöne töwere-gindäkilere syr bermedi. Soltan we onuň ýanyndaky kişiler muňa ynanyp, *Ysphyhana* geldiler.

Soltan köşgüne baryp tagtynda oturdy we ol ýerde ýerleşmäge karar berdi.

Bular *Yspyhana* ýene-de zulum etmäge başladylar. Günäli bilen birlikde günäsiz-leri hem agyr günde goýdular. Halky galam üsti bilen kyn ýagdaýa duçar etdiler. Baga tarap akan suwlaryň önüne bent gurdy, suw tölegini aldy. Suw ýollaryny zabt edip, suw isleýän kişileriň ol ýere gelmegine päsgelçilik döretdi.

Soltan bu ýerde käbir wagta çenli bu ýagdaýda ýaşady. Ol bu ýerde ýaşady. Ol bu ýerden göçmek islän wagty, emir *Yzzeddin Satmaz* bahana tapyp, ondan aýryldy. Sebäbi ol soltanyň inisi *Muhammet bin Togruly Pars* diýaryndan çagyryp, soltanyň garşysyna hereket etmek üçin *Ynaj* bilen hat alşypdy. Soltan bu ýagdaýlary eşidip aljyrady. Çünki Atabeg *Ildeňiz* we ogullary *Hemedanda* bulara ýamanlyk eder öýdülmeýärdi. Şol sebäpli soltan *Ildeňiz* oglu-nyň ýanyna gitmek üçin gyssagly herekete geçdi. Ol bularyň ýanyna gelip birazajyk rahatlandy, ýüzi ýagtyldy.

Ynanç bolsa *Ildeňizi* ara goşman, soltan bilen çaknyşmak üçin ýola çykdy. *Yzzeddin Satmaz* we *Kazwynyň* häkimi *Alp Argun* hem goşuny bilen *Ynaja* goşuldy. *Mälik Muhammet bin Togrul* hem bularyň arasyn-dady. Goşun köp bolansoň olar meýdana sygmady.

Soltan hem örän berk düzgün-nyzamly goşunynyň başyny çekip gelýärdi. Bular ýakynlaşyp biri-biri bilen çaknyşdy. Iki goşun arasyndaky söweş *Kerjde* bolup

geçdi. Söweşde ýeňiş gazanmak iki tarap üçin hem örän agyrdy.

Soltan *Ynaj* bilen gepleşip özüne garşy gizlin duşmançylyk edýändigini üçin weziri günäkärleýärdi.

Töweregindäkiler bolsa weziriň hile-sini soltana ýetirip, ony wezirini öldür-meklige hyjuwlandyryýardylar. Emma soltan olaryň sözünü diňlemedi. Tussag etmekligi hem oňa mynasyp jeza hasaplamady. Sebäbi olar bir jemagatda beýle ýagdaýy döretmek üçin dildüwşik taýýarlan bolmagy mümkindi. Bular özlerini göýä onuň hyzmatynda ýaly görkezýärdiler. Wezir *Nusreteddin* päl-wanyň golastynda saklanýardy. Munuň işi onuň sowgat bermegi hem-de kyrk müň altyn tölemegi bilen çözüldi. Mundan baýlygy alyp gybaty goýdular we bu baýlygy goşunyň zerurlyklary üçin sarp etdiler. Wezir ýene-de özüniň öňki bagtyna gowuşdy. Söweş günü ilkinji hereket eden kişi wezirdi. Iki goşun biri-birine ýakynlaşanda, *Ynanjyň* goşunynyň sag ganaty soltanyň goşunynyň çep ganatynyň üstüne hüjüm edip, onuň hataryny bozdy. Soltan bu ýagdaýy görüp gaýgylandy we başyny egdi. *Ildeňiz* hem ol tarapa süýşüp çagalary we goşuny bilen bilelikde hüjüm etdi. Olar *Ynanjyň* goşunynyň merkezi bölegine hüjüm etdiler. Goşun *Ynanjyň* yzyndan kowdy. Ol zordan janyňy halas etdi.

Bu söweşde gylyç degip weziriň sag gözünü kör etdi. Ol altyn üçin yzy bilen sag gözi hem gider öýdüp pikir edenokdy. Weziri bejermek üçin *Hemedana*

getirdiler. Munuň betbagtçylyga duçar bolandygyna duşmanlary begendiler. Jemläp aýtsak, söweşde *Ynanç* karargähini taşlap gaçdy. Soltan bolsa köşgüne gelip ýene-de öňküsi ýaly ýurdy dolandyrmagy dowam etdirdi.

Soltanyň neberesinden bolan atabeg *Ildeňiz* döwleti dolandyrmak işlerini öz eline aldy, islänini ulaltdy, peseltdi, ýere sokdy, göklere çykardy, isläniniň başynda peläket ýagdyrdy, duşmanlaryny dost tutu-nyp, dostlaryny duşman ýerine goýdy.

Söweş gutaranyndan soň soltan goşuny-ny *Reýe* tarap hereket etdirdi. Soltanyň atlylary *Ynanjyň* ýoluny kesmek üçin *Reýe* geldiler. Bular *Reýiň* obalarynyň salgy-dyny ýygnadylar we mallaryny topladylar, azyk edindiler we paýlaşdylar.

Ynanç bulardan goranmak üçin bir daga çykdy. Ol güzeranyny aýlamak üçin *Damega-nyň* çäklerindäki bir jülgä bardy. Bu ýerde isleg-arzuwlarynyň hasyl bolmagyny dileg edilýärdi. Ahyrsoňy ýagdaýy düzeldi, söweş gutaryp, artykmajy bilen arzuwy hasyl boldy. Ony diňe *Reýi* özi golastynda saklamaga mejbur etdiler. *Jerbazekany* we *Sawäni* onuň elinden aldylar.¹¹⁶ Onuň durmuşy düzelip ýaşaýyşa islegi artdy.

Soltan we onuň goşuny soňra *Kazwyna* ýöriş hereket etdiler. *Kazwynyň* häkimi *Serjahan* galasynda gizlendi we horlukda gününü gördi. Bular töwerek-daşa

---

¹¹⁶ Soňra ýaraşyk baglaşmaga girişdi. *Ynanç Ildeňiziň* önünde birnäçe şertler goýdy. *Ildeňiz* bu şertleri kabul etdi we *Ynanja Jerbezekany* we ş.m. ýerleri berdi. Ol soňra *Hemedana* gaýtdy.

adam ibe-rip baýlyk ýygnadylar. Her hili betbagt-
çylyklar bilen ýüzbe-ýüz bolan-da bolsalar, gyşa çenli
bu ýerde boldular. Olar bu ýerde bir bela gitse başga
bir bela bilen garşylaşdylar. Gyš düşeninden soň bular
dargadylar. Soltan *Hemedana*, Atabeg *Ildeňiz* bolsa
Azerbaýjana gitdi. Mundan soň *Arslan bin Togrul bin*
Muhammet bin Mälikşanyň hökümdarlygy güýçlendi.
Muňa we бүтін ýurda *Ildeňiz* höküm edýärdi.¹¹⁷ Ol
ýurdy öňki döp-dessurlar esasynda dolandyrmagy
dowam etdirdi. *Şyhbeddin Syka* bolsa *Yspyhanda*
ölýänçä wezir bolup işledi. Örän adamkär-çilikli
bolandygy üçin halk ony söýýärdi. Bu öleninden soň
soltan, *Fahreddin Ibn wezir Mugyn Muhtasy* wezir
edip belledi. Bu hem birnäçe ýyl soň *Hemedanda*
aradan çyka-nyndan soň, *Jelileddin bin Kywam*
Dergezini wezir boldy. Onuň wezirliги *Arslanyň*
höküm-darlyk eden döwri dowam etdi. Ol döwleti
kuwwatlandyrmaga deňi-taýsyz goşant goşdy.

571-nji ýylda Soltan Arslanyň, ondan öň bolsa Atabeg Ildeňiz aradan çykmagy

---

¹¹⁷ Soltan *Arslanyň Ildeňize* hökümi ýöremeýärdi. Muny şeýle bir
wakany-da görmek bolýar. Günlerde bir gün gije *Arslan* içgi içip hazynadan
köp mukdarda baýlyk sarp edipdir. *Ildeňiz* bu ýagdaýy eşidip *Arslana*:
«Biderek baýlyk sarp edip, halkdan haksyz ýere baýlyk ýygnaýarsyň, halka
zulm edýärsiň» diýipdir. *Ildeňiz* örän akyllý we görmegeýdi. Ol mejlisi
ýygnap özi halkyň arz-şikaýatyny diňlärdi we adalatly dabaralandyrdy.

Awtor (r.h.) şeýle diýýär: Soltan *Hemedanyň* häkimi *Fahreddiniň* obadaşyna öýlenipdi. Şol pursat *Şemseddin Ildeňiz Nahyçywanda* aradan çykdy. Ol öleninden soň hökümdarlyk *Pälwan* ady bilen tanalan enebir inisi *Muhammede* geçdi. Ol döwleti *Arslany* ara goşman ýeke özi dolandyrmak isledi. Şol wagtlar *Arslan* hem ýarawsyzdy. *Arslan Hemedandaky* aýalynyň öýüne äkidildi we ol ýerde aradan çykdy. Halk arasynda ýaýran gürrüňlerde *Pälwan* ony awy içirip öldüripdir diýilýär.¹¹⁸

Pälwan Arslanyň kiçi ýaşdaky ogly *Togruly* tagta geçirdi. Ýurtda *Togrulyň* hökümi ýöredi. İşler dogry ýola goýuldy, döwlet gün-günden ösdi. Ahyrsoňy 582-nji ýylyň başlaryna *Pälwan* aradan çykdy. Onuň ýerine inisi *Muzaffareddin Gyzył Arslan bin Ildeňiz* geçdi. Ol hem öňki ýoly dowam etdirdi.

Togrul ulalansoň özüniň perdäň arkasynda galýandygyna göz ýetirdi. Ýeke özi galmagy, erkin bolmagy arzuw etdi. Bu sebäp-den ol günleriň birinde gije gaçdy. Muňa Pehliwanyň adamlaryndan bir jemagat hem goşuldy. *Togrul beg* töhmet sebäpli *Gyzyl Arslany* jezalandyrdy. *Pälwanyň* töweregin-däkiler muňa birnäçe gezek kömek edip-dirler. *Gyzyl Arslan* birnäçe gezek topalaň turzupdy. Bular bolsa ony basyp ýatyrypdy. Emma ol töhmet sebäpli bulary öldürdi. Şol

---

¹¹⁸ O we I nusgalarynda bu «الحرمز» görnüşindedir. Ol: «Onuň ýaşamagy özüni köp zatdan mahrum edýändigini üçin ony öldürdi» diýen manyda gelýär.

sebäpli adamlaryň ondan ýüregi sowady. *Togrulyň* abraýy pese gaçyp, *Gyzyl Arslanyň* abraýy artdy.

Ol günlerde bir gün weziri *Yzzeddin bin Razyýeddini* we onuň inisini gylyçlap öldürdi. Ýöne munuň bilen özüne haýyr tapmady. Soňra *Hemedanyň* hökümdary *Fah-reddini* awy bilen zäherläp öldürdi. Özüne ýakynlaşan kişileri şeýle agyr günde goýdy. Ýene-de azajyk wagt bolan bolsa doganoglany *Gyzyl Arslan* ony hem aradan aýyrjakdy. 585-nji ýylda emir *Hasan bin Kafak* bilen gatnaşyklar ýüze çykyp, *Togrul* onuň obadaşyna öýlendi we döwre görä, onuň bilen hereket etdi. *Emir Hasan Togrula* kömek etmek we ony goldamak üçin elinden gelenini etdi. *Togrul Urmiýe* obasyna bardy, ýöne bu ýeriniň halky ony kabul etmedi. *Emir* Kafgagyň adamlary hem *Togrulyň* ýanynda bolup, oňa kömek edýär-diler. Şol sebäpden olar şähre girdiler we bu ýerleri talap harabaçylyga öwürdiler.

Soltan *Salaheddin*¹¹⁹ *Togrul* bilen *Gyzyl Arslanyň* arasyny sazlatmak üçin *Şamdan* ilçini iberdi. *Togrul* bu ilçilere gulak asyp, ýagdaýa boýun egdi. Parahatçylyk barada gürrüň edilmäge başlananda käbir ýaramaz düşün-jeler oňa päsgel berdi. Soltan şol wagt *Hemedanda* bolan *Gyzyl Arslanyň* üstüne hüjüm edip pitnäni basyp ýatyrmak isledi. Emma *Gyzyl Arslan Togruly* tussag edip, galalaryň birinde bendilikde

---

¹¹⁹ P nusgasynda muňa şu «ابو مظفر يوسف بن ايوب» kysym goşulypdyr.

saklady. Şeýdip örän uzak wagtlap dowam eden pitne ýatyp, ortalýga parahatlyk aralaşdy.

Gyzyl Arslan günde baş wagtyňa deprek kakdyrды. Ýeke özüniň hökümdar bolmagynyň zerurdygyna düşündi. Ol döwran sürüp, öňki gapmargarşylygy ýatdan çykardy. Emma günlerde bir gün *Hemedanda* düşeginde öli ýatan ýagdaýda tapyldy. Ony öldüren kişi sakçylardan ýa-da oňa gözegçilik edýän kişilerden biri bolmaly. Sebäbi ol kişi onuň ýerinden galmajagyna göz ýetirip, bu işi eden bolmaly. Ýogsa-da onuň kellesini kesip öldüren kişiniň kimdigi bilinmän galdy.

Bu waka 587-nji ýylyň arap aý kalen-darynyň sekizinji aýynda bolup geçdi. *Gyzyl Arslanyň* ýegeni *Nusreteddin Abubekir bin Pälwan Azerbaýjana* ýöriş edip, ol ýerleri basyp aldy. Onuň inisi *Ynanç bin Pälwan* bolsa, *Reýi* golastyna geçirip, ol ýerde ýerleşdi.

Emirleriň käbiri *Togruly* tussaglykdan boşatmak üçin alada edip, ony azatlyga çykaryp tagta oturtdy. *Togrul* paýtagt şäher bolan *Hemedana* gidip täzedən işe baş-lady.¹²⁰ Ýöne 589-njy ýylda *Horezmşsa* ýurdy basyp almak üçin täzedən ýöriş etdi. *Togrul* muny söweş meýdanynda garşylady. *Togrul* az mukdardaky goşuny bilen *Horezmşanyň* goşunynyň hataryny böwsüp içine girdi. *Horezmşanyň* goşuny onuň daşyny

---

¹²⁰ Bu ýyl (588) *Togrul bin Arslan bin Togrul Gyzyl Arslan bin Ildeňiz* aradan çykanyndan soň tussaglykdan boşady. *Togrul Gutlug Ynanç bin Pälwan bin Ildeňiz* bilen söweşdi. *Ynanç* ýeňlip *Reýe* gitdi. Biz muny soň 590-njy ýyllaryň wakasynda beýan ederis.

gabap, oka tutdy we kellesini gopardy. Munuň arkadaşlary ne duşmany ýok edip bildi, ne-de ony gorap bildi. *Horezmşasy* onuň kellesini *Bagdada* iberdi. Ol birnäçe ýurdy basyp aldy. *Togrul* bilen başlanýan *Seljukly* döwleti bolsa, *Togrul* bilen hem soňlandy.¹²¹

---

¹²¹ Soltan *Togrulyň* öldürilmegi. Horezm şasynyň *Reýi* basyp almagy we dogany Soltan şanyň aradan çykmagy:

588-nji ýylda soltan *Togrul bin Alp Arslan bin Togrul bin Muhammet bin Mälikşa bin Alp Arslan Seljuky* tussaglykdan boşady. Ol *Hemedany* we ş.m. ýerleri öz gol astynda saklaýardy. *Togrul* bilen şäheriň häkimi *Gutlug Ynanjyň* arasynda söweş ýüze çykdy. Bu söweşde *Gutlug Ynanç* ýeňildi we *Reýde* gizlendi. *Togrul Hemedana* ýöriş etdi. *Gutlug Ynanç* kömek sorap *Horezmşasy Alaýeddin Tekeşiň* ýanyna adam iberdi. Şeýle bolansoň *Horezmşasy* 588-nji ýylda *Gutlug Ynanjyň* ýanyna gitdi. *Horezmşasynyň* ýanyna gelende *Gutlug Ynanj* ony çagyranyna puşman boldy. Ol özüne zyýan ýeter öýdüp gorkdy we *Horezmşanyň* önünden gyra çekilip, özüne degişli galada galdy. *Horezmşasy Reýe* gelip bu ýerleri basyp aldy. *Taberek* galasynyň daşyny gabap ony iki günde zabyt etdi. *Togrul Horezmşasynyň* ýanyna adam iberip, onuň bilen ýaraşyk baglaşdy. *Reý Horezmşanyň* golastyna geçdi. Ol bu ýeri gorap biljek mukdarda goşun goýup özi *Horezme* gitdi. Çünki, inisi *Soltan şanyň Horezme* ýöriş edendigi baradaky habar geldi. *Alaýeddin Tekeş* gyssagly *Horezme* tarap ýola düşdi. *Horezmşa* halky hem *Alaýeddin Tekeşiň* heniz gelmändigine garamazdan, *Soltan şany* şähere salmady. *Alaýeddin Tekeş* ýoldaka oňa *Soltan şa Horezme* girip bilmän yzyna gaýtdy diýip habar berdi.

Horezmiň şasy gyşy *Horezmde* geçirdi. Ol gyş geçeninden soň inisiniň janyna kast edip, 589-njy ýylda *Merwe* tarap hereket etdi. Ylalaşyk gazanmak üçin bu ikisi arasynda ilçilik ýola goýuldy. Bular ylalaşygyň şertlerini ara alyp maslahatlaşýan wagty *Horezm şasynyň* inisi *Soltan şa* degişli bolan *Saragt* galasyna goragçylaryndan biri *Horezmşasyny* gaçyryp galany tabşyrmak üçin geldi. Bu goragçy öz hojaýyny *Soltan şadan* gorkupdy. *Horezmşasy* gyssagly ýagdaýda ol ýere gidip galany öz gözegçiligi astyna aldy. Galanyň goragçysy hem *Horezm şanyň* tarapyna geçdi. *Soltan şa* bu habary eşidip gaýga batdy we 589-njy ýylyň remezan aýynyň ahyryna aradan çykdy. *Horezmşa* onuň ölümi habary eşidip *Merwe* gitdi we ol ýeri öz gol astyna geçirdi. Ol inisi *Soltan şanyň* ähli baýlygyna we ýurduna eýe boldy. Horezm şasy *Kutbeddin* lakamy bilen tanalan ogly *Alüddin Muhammediň*

Seljukly döwleti *Togrul begiň Bagdada* geleninden şu güne çenli (140 ýyl) dowam etdi. Döwletleri 140 ýyl ýaşamagy göýä kanun ýagdaýy aldy. Mülki egilmeyän we kanuny üýtgemeyän zady mukaddes zat hasaplaýaryn.

ýanyna adam iberdi. *Kutbeddin* şol wagt *Horezmdedi*. Ol muny *Nyşapura* hökümdar edip belledi. Uly ogly mälík şany *Merwe* soltan edip belledi. Bu waka 589-njy ýylyň arap aý kalendarynyň on ikinji aýynda bolup geçdi. 590-njy ýylda soltan *Togrul beg Reýe* girip, ol ýerdäki *Horezm şanyň* adamlaryny talady. *Pälwanyň* ogly *Gutlug Ynanç* onuň öňünden gaçdy. Ol *Horezmşa* ilçini iberip ondan ikinji gezek kömek isledi. Bu waka halypanyň ilçisiniň *Horezmşasynyň* ýanyna gelen wagtyna gabat geldi. Halypa ilçini iberip *Togruldan* şikaýat edýär. Onuň ýurduna *ýöriş* etmek isleýär. Ilçiniň ýanynda soltanyň buýrugy bardy.

Ol bu buýruk esasynda ýurtlary *Horezmşa* bagyşlaýardy. Şeýle bolansoň ol *Nyşapurdan Reýe* tarap hereket etdi. *Gutlug Ynanç* we ýanyndakylar *Horezm şa* boýun egip, onuň bilen bilelikde *ýöriş* etdiler.

Soltan *Togrul beg Horezm* goşuny dagynyk ýagdaýdady. Ol goşun toplamak üçin wagt ýitirmän ýanyndakylar bilen bilelikde *Horezm şasyna* garşy atyna atlandy. Oňa bu edýän işiň ýalňyş, goşun toplamak gerek diýen kişiler hem boldy. Emma ol bularyň maslahatyny kabul etmän, gaharly ýagdaýda ýoluny dowam etdirdi. Iki goşun *Reýiň* ýanynda bir biri bilen çaknaşdy. *Togrul Horezm şanyň* goşunynyň merkezi bölegine hüjüm etdi. Emma onuň daşyny gabap atdan ýykyldylar we ýigrimi dördüne öldürdiler. Onuň kellesini *Horezmşa* iberdiler. Kellesi *Bagdatdaky Baba Nubyda* birnäçe gün dikilip goýuldy. *Horezm şasy Hemedana* tarap hereket edip bu ýerdäki topraklary öz golastyna geçirdi.

Halypa en Nasyr Lidiniälla *Horezm şasyna* kömek etmek üçin goşun we weziri Kasap ogly Müeyýeddin bilen soltana halat iberipdi. Müeyýüddin Hemedandan 5 km uzaklykda ýerleşdi. *Horezm şasy* ony ýanyna çagyrmak üçin adam iberdi. Emma Müeyýeddin halady meniň çadyrymda geýmegiň gerek diýip çakylyga gitmedi. Bu ikisi arasynda ilçiler gatnaşygy ýola goýdy. Emma *Horezmşa* bular seni çagyryp tutjak bolýarlar” diýip aýtdylar. Şeýle bolansoň *Horezmşasy* Müeyýüddini ele geçirmek niýeti bilen herekete geçdi. Müeyýüddin *Hemedana* gitdi. Hemedan we onuň töweregindäki ýerleri eýeläp *Gutlug Inanja* tabşyrdy. Ol bu ýerleriň köpüsini öz gullaryna bagyşlady. Maýajygy bolsa olara ýolbaşçy edip belledi we *Horezme* gaýtды.

Bir-biriniň ýerine geçen wezirler

Awtor (r.h.) şeýle diýýär: *Jelaleddin bin Kywam* wezirdi. Ol aradan çykanyndan soň, inisi *Kywameddin* wezirlige bellendi we soňra boşadylyp *Täjil* lakamy bilen tanalan *Kemaleddin Zenjany* wezir boldy. Bu birnäçe ýyl wezir bolup işläninden soň, bu wezipä *Meraganyň* kazysy *Sadreddin* belle-nildi. *Sadreddin* aýrylanyndan soň, wezir-lige ýokary ahlak sypatlary bilen tanalan *Yzzeddin bin Razy* saýlanyldy. Munuň öldü-rilmegi bilen döwlet hem dargady.

Awtor şeýle diýýär: 565-nji ýylda *Reýiň* häkimi *Ynanç* öz karargähinde öli tapyldy. Onuň näme üçin öldürilendigi nämälimligine galdy. Ol weziiriň gurnamagy bilen gullary tarapyndan öldürilendir diýlip şübhe edildi. *Ynanjyň* weziri *Eşel* (eli kesik) *Sagdeddin Esetdi*. Muny soňra *Şemseddin Ildeňiz* özüne wezir edip aldy. *Ildeňiziň Sagdeddinden* öňki weziri *Mukta-reddindi*.

Awtor şeýle diýýär: Soltan *Togrul Mustazynyň* halypalygy döwründe tagta geç-di. *Mustaz* hem 566-njy ýylyň arap aý kalendarynyň dördünji aýynda halypa bo-lup, 575-nji ýylyň onunjy aýynyň ahy-rynda aradan çykdy. Ondan soň Ymam *Nasyrul-dinilla Abylapbas Ahmet bin Mus-tazy Biýemirilla Abu Muhammet Hasan bin Mustenjit bin Muktefi* halypa saýlanyl-dy.

Nasyr 622-nji ýylyň remezan aýynyň ahyryna çenli halypalyk etdi. *Nasyryň* aradan çykmagy bilen bolsa, ogly ymam *Zahyr Biýemirilla Abu Nasr Muhammet halypa* boldy. Ol hem 623-nji ýylda aradan çykanyndan soň, ogly ymam *Müstansy Billa Abu Japar Mansur* halypalyga saýlanyldy.

Ymam *Ymadeddin* (r.h.) şeýle diýýär: Bu kitaby her senäniň hadysalaryny bellemek bilen bu ýerde göz öňüne tutulan maksadyna ahyryna çenli beýan etmek arkaly tamam-lamak isleýärin. Çünki, *Şama* gidip merkezden uzakda galandygym sebäpli, şu günleriň wakalaryndan bihabar galdym. Şonuň üçin bu kitapda öz bilýän zatlarymy ýazdym. Mundan başga-da şol döwürde soltanlyk gowşap, soltanlygyň ähmiýeti ýitip ugrapdy we dargap başlandygy üçin hiç bir weziriň guwandryjy işiň hötde-sinden gelmändigini bellemek isledim.

Nasyryň döwrüniň wakalary hakynda ýazan bu eserim, şu ýagdaýlar we şertler üçin ýeterlikdir. Üstünlige eýe bolan her bir adam, dogry ýoly Allatagalanyň ýardamyny tapar.